

ISSN 0142-0843

№ 1(81)/2016

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ISSN 0142-0843

Индексі 74621

Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 1(81)/2016

Қаңтар–ақпан–наурыз
30 наурыз 2016 ж.

Январь–февраль–март
30 марта 2016 г.

January–February–March
March, 30, 2016

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2016
Караганда, 2016
Karaganda, 2016

Бас редакторы

ЖМ ХҒА академигі, заң ғыл. докторы, профессор

Е.Қ.Көбеев

*Бас редактордың орынбасары
Жауапты хатшы*

Х.Б.Омаров, техн. ғыл. докторы
Г.Ю.Аманбаева, филол. ғыл. докторы

Редакция алқасы

Б.И.Карипбаев,	редактор филос. ғыл. д-ры;
Б.Е.Колумбаев,	филос. ғыл. д-ры;
Р.М.Жумашев,	тарих ғыл. д-ры;
В.В.Козина,	тарих ғыл. д-ры;
В.С.Батурин,	филос. ғыл. д-ры;
З.Г.Сактаганова,	тарих ғыл. д-ры;
Ж.С.Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.А.Амирова,	психол. ғыл. д-ры;
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	филос. ғыл. д-ры (Ресей);
Н.А.Головин,	элеум. ғыл. д-ры (Ресей);
Р.М.Зиязетдинов,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.Н.Кылышбаева,	элеум. ғыл. д-ры;
А.К.Жолдубаева,	филос. ғыл. д-ры;
Ф.Н.Зиятдинова,	пед. ғыл. канд. (Ресей);
Ш.М.Мухтарова,	пед. ғыл. д-ры;
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджанян,	элеум. ғыл. д-ры (АҚШ);
Р.М.Шукуров,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
В.Г.Рыженко,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
К.С.Алдажуманов,	тарих ғыл. канд.;
Г.М.Смагулова,	тарих ғыл. канд.;
С.Б.Стамбулов,	жауапты хатшы PhD

Редакцияның мекенжайы: 100028, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторлары

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерде беттеген

Д.Н.Муртазина

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 0142-0843.

Меншік иесі: «Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж.
№ 13105–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 29.03.2016 ж. қол қойылды Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 22,75 б.т.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 355.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты
100012, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор
Е.К.Кубеев

Зам. главного редактора **Х.Б.Омаров**, д-р техн. наук
Ответственный секретарь **Г.Ю.Аманбаева**, д-р филол. наук

Редакционная коллегия

Б.И.Карипбаев,	редактор д-р филос. наук;
Б.Е.Колумбаев,	д-р филос. наук;
Р.М.Жумашев,	д-р ист. наук;
В.В.Козина,	д-р ист. наук;
В.С.Батурин,	д-р филос. наук;
З.Г.Сактаганова,	д-р ист. наук;
Ж.С.Сыздыкова,	д-р ист. наук (Россия);
Б.А.Амирова,	д-р психол. наук;
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	д-р филос. наук (Россия);
Н.А.Головин,	д-р соц. наук (Россия);
Р.М.Зиязетдинов,	д-р ист. наук (Россия);
Б.Н.Кылышбаева,	д-р соц. наук;
А.К.Жолдубаева,	д-р филос. наук;
Ф.Н.Зиатдинова,	канд. пед. наук (Россия);
Ш.М.Мухтарова,	д-р пед. наук;
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджаниян,	д-р соц. наук (США);
Р.М.Шукуров,	д-р ист. наук (Россия);
В.Г.Рыженко,	д-р ист. наук (Россия);
К.С.Алдажуманов,	канд. ист. наук;
Г.М.Смагулова,	канд. ист. наук;
С.Б.Стамбулов,	ответственный секретарь PhD

Адрес редакции: 100028, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.
E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерная верстка

Д.Н.Муртазина

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 0142-0843.

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова».
Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 29.03.2016 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 22,75 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 355.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда, ул. Гоголя, 38, тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский государственный университет, 2016

Main Editor

Academician of IHEAS, Doctor of Law

Ye.K.Kubeyev

Deputy main Editor

Kh.B.Omarov, Doctor of techn. sciences

Responsible secretary

G.Yu.Amanbayeva, Doctor of phylol. sciences

Editorial board

B.I.Karipbaev ,	Editor Doctor of Philosophy;
B.E.Kolumbaev ,	Doctor of Philosophical Science;
R.M.Zhumashev ,	Doctor of Historical Science;
V.V.Kozina ,	Doctor of Historical Science;
V.S.Baturin ,	Doctor of Philosophical Science;
Z.G.Saktaganova ,	Doctor of Historical Science;
Zh.S.Syzdykova ,	Doctor of Historical Science (Russia);
B.A.Amirova ,	Doctor of Psychological Science;
A.N.Dzhumageldinov ,	PhD (France);
V.I.Razumov ,	Doctor of Philosophy Science (Russia);
N.A.Golovin ,	Doctor of Social Science (Russia);
R.M.Ziyazetdinov ,	Doctor of Historical Science (Russia);
B.N.Kylyshbaeva ,	Doctor of Social Science;
A.K.Zholdubaeva ,	Doctor of Philosophical Science;
F.N.Ziatdinova ,	Candidate of Pedagogical Science (Russia);
Sh.M.Mukhtarova ,	Doctor of Pedagogical Science;
Christian-Radu Chereji ,	PhD (Romania);
V.S.Aghajanian ,	Doctor of Social Science (USA);
R.M.Shukurov ,	Doctor of Historical Science (Russia);
V.G.Ryzhenko ,	Doctor of Historical Science (Russia);
K.S.Aldazhumanov ,	Candidate of Historical Science;
G.M.Smagulova ,	Candidate of Historical Science;
S.B.Stambulov ,	PhD, secretary

Postal address: 28, University Str., 100028, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editors

I.D.Rozhnova, Zh.T.Nurmukhanova

Computer layout

D.N.Murtazina

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 0142-0843.

Proprietary: RSE «Academician Ye.A.Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13105–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 29.03.2016. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 22,75 p.sh. Circulation 300 copies. Price upon request. Order № 355.

Printed in the Ye.A.Buketov Karaganda State University Publishing house.

100012, Kazakhstan, Karaganda, Gogol Str., 38, Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Әбдірахманова Қ.Қ., Шапағатова Д.Д.</i> Қазақстандағы татар-башқұрт диаспорасының тарихы мен мәдениетін зерттеудің теориялық қыры	9
<i>Адамбек Б.К.</i> 1930–1941 жылдардағы Кеңес Одағының халықаралық жағдайы және сыртқы саясаты.....	15
<i>Амрина М.С., Шеримбетова З.С.,</i> Қазақ ұлттық кино өнерінің қалыптасуы мен дамуы (1991–2010 жж.).....	21
<i>Батурина Л.Л., Стамбулов С.Б., Мондира Дутта.</i> Орталық Азияның аймақтық қауіпсіздігі контекстіндегі «Жібек жолының» жандануы	27
<i>Нұрбаев Ж.Е.</i> Солтүстік Қазақстанда протестанттық деноминациялардың таралу мәселесінен (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы).....	34
<i>Омаров А.Б., Карсыбаева Ж.А.</i> Мұстафа Шоқайдың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі: негізгі кезеңдері.....	42
<i>Жуманова А.З., Өмірбаев А.Б.</i> Қоғам өмірінде тәуелсіз басылымдардың алатын орны.....	48
<i>Сақабай Т.Қ. Ә.Н.</i> Бөкейханның ғылыми мұраларының отан тарихын зерттеудегі маңызы	58
<i>Смағұлов Б.А., Шотбақова Л.Қ.</i> Қазақ мерзімді баспасөзінің қалыптасуы мен дамуының кейбір мәселелері.....	65
<i>Стамбулов С.Б., Жукенова А.С., Мондира Дутта.</i> ШЫҰ және НАТО: қызметінің шетелдік зерттеулердегі салыстырмалы талдауы.....	72
<i>Өскембаев Қ.С. Ә.</i> Бөкейхан: халқы үшін жаралған тұлға	78
<i>Шукуров Р.М.</i> 1328–1347 жж. василевс және түрік әмірлері: салтанатты қатынастардың парадигмалары.....	87
<i>Шорманбаева Д.Г., Резвуикина Т.А.</i> Модернизациялану жағдайындағы қазақстандық қоғамдағы құндылықтар жүйесінің өзгеруі	94

ФИЛОСОФИЯ

<i>Баймуканова М.Т., Есказинова Ж.А., Досова Б.А., Байгожина Г.М.</i> Білім беру үрдісі жағдайында топтық жұмысты қолдану ерекшеліктері	102
<i>Донецкая Н.А.</i> Әлемнің бейнелі ұғымындағы эстетикалық құндылықтардың рөлі.....	108
<i>Жақыпбекова Д.А.</i> Соцреализмнің нәзік бейнесі.....	115
<i>Жүсіпова Б.Ж.</i> Әлеуметтік тұтастықтың атрибуттары	122
<i>Кошенова Р., Уралбаева Ш.Қ.</i> Мәшһүр Иманжүсіптің өмірбаян деректері және шығармашылығы.....	129
<i>Қоқумбаева Б., Теміртон (Садыкова) Ф.</i> Қазақстан ғылыми-философиялық білім негізінің құндылықтық мәнінің өлшемі.....	136
<i>Марченков В.Л.</i> Қазіргі мәдениеттегі аңыздық сананың мәселелері.....	142
<i>Сейдигазым Н.О., Цзяоян Ц.</i> Болашақ педагогтарды кәсіби даярлауды жетілдірудің кейбір мәселелері.....	150

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Жансерікова Д.А.</i> Кәметке толмаған тәртіп бұзушылардың психологиялық ерекшеліктері ..	154
<i>Игембаева К.С.</i> Қазақ ұлтының туыстық қарым-қатынас ерекшеліктерінің ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына әсерін зерттеу	161
<i>Мағзұмова Н.Қ., Бенчич С., Тентекбаева Ж.М.</i> Психологияның және психологтың кәсіби ойлау пәнін зерттеу	167
<i>Сабирова Р.Ш., Сайранұлы Е.</i> Экстремистік әрекеттің психологиялық аспектілері.....	174
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....	180

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Абдрахманова К.К., Шапагатова Д.Д.</i> Теоретические аспекты изучения истории и культуры татаро-башкирской диаспоры Казахстана	9
<i>Адамбек Б.К.</i> Международное положение и внешняя политика Советского Союза в 1930–1941 гг.	15
<i>Амрина М.С., Шеримбетова З.С.</i> Становление и развитие казахского национального киноискусства (1991–2010 гг.)	21
<i>Батурина Л.Л., Стамбулов С.Б., Мондира Дутта.</i> Возрождение «Шелкового пути» в контексте региональной безопасности Центральной Азии	27
<i>Нурбаев Ж.Е.</i> К вопросу распространения протестантских деноминаций на территории Северного Казахстана (вторая половина XIX – начало XX вв.)	34
<i>Омаров А.Б., Карсыбаева Ж.А.</i> Жизнь и общественно-политическая деятельность Мустафы Чокая: основные этапы	42
<i>Жуманова А.З., Омирбаев А.Б.</i> Место независимых изданий в жизни общества.....	48
<i>Сакабай Т.К.</i> Значение научного наследия А.Н.Букейхана в изучении отечественной истории ..	58
<i>Смагулов Б.А., Шотбакова Л.К.</i> Некоторые проблемы становления и развития казахской периодической печати.....	65
<i>Стамбулов С.Б., Жукенова А.С., Мондира Дутта.</i> ШОС и НАТО: сравнительная оценка деятельности в зарубежных исследованиях	72
<i>Ускембаев К.С.</i> А.Букейхан: личность, рожденная для народа	78
<i>Шукуров Р.М.</i> Василевс и тюркские эмиры в 1328–1347 гг.: парадигмы церемониальных отношений.....	87
<i>Шорманбаева Д.Г., Резвушкина Т.А.</i> Трансформация системы ценностей казахстанского общества в условиях модернизации	94

ФИЛОСОФИЯ

<i>Баймуканова М.Т., Есказинова Ж.А., Досова Б.А., Байгожина Г.М.</i> Особенности применения групповой работы в условиях образовательного процесса	102
<i>Донецкая Н.А.</i> Роль эстетических ценностей в образном постижении мира	108
<i>Жакупбекова Д.А.</i> Нежный облик соцреализма.....	115
<i>Жусупова Б.Ж.</i> Атрибуты социальной целостности	122

<i>Кошенова Р., Уралбаева Ш.К.</i> Биографические данные и творчество Машхур Иманжусупа....	129
<i>Кокумбаева Б., Темиртон (Садыкова) Г.</i> Ценностно-смысловое измерение сущности казахстанского философско-научного знания	136
<i>Марченков В.Л.</i> Проблема мифического сознания в современной культуре.....	142
纳季拉谢, 季娇阳 改进专业培养未来教师的一些问题.....	150

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Жансерикова Д.А.</i> Психологические особенности несовершеннолетних правонарушителей....	154
<i>Игембаева К.С.</i> Исследование влияния особенностей родственных взаимоотношений казахского народа на формирование национального самосознания	161
<i>Магзумова Н.К., Бенчич С., Тентекбаева Ж.М.</i> Изучение предмета психологии и профессионального мышления психологов	167
<i>Сабирова Р.Ш., Сайранулы Е.</i> Психологические аспекты экстремистской деятельности.....	174
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	180

CONTENTS

HISTORY

<i>Abdrakhmanova K.K., Shapagatova D.D.</i> Theoretical aspects of studying history and culture of Tatar and Bashkir diasporas in Kazakhstan.....	9
<i>Adambeke B.K.</i> At the beginning of the 1930–1941 years, the international situation and foreign policy of the Soviet Union.....	15
<i>Amrina M.S., Sherimbetova Z.C.</i> The formation and development of the Kazakh National Cinema Art (1991–2010)	21
<i>Baturina L.L., Stambulov S.B., Mondira Dutta.</i> Revival of the «Silk Road» in the context of regional security in Central Asia	27
<i>Nurbayev Zh.E.</i> To the proliferation of Protestant denominations in the territory of Northern Kazakhstan (second half of XIX – beginning of XX centuries)	34
<i>Omarov A.B., Karsybayeva Z.A.</i> Life and social and political activity of Mustafy Chokaya: basic stages	42
<i>Zhumanova A.Z., Omirbaev A.B.</i> The role of independent media in society	48
<i>Sakabai T.K.</i> Value of scientific heritage of A.N. Bukeykhan in studying of National history	58
<i>Smagulov B.A., Shotbakova L.K.</i> Some of the problems of formation and development of Kazakh periodicals.....	65
<i>Stambulov S.B., Zhukenova A.S., Mondira Dutta.</i> SCO and NATO: comparative evaluation of the activity in the foreign research	72
<i>Uskembayev K.C.</i> A.Bukeikhanov: the person born for the people.....	78
<i>Shukurov R.M.</i> Basileus and Turkish emirs in 1328-1347: paradigms of relation	87
<i>Shormanbaeva D.G., Rezvushkina T.A.</i> Values transformation of Kazakhstan society under the influence of modernization.....	94

PHILOSOPHY

<i>Baymukanova M. T., Eskazinova Zh.A., Dosova B.A., Baigozhina G.M.</i> Application features of group work in the conditions of educational process	102
<i>Donetskaja N. A.</i> The role of aesthetic values in visual perception of the world	108
<i>Zhakupbekova D.A.</i> Tender look of social realisms	115
<i>Zhusupova B. J.</i> Attributes of social integrity.....	122
<i>Koshenova R, Uralbayeva Sh.K.</i> Biographical information and creativity Mashkhur Imanzhusupa ..	129
<i>Kokumbaeva B., Temirton (Sadykova) G.</i> The essence of philosophical and scientific knowledge of the Kazakhstan in value-semantic dimension.....	136
<i>Marchenkov V.L.</i> The mythical problem of consciousness in modern culture	142
<i>Seidigazym N., Thzi Thzyoyn.</i> Some issues of improving the training of future teachers.....	150

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

<i>Zhanserikova D. A.</i> Psychological features of minors right of violators	154
<i>Igembaeva K.S.</i> The research influence of features of related relationship of the kazakh people, on formation of national consciousness.....	161
<i>Magzumova N.K., Benčić S., Tentekbayeva Zh.M.</i> Professional thinking of psychologists in the studying of the subject of psychology	167
<i>Sabirova R.Sh., Sairanuly Ye.</i> Psychological aspects of extremist activity	174
INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	180

УДК 39=20

К.К.Абдрахманова, Д.Д.Шапагатова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail:kimbat_abd@mail.ru)*

Теоретические аспекты изучения истории и культуры татаро-башкирской диаспоры Казахстана

В условиях современной международной политики, направленной на создание толерантного, гуманистического мирового сообщества, основывающегося на принципах взаимного уважения, возникает необходимость в более глубоком изучении истории и культуры всех народов мира. Главной целью, безусловно, является сохранение и приумножение этнокультурного, исторического наследия любого без исключения народа, проживающего на территории Казахстана в том числе. В данной статье мы рассматриваем теоретические аспекты изучения истории и культуры татаро-башкирской диаспоры Казахстана как один из основных вопросов в изучении данной социокультурной общности.

Ключевые слова: татаро-башкирская диаспора, культура, история, этнография, историография, терминологический аппарат.

Современная эпоха, характеризующаяся интенсивными процессами глобализации, глубокой политико-экономической, идеологической и духовной интеграцией различных государственных образований, взаимодействием и взаимопроникновением мировых цивилизаций, обуславливает живой и пристальный интерес общественности к проблемам сохранения и развития национально-культурного своеобразия, уникальных исторических традиций всех народов, живущих на нашей планете. Мировое сообщество, ставящее своей целью создание новой системы международных отношений, основанной на принципах взаимного уважения, толерантности и гуманизма, обращает серьезное внимание на вопросы соблюдения этнокультурных прав, изучения и пропаганды лучших образцов материального и духовного наследия любого, даже самого малочисленного народа.

Среди современных социокультурных проблем и их региональной специфики одно из центральных мест занимает проблема сохранения национальной истории и культуры диаспор Республики Казахстан. В данной работе мы рассматриваем татаро-башкирскую диаспору Казахстана как особую социокультурную систему.

Одним из главных аспектов изучения истории и культуры татаро-башкирской диаспоры Казахстана является теоретическая основа исследования татарского и башкирского народов, которые образуют татаро-башкирские национально-культурные Центры, входящие в Малую Ассамблею народа Казахстана. Применение теории «исторического времени» Фернана Броделя является необходимым в исследовании социальных и культурных процессов, связанных с формированием татаро-башкирской диаспоры на территории Казахстана. Это связано с тем, что третий уровень исторического времени, по Ф.Броделю, предполагает длительное время, т.е. время, характеризующее крупные структуры совместного существования людей (различные диаспоры, в том числе и татаро-башкирская, проживающие на территории Казахстана), которые поддерживают целостность больших социокультурных образований [1; 116]. Следует также отметить одну из основных идей Карла Гемпеля — «дилемма теоретика» (вопрос о нужности или ненужности теоретических терминов), которая находит свое от-

ражение в теоретической основе изучения татаро-башкирской диаспоры Казахстана [2; 17]. В ходе исследования можно прийти к выводу о безусловной необходимости выделения определенных терминов при изучении татаро-башкирской диаспоры Казахстана.

В связи с тем, что одним из вопросов изучения татаро-башкирской диаспоры в Казахстане является вопрос культуры, можно выделить следующие термины, необходимые для изучения данного вопроса: «культура» — способность человека мыслить, анализировать себя и окружающих; «культурное пространство» — территориальное распространение и организация различных видов и форм культуры; «инфраструктура культуры» — совокупность элементов системы, обеспечивающей условия создания, сохранения, трансляции и воспроизводства культурных ценностей, развития культурной жизни и творчества и др.

Основой терминологического аппарата в изучении татаро-башкирской диаспоры Казахстана, безусловно, является определение этнонимов «татар» и «башкир».

Татары (самоназвание — татар) — тюркоязычный народ, формирование и развитие которого происходило на просторах Евразии. Татарский язык относится к кыпчакской группе алтайского семейства тюркских языков. Обычно различают поволжских (казанских), сибирских, астраханских татар, а также отдельные субэтносы; все эти группы являются составными частями единой татарской нации. Сегодня татары проживают во всех без исключения регионах планеты, в том числе и на территории нашей страны. Общая численность татар на постсоветском пространстве составляет около семи миллионов.

Этноним «татары» упоминается как название народа, обитавшего в Прибайкалье в VI в. нашей эры. Вместе с другими тюркскими народами предки современных татар участвовали в Великих переселениях народов, создавали государственные образования. В V в. нашей эры была известна Великая Булгария (Болгария) в Приазовье, в IX в. — Великая Булгария в Поволжье. Значительную роль в этих государствах играли тюркоязычные булгары. В результате монгольских походов в XIII в. булгарские земли были включены в состав Золотой Орды, затем на этих же землях возникло Казанское ханство. Образовались Астраханское, Сибирское ханства и Ногайская Орда. В 1552 г. дружины Московского князя захватили Казань, затем другие ханства; татары оказались в составе Российской империи [3; 213].

В казахских степях татары появились в давние времена. Заметное их увеличение среди казахов имеет более чем четырехсотлетнюю историю. Значительное число татар проживало в Казахстане уже в XIX в. — 79758 человек [4; 37].

В связи с политикой, проводимой Российским государством, татары вынуждены были покинуть родные места и переселиться в среду казахов — народа с близким языком и единой религией. Причиной переселения служила также и непосильная солдатчина (из всех тюркских народов империи солдатская повинность касалась только татар); немало татар переехало в Казахстан по торговым делам. К концу XIX в. татары составляли значительную часть населения Семипалатинска, Уральска, Петропавловска. Возникли целые татарские деревни и села: Лепсы, Мамлютка, Жильтау и другие. В городе Верный развернули широкую деятельность татарские купцы и ремесленники.

Постепенно происходило взаимопроникновение и взаимообогащение культур казахского и татарского народов. Учителя татарских медресе вели значительную просветительскую работу. Например, учитель из Каркаралинска Ш. Кашафутдин является автором почти 80 поэтических произведений на татарском и казахском языках. Видные деятели казахского народа того периода получали свое начальное образование у татарских мулл. Великий Абай учился у аульного муллы, затем в одном из татарских медресе Семипалатинска. Его стихи впервые были опубликованы в оренбургских татарских изданиях.

Башкиры (самоназвание — башкорт) — тюркоязычный народ, исторической прародиной которого, как и других тюркских народов, является Центральная Азия. Башкирский язык относится к кыпчакской группе тюркских языков. Этноним «башкир» впервые упоминается в письменных источниках IX в. Башкиры кочевали в Приаралье, на землях Приуралья и Южного Урала, создавали свои племенные союзы. Значительная часть башкирских племен входила в состав Булгарии, затем все башкирские земли стали частью Золотой Орды. Позже башкирские племена и роды являлись подданными Казанского, Сибирского, Астраханского ханств и Ногайской Орды. После падения этих государств башкиры оказались в составе Российской империи [5; 123].

Культурные и экономические взаимосвязи башкир и казахов имеют глубокие корни. С давних пор эти два народа находились в тесных дружеских отношениях, занимаясь кочевым скотоводством

по соседству друг с другом. В XVII в. часть казахских родов переселилась в башкирские края. А башкирские и татарские повстанцы после поражения очередного восстания против царских властей находили приют обычно в казахских степях. Взаимные культурные связи активно развивались в XIX–XX вв. К примеру, в уфимском медресе «Галия» получили образование выдающиеся деятели казахского народа Магжан Жумабаев, Беимбет Майлин, Ж. Тлепбергенов и другие. Почти 60 лет своей жизни отдал Туркестанскому краю сын башкирского народа Абубакир Диваев. Этнограф, исследователь казахского фольклора, он участвовал в открытии Ташкентского государственного университета, где создал первую кафедру казахского языка и литературы.

В годы Советской власти и татары, и башкиры прошли тот же путь испытаний и побед, что и весь советский народ. Они участвовали в строительстве социалистического общества, воевали на фронтах Великой Отечественной войны, восстанавливали народное хозяйство, поднимали целину. Значительное число башкир и татар переехало в Казахстан в период создания промышленной базы республики и в годы освоения целинных земель. Как и другие этносы, татары и башкиры выработали свою культуру жилища, питания, одежды. Фольклор татар и башкир имеет немало общих элементов и представлен песнями, сказками, преданиями и легендами, пословицами и поговорками.

Первые научные шаги в области изучения татарского народа начинаются двести лет тому назад. Академики С.Г. Гмелин, П.С. Паллас и И.И. Лепехин в 70-е годы XVIII в., совершившие длительные путешествия по Российской империи, побывали и в татарских селах, о которых они оставили интересные сведения. С середины XIX в. интерес к истории народов края, обычаям, быту его населения значительно возрос. Их изучение продолжалось в Казанском университете, велось в открывшейся в 1842 г. Казанской духовной академии, а также татарскими учеными-энциклопедистами [6; 14].

Татарские ученые-просветители Х. Фаизханов, Ш. Марджани, К. Насыри большое внимание в своем творчестве отводили проблеме этногенеза татарского народа, создали собственные концепции. В 1844 г. профессор Казанского университета К.Ф. Фукс публикует первую научную монографию по этнографии казанских татар — «Казанские татары в статистическом и этнографическом соотношениях» [6; 15].

Одним из ученых, разработавших проблему этногенеза татарского народа, был Х. Фаизханов. Он считал, что в формировании казанских татар — потомков волжских булгар — принимали участие как чуваша, так и кипчаки, тем самым признавая родство татар и чуваш. Следующим татарским историком, кто обратился к проблеме этногенеза татарского народа, был Ш. Марджани. Владея сведениями восточных источников, он впервые среди татарских ученых применяет научный подход при рассмотрении вопросов истории, поднимает проблему научной теории о предмете и методе истории. Он первым из татарских историков разработал вопросы этногенеза татар в двухтомном труде «Мустафаад ал-ахбар фиахвали Казан вэ Булгар». В книге ученый придерживается точки зрения сближения этнонимов традиционной генеалогической цепи развития основных тюркоязычных этносов Восточной Европы: хазар – булгар – кипчаков – татар и, как следствие, — признания связи каждого звена этой цепи с предыдущим и последующим. Большое внимание исследованию истории татарского народа, его происхождению и формированию, его обычаям и обрядам уделял К. Насыри. Ученый писал о булгарской основе татарского этноса, указывал, что определенную роль в его формировании играли другие народы Поволжья [7; 17].

В 80-е годы XIX в. в Казанском университете начался новый этап в преподавании востоковедческих дисциплин, связанный с личностью известного исследователя истории тюркских народов В. Радлова, служившего в то время инспектором татарских, башкирских и киргизских школ Казанского учебного округа. Им собран богатейший материал по языку, быту, обычаям, верованиям, народному творчеству и истории тюркских народов.

В 90-е годы XIX в. традиции тюркологических исследований в Казанском университете возрождаются усилиями выдающегося востоковеда Н. Катанова. Множество статей и докладов, посвященных обрядам, обычаям и традициям татар, опубликовано им в «Известиях ОАИЭ», «Ученых записках» Казанского университета, журнале «Деятель».

Изучению этногенеза и этнической истории татарского народа, его быта и обычаев значительное место уделяется в трудах выдающегося общественного деятеля, педагога и ученого-историка Х. Атласи. В основных трудах Х. Атласи, изданных еще до революции, — «История Сибири», «Сююмбике», «Казанское ханство» — Казанское ханство рассматривается как преемник Булгарского государства. В 1993 г. они переизданы в виде отдельной книги.

Если говорить об истории башкирского народа, то первые письменные упоминания о башкирах можно отнести к IX–X вв. (арабские авторы Саллам Тарджеман, Ахмед ибн-Фадлан, ал-Балхи, ал-Масуди и другие). Они оставили сведения о территории формирования, принадлежности к тюркской языковой семье, религиозных представлениях, обычаях башкир. Западные европейские путешественники П.Карпини, Юлиан, В.Рубрук (XIII–XIV вв.) страну башкир отождествляли со страной венгров, называя ее «Великой Венгрией» («МагнаХунгария»). Их сведения легли в основу угорской концепции этногенеза башкир [8; 25].

Развитие научной мысли, хотя и медленно, шло в направлении, которое, в конечном итоге, отдав преимущество идее тюркского происхождения башкирского народа, допускало участие в его этногенезе угорского или финно-угорского компонента. Еще Д. Европеус, Н.М. Малиев и другие предполагали участие нетюркского компонента в происхождении башкирского народа. Но впервые мысль о тюркской основе башкирского этногенеза и некотором участии в нем предков венгров четко была сформулирована Х. Вамбери. Смешанность этнического состава башкир с преобладанием в нем тюркского (обычно ногайского или кыпчакского) компонента подчеркивали этнографы и антропологи П.С. Назаров, С. Вайсенберг, С. Сомме, А.Н. Абрамов. Наиболее значительными в этом ряду были работы Н.А. Аристовой и Д.Н. Соколова. Д.Н. Соколов впервые собрал (из архивных источников и во время поездки в Южную Башкирию) более 800 башкирских тамг и удачно использовал их для доказательств древних этнических связей башкир с тюркскими племенами Алтая и Средней Азии [5; 21].

Заметный вклад в изучение истории края внесли дореволюционные русские исследователи. В сочинениях П.И. Рычкова, В.М. Черемшанского, Д.П. Никольского, Н.А.Фирсова, Л.П.Сабанеева, Р.Г. Игнатъева, В.Н. Витевского, А.Г. Дмитриева, Н.Л. Скалзубова собран богатый фактический материал, разработаны многие вопросы истории края: этногенез башкир, присоединение Башкирии к Русскому государству, колонизация края, башкирские восстания XVII–XVIII вв. Критическое осмысление политики царизма дается в работах Н.В. Ремезова, В.М. Флоринского, В.И. Филоненко. Крупным событием в изучении этнографии башкир явился двухтомник «Башкиры» С.И. Руденко. Фундаментальное исследование С.И. Руденко посвящено описанию физического типа и преимущественно материальной культуры башкир.

В трудах историков 40–50-х годов XX в. (Ш.И. Типеева, А.П. Чулошникова, В.И. Лебедева, Н.В. Устюгова, Н.Ф. Демидовой) началось систематическое изучение истории Башкортостана. Серьезное внимание уделялось выявлению и публикации документальных материалов. Была издана пятитомная серия документов «Материалы по истории Башкирской АССР», послужившая базой для развертывания исследований социально-экономической истории Башкирии XVII–XVIII вв. Крупным событием явились «Очерки по истории Башкирской АССР», т. 1–2, отразившие жизнь края с древнейших времен до середины 60-х годов XX в. В 60–80-е годы XX в. детально разрабатывались отдельные узловыe проблемы изучения края. История присоединения Башкирии к Русскому государству наиболее полно изложена в работе А.Н.Усманова. До этого одни авторы признавали добровольный характер присоединения (П.И.Рычков, Р.Г.Игнатъев, М.И.Уметбаев), другие писали о завоевании Башкирии Русским государством (В.Н.Витевский, Н.А.Фирсов, В.И.Филоненко, Ш.И.Типеев). Неоднозначна оценка башкирского восстания XVII–XVIII вв.: тезис о реакционности башкирского восстания был опровергнут в трудах З.И. Сираева, И.Г. Акманова. Участие народов Башкирии в Крестьянской войне 1773–1775 гг. под предводительством Е.И. Пугачева исследовалось Х.Ф. Усмановым, И.М. Гвоздиковой, В.В. Сидоровым, в Отечественной войне 1812 г. — Р.М. Раимовым, Х.Ф. Усмановым, А.З. Асфандияровым. В 90-х годах XX в. появились труды, объективно освещающие так называемые «кулацкие восстания» 1918–1921 гг., политику и хозяйственную систему в 20–30-х годах XX в. (Р.А.Давлетшин, Р.А.Хазиев): сборник «Страницы истории Башкирской Республики: новые факты, взгляды, оценки» (Уфа, 1991) [8; 29].

История Башкортостана долгое время не привлекала особого внимания зарубежных историков. Вплоть до начала XX в. приводились лишь отрывочные сведения о башкирах, которые носили во многом противоречивый характер. Интерес к истории Башкортостана оживился в 40-х годах XX в. Немецкий востоковед Бертольд Шпулер написал ряд работ по истории башкирского и татарского народов. В 1950 г. французский славист Роже Порталь выпустил книгу «Урал в XVIII в. Очерк экономической и социальной истории» (1950), в которой подробно показаны предпосылки и ход промышленного освоения Башкирии, политика правительства по отношению к башкирам. В 1957 г. английский историк Э. Карр опубликовал статью «Некоторые замечания о Советской Башкирии» (1957).

Карр рассматривает проблемы исторической демографии, земельных отношений, функционирования башкирского языка. Роберт Бауманн в 1987 г. опубликовал статью «Подвластные народы на военной службе в Российской империи: на примере башкир», в которой рассматривается история военной службы башкир в XVIII–XIX вв. [9; 33]. Для многих исследователей характерно знание русской и советской историографии, непредвзятое освещение истории Башкортостана.

В общей проблеме этногенеза башкир одной из сложных является тема о башкиро-татарских этногенетических контактах. Известно, что башкирский и татарский языки в ряду других тюркских языков характеризуются наибольшей близостью. Это подтвердили исследования Ф.С. Фасеева в Казани и Т.М. Гарипова в Уфе, проведенные методом сравнительно-статистического анализа лексики тюркских языков Урало-Поволжья. Близость языков свидетельствует об общности путей этнического развития башкир и татар на нескольких или многих этапах их истории. Однако в установлении хронологических рамок общих этапов этнической истории башкирского и татарского народов, и особенно в определении тех компонентов, которые обусловили близкое родство их языков, существуют различные взгляды, иногда весьма далекие друг от друга.

До недавнего времени вопрос об общности и различиях в этнической характеристике башкир и татар дискутировался в основном в историко-лингвистическом аспекте. Это нашло косвенное отражение в определении места татарскому и башкирскому языкам в классификационной схеме кыпчакской группы тюркских языков по этническому (кыпчакско-булгарская подгруппа) или географическому (волго-камско-западносибирская подобщность; урало-поволжская подобщность) принципам. В этногенетическом плане определение Н.А. Баскакова правомерно акцентирует внимание археологов и этнографов на ранних этапах этногенеза татар и башкир, связанных с историей Волжской Булгарии. На вероятное участие булгарского компонента в этногенезе башкир указывали С.И. Руденко, А.П. Смирнов. Эта тема специально рассмотрена Г. В. Юсуповым, преимущественно на материалах «булгаро-татарских» эпиграфических памятников XIII–XVII вв.

Заслуга широкой и методологически выдержанной постановки вопроса об общих процессах в этногенезе башкир и татар принадлежит А.Х. Халикову. Им выдвинута идея о неоднократной добулгарской тюркизации Волго-Уральского региона, сыгравшей, по мнению А.Х. Халикова, решающую роль в сложении этнической основы татар и башкир. Определенное значение в формировании общих черт в этническом облике татар и башкир А.Х. Халиков придает и последующим этапам этнической истории обоих народов. Основная идея А.Х. Халикова о добулгарской тюркизации Приуралья и Волго-Камья подверглась критике археологов, придерживающихся иных взглядов об этнической принадлежности носителей тех археологических культур, которыми в своих доказательствах оперирует А.Х. Халиков. Отмечая резонность некоторых из этих возражений, заметим, что упомянутое выше определение К. Менгесом и Т.М. Гариповым места башкирского и татарского языков в кыпчакской языковой группе по географическому признаку также правомерно, если оно имеет в виду (кроме других признаков) общность этнических процессов в Волго-Уральской области и активность башкиро-татарских взаимодействий в сравнительно позднее время (XIII–XVI вв.) [12; 28]. Этнические процессы в эпоху средневековья сыграли заметную роль в сближении татарского и башкирского языков, и это подтверждается историко-лингвистическими исследованиями.

В ходе данного исследования нами был рассмотрен обширный вопрос историографии татарского и башкирского народов, который включил в себя краткий обзор работ, посвященных изучению истории, языка, культуры данных народов. Мы пришли к выводу о том, что татарский и башкирский народы имеют много общего в формировании черт их этнического облика. Об этом свидетельствуют различные исследования как в области этнографии, истории этих народов, так и в области лингвистики. В дальнейшем мы планируем продолжать изучение истории татаро-башкирской диаспоры Казахстана в непосредственной связи с рассмотрением вопросов, касающихся исторической, этнографической общности этих народов.

Список литературы

- 1 Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая деятельность // Философия и методология истории / Общ. ред. И.С.Кона. — М.: Прогресс, 1977. — С. 114–142.
- 2 Гемпель К. Логика объяснения. — М.: Дом интеллект. кн., 1998. — С. 7–30.
- 3 Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. — М.: Инсан, 2002. — 496 с.

- 4 Хайруллин Г.Т., Хамидуллин А.Г. Татары: страницы истории и сегодняшний день. — Алматы: Білім, 1998. — 127 с.
- 5 Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. — М.: Наука, 1974. — С. 571.
- 6 Халиков А.Х. Татарский народ и его предки. — Казань: Тат. кн. изд-во, 1989. — 222 с.
- 7 Шарафутдинов Д.Р. Исторические корни и развитие традиционной культуры татарского народа. XIX– начало XX вв. — Казань: Изд-во Казан. гос. техн. ун-та, 2004. — 592 с.
- 8 Кульшарипов М.М. Историография истории образования Башкирской АССР (1945–1989) // Историография социального строительства на Урале и в Поволжье. — Уфа, 1990. — С. 25–39.
- 9 История Башкортостана в зарубежных исследованиях. — Уфа, 1996. — С. 96.

Қ.Қ.Әбдірахманова, Д.Д.Шапағатова

Қазақстандағы татар-башқұрт диаспорасының тарихы мен мәдениетін зерттеудің теориялық қыры

Қазіргі заманға сай халықаралық саясат жаңа әлемдік қоғам жалпы адамгершілік халықтардың арасындағы бір-бірін сыйлау, бір-біріннің тарихына, мәдениетіне өзара түсіністікпен қарау, сақтау, дамыту бағытымен жетеді. Ең маңызды міндет — Қазақстанда тұратын әр халықтың салт-дәстүрлерін жоғалтпау, әрі қарай дамыту, келесі ұрпаққа үйрету. Мақалада Қазақстандағы татар-башқұрт диаспорасының тарих пен мәдениетінің зерттеу қырларын зерттеу барысында барлық халықтардың дамуы бір-біріне жақын екені дәлелденді.

K.K.Abdrakhmanova, D.D.Shapagatova

Theoretical aspects of studying history and culture of Tatar and Bashkir diasporas in Kazakhstan

In today's conditions of international politics which is aimed at creating a tolerant, humanistic world community, based on the principles of mutual respect, the need of the world' peoples' history and culture study is considerably increasing. Preservation and enhancement of the ethno-cultural, historical heritage of all people, including those of Kazakhstan, are the main goal. The article highlights the theoretical aspects of history and culture of the Tatar-Bashkir Diaspora of Kazakhstan study as one of the key issues in the socio-cultural community study.

References

- 1 Braudel F. *Philosophy and methodology of history*, Moscow: Progress, 1977, p. 114–142.
- 2 Hempel K. *Logical explanations*, Moscow: Dom intellektualnoi knigi, 1998, p. 7–30.
- 3 Zakiev M.Z. *The genesis of the Turks and Tatars*, Moscow: Insan, 2002, 496 p.
- 4 Khayrullin G.T., Khamidullin A.G. *Tatars: Pages of History and present day*, Almaty: Bilim, 1998, 125 p.
- 5 Kuzeev R.G. *The origin of the Bashkir nation. Ethnic composition, history of settlement*, Moscow: Nauka, 1974, 564 p..
- 6 Khalikov A.H. *Tatar nation and ancestry*, Kazan: Tatarskoe knizhnoe izdatelstvo, 1989, 222 p.
- 7 Sharafutdinov D.R. *Historical roots and traditional cultural development of tatars nation*, Kazan: Izd. Kazanskogo gosudarstvennogo tehnikeskogo universiteta, 2004, 592 p.
- 8 Kulsharipov M.M. *Historiography of socialist development in the Urals*, Ufa, 1990, p. 25–39.
- 9 History of Bashkortostan in foreign researches, Ufa, 1996, 96 p.

Б.К.Адамбек

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: serstam@mail.ru)*

1930–1941 жылдардағы Кеңес Одағының халықаралық жағдайы және сыртқы саясаты

Мақалада 1930–1941 жж. Кеңес Одағының халықаралық жағдайы мен сыртқы саясаты зерттелген. Осы кезеңде экономикада белгілі жетістіктерге жеткен КСРО-ның белсенді сыртқы саясат жүргізуіне жағдай қалыптасқаны көрсетілді. Көптеген деректерге сүйеніп, автор Кеңес Одағының 1930–1941 жж. халықаралық аренада агрессиялық саясат жүргізіп, өзіне жаңа территориялар қосып алғанын, фашистік Германиямен 10 жылдық пактіге қол қойып, Еуропаны бөліске салғанын және екі державаның осы саясаты ІІ Дүниежүзілік соғыстың басталуына әкеп соққанын дәлелдейді. Осындай саясатқа байланысты Кеңес Одағының экономикасында да өз ерекшелігі байқалды, кеңестік экономикада милитаризациялау қадамдары анық көріне бастады, бұл жағдай КСРО халықтарының әлеуметтік жағдайының нашарлауына әкеп соқты.

Кілт сөздер: КСРО, саясат, АҚШ, агрессия, келіссөздер, пакт, экспансия, шарт, Ұлттар Лигасы, соғыс.

1929 ж. капиталистік мемлекеттерде өте күрделі экономикалық дағдарыс басталып, ол 1933 ж. дейін созылды. Бұл жағдай ірі державалар арасындағы қайшылықтарды күшейтті. Сонымен қатар Батыс мемлекеттері КСРО-ға қарсы арандатушылық саясатын жалғастырды. Олардың пікірінше, Кеңес Одағы халықаралық нарықта тауарларды демпинг бағасымен сатып, экономикалық дағдарыстың қалыптасуына, еңбекшілердің әлеуметтік жағдайының нашарлауына әсер етті деген ұғым пайда болды. Шетел ақпарат құралдары Кеңес Одағындағы оппозицияны қудалауды, атеистік саясатты, тағы басқа жағдайларды қатты сынға алды. Осыған байланысты Рим папасы Пий ХІ КСРО-ға қарсы «крестшілер жорығын» жариялады. Ал АҚШ, Франция, Бельгия, Канада үкіметтері кеңестік экспортқа қарсы әр түрлі шаралар қолданып, экономикалық блокада ұйымдастыруға тырысты.

Бірақ Кеңес үкіметі блокада ұйымдастырушыларға қарсы өзінің шараларын қолдануына байланысты олардан тауарлар сатып алу қысқартылып, сол мемлекеттердің флотын пайдалану және ғылыми-техникалық қатынастар тоқтатылды. КСРО-ның осы шаралары және халықаралық аренадағы батыл позициясы Батыс державаларының экономикалық блокада, біртұтас майдан құруларына мүмкіндік бермеді.

Сонымен қатар Кеңес Одағы әр түрлі дипломатиялық қадамдар жасап, 1932 ж. Франциямен, ал 1933 ж. Италиямен шабуыл жасаспау туралы шарттарға қол қойды. 1932 ж. Халықаралық конференцияда КСРО жаппай және толық қарусыздандыру туралы ұсыныстар жасады. Әрине, бұл ұсыныстар Кеңес мемлекетінің халықаралық аренада бейбітшіл держава ретінде көрсету үшін қолданған саяси насихатқа ұқсады. Өйткені осы кезде кеңестік экономикада милитаризациялау кең түрде жүргізіліп жатқан еді.

Дүниежүзілік экономикалық дағдарыс ірі державалардағы саяси жағдайға өзгерістер енгізді. Англия мен Францияда билікті демократиялық күштер сақтап қалса, Италияда 1922 ж., ал Германияда 1933 ж. билікке фашистік партия келді. Енді Еуропада Италия, Германия, ал Азияда Жапония сияқты гегемонистік саясат жүргізетін державалар соғыс қауіпін төндіретін халықаралық күштерге айналды.

Осындай қиын жағдайда кеңестік дипломатия бірқатар сәтті шараларды іске асырды. Солардың ішіндегі ең маңыздысы 1933 ж. Америка Құрама Штаттарымен дипломатиялық және экономикалық қатынастар туралы шартқа қол қою еді. Сөйтіп, 16 жылдан кейін осы кезде билікте болған Ф.Рузвельт үкіметі КСРО-ны тануға мәжбүр болды [1].

Осы жылы Кеңес Одағы халықаралық конференцияда агрессорды анықтау туралы декларация ұсынды. Бірақ ол қабылданбауына байланысты КСРО агрессорды анықтау конвенциясына Польша, Румыния, Түркия, Иран, Ауғанстан, Эстония, Латвия, Литва сияқты мемлекеттермен қол қойды. 1934 ж. қыркүйек айында Кеңес Одағы 30 мемлекеттің ұсынысы бойынша Ұлттар Лигасына қабылданып, оның Кеңесінің тұрақты мүшесі болып сайланды [2]. Аз уақыттан кейін 1935 ж. Еуропадағы

агрессияға қарсы бағытталған өте маңызды Кеңес-француз және Кеңес-чех өзара көмектесу туралы шарттарға қол қойылды.

1936 ж. Испаниядағы сайлауда Халықтық майданы жеңіп, өзінің үкіметін құрды. Бірақ бұларға қарсы бүлік басталып, оны генерал Ф.Франко басқарды. Осы кезден бастап Испаниядағы оқиғалар «коммунистік революцияға» апаруы мүмкін деген Германия мен Италия бүлікшілерге ашық материалдық және әскери көмек көрсете бастады. Ал АҚШ, Англия және Франция бейтараптылықты ұстанатыны туралы мәлімдеме жасады. Осындай жағдайда Испанияда коммунистерді билікке әкелуді үміттенген КСРО Халықтық майдан үкіметіне көмекке келді. 1936–1938 жж. Кеңес үкіметі Испанияға 648 ұшақ, 347 танк, 120 броневтомобиль, 1118 зеңбіректер, 20 мың пулемет, 500 мың винтовка жіберді. Сонымен қатар Испаниядағы азамат соғысына КСРО-дан 584 әскери кеңесшілер, мыңдаған «еріктілер» қатысты [3]. Бірақ Испаниядағы оқиғалар 1939 ж. франкистердің жеңісімен аяқталды.

30 жж. орта кезінде халықаралық жағдай шиеленісе түсті. Оған Еуропадағы Германия пен Италияның, Азиядағы Жапонияның экспансиялық саясаты ерекше әсер етті. Германия 1933 ж. Ұлттар Лигасынан шығып, алдағы уақытта халықаралық шарттармен есептеспей, өзінің потенциалын күшейтетіні туралы ашық айта бастады. Гитлер және оның үкіметі геосаясат негізінде неміс халқының Еуропа ортасында сыймай тұншығып отырғанын сөз қылып, Германияның территориясын кеңейту керектігін дәлелдеуге тырысты. 1936 ж. наурызында герман әскерлері бір кездегі Версаль және Локарно шарттары бойынша демилитаризация жүргізілген Рейн аймағына кіргізілді. Осындай саясатты сынағанның орнына ағылшын үкіметінің өкілі лорд Галифакс Гитлерге оның «өз елінде коммунизмді жойып, оның Батыс Еуропаға жолын бөгегенін, сондықтан Германия заңды түрде Батыстың большевиктерге қарсы бастионы ретінде есептеледі» деп қолдау көрсетуі Англияның екіжүзді саясатын анық дәлелдейді [4].

1935–1936 жж. Италия Эфиопия мемлекетін басып алып, өзінің агрессиялық пиғылын ашық көрсете бастады. Бұдан бұрын 1931 ж. Жапония Қытайдың солтүстік-шығыс аймақтарын басып алып, 1937 ж. осы мемлекетке қарсы соғыс қимылдарын бастады. Дәл осы кезде Рим-Берлин-Токио билеушілері ұйымдастырған «Антикоминтерн пакті» қалыптасып, оның басты мақсаты Кеңес Одағына қарсы күрес жүргізу деп белгіленді [5].

Бұл кезде Австрияда «Бір тіл, бір империя, бір фюрер» деген ұрандармен Зейсс-Инкварт басқарған фашистік ұйымдар бұл мемлекеттің Германияға қосылуын қолдайды. Осы жағдайды пайдаланып, неміс армиясы 1938 ж. наурызда Австрияны толық басып алды. Осыдан кейін Германия Чехословакиядағы немістер тұратын Судет аймағы проблемасын көтерді. Ақырында Германияны тыныштандыру үшін Англия мен Франция басшылары Н.Чемберлен мен Э.Даладье 1938 ж. 30 қыркүйегінде А.Гитлер және Б.Муссолинимен Мюнхенде кездесіп, Судет аймағын Германияға беру туралы келісімге келді. Кеңес Одағының әскери көмек көрсету туралы ұсынысын Чехословакия президенті Э.Бенеш қабылдамады. Соңында 1939 ж. наурыз айында Германия Чехословакияны толық басып алды. Сөйтіп, Германия өзінің агрессиялық қадамдарының арқасында Австрия мен Чехословакияны қосып алып, әскери-экономикалық әлеуетін әлдеқайда күшейтті [6].

Осы кезеңде Қиыр Шығыста Жапония Қытайдың бірқатар жерін басып алып, КСРО-ның шекарасын Хасан көлінің қасында бұзып өтпекші болды. Бірақ 1938 ж. шілдесінде Қызыл Армия жапон әскерлеріне соққы беріп, оларды шекарадан ығыстырып тастады. 1939 ж. жазында Жапония өз қарулы күштерін Монғол Халық Республикасына кіргізді. Шарт бойынша бұл мемлекетке көмекке келген КСРО-ң әскерлері Халкин-Гол өзенінің бойында монғол бөлімшелерімен бірігіп, жапон басқыншыларын жеңіліске ұшыратты.

1937–1938 жж. Германиямен бірнеше рет келіссөздер жүргізген Англия мен Франция өздерінің қауіпсіздігін сақтап қалу үшін «Антикоминтерн пактіндегі» Германия және Жапонияның агрессиясын Кеңес Одағына қарсы бағыттау саясатын жүргізді. Мұндай жағдайда КСРО-ға қарсы империалистік державалардан құрылған блок пайда болуы мүмкін еді.

Дегенмен осы кезеңдегі Кеңес Одағының да сыртқы саясаты өзінің екіжүзділігімен айқындалды. Өйткені дипломатиялық келіссөздер ашық және жасырын түрлерін де Англия, Франция, Германия және Жапониямен жүргізіліп жатты. Олардың мақсаты капиталистік державалардың арасындағы қайшылықтарды ұтымды пайдалану еді.

1939 ж. 11 сәуірінде Гитлер «Қарулы күштердің 1939–1940 жылдардағы соғысқа дайындығы» туралы Директиваны бекітті. Осы құжат бойынша герман әскерлері Англия, Францияға қарсы соғысқа, кейін «Шығыс жорығына» бағытталды [7].

Осындай жағдайда Англия, Франция және Кеңес Одағы бір-бірімен жақындасу саясатын жүргізуге мәжбүр болды. 1939 ж. 17 сәуірінде Кеңес үкіметі Англия және Францияға өзара көмектесу, сонымен қатар Балтық және Қара теңіздер арасындағы мемлекеттерге кепілдік беру туралы шартты қабылдауды ұсынады. Дәл осы күні Берлиндегі кеңес елшісі КСРО-ның Германиямен «өте жақсы» қатынастарды дамытуға дайын екенін хабарлайды.

1939 ж. көктемінде КСРО, Англия және Франция арасында басталған келіссөздер созыла түсті де, нақты нәтижелер бермеді. Өйткені қатысушы-державалар өздерінің позицияларынан қайтпады және бір-біріне сенімсіздікпен қарады. Көктемгі келіссөздер сәтсіз аяқталды. Бірақ тамыз айында қайтадан басталды да, оған КСРО, Англия мен Францияның әскери миссиялары қатысты. Мұндағы басты мәселе Еуропадағы агрессияға қарсы қадамдарда Қызыл Армияның Польша территориясынан өтуі болды. Бірақ поляктар бұған қарсы болды. Мәскеу келіссөздері сылбыр, нәтижесіз жүріп жатқан кезде оған қатысушылар өздеріне ыңғайлы жол іздей бастады.

Шынында да Мәскеу келіссөздері жүріп жатқан кезде осыдан бұрын Кеңес үкіметімен жасырын бірқатар мәселелерді шешкен Германияның сыртқы істер министрі И.Риббентроп Мәскеуге келді. Дәл осы күні Кеңес үкіметі Англия және Франция делегацияларымен келіссөздерді доғарып, Германиямен шабуыл жасаспау туралы 10 жылдық пактіге қол қойды [8]. Дүние жүзін таңқалдырған бұл шарттың «құпия хаттамасы» болған. Ол бойынша Эстония, Латвия, Литва, Финляндия, Бессарабия және Польшаның шығыс аймақтары Кеңес Одағының ықпалына көшетін болды. Сөйтіп осы шарт негізінде КСРО мен Германия Шығыс және Батыс Еуропаны өздерінің экспансиялық пиғылдарына қарай бөліске салған. 1939 ж. 23 тамызындағы кеңес-герман пакті сол күні күшіне енді. Осыған байланысты Мәскеудегі кеңес-ағылшын-француз келіссөздері мағынасын жоғалтып, нәтижесіз аяқталды. Осындай КСРО-ның екіжүзділік саясатына байланысты Еуропадағы коллективтік қауіпсіздік жүйесін құру үшін жүргізілген жұмыстар сәтсіздікке ұшырады.

Кеңес-герман шартынан кейін 1939 ж. 1 қыркүйекте Германия Польшаға шабуыл жасауына байланысты Польшамен өзара көмектесу жөнінде шарты бар Англия мен Франция Германияға қарсы соғыс жариялады. Бұл оқиғалар Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуы еді [9]. Әрине, оның басталуы кеңес-герман шартының құпия хаттамаларындағы келісімдерімен тікелей байланысты болғаны қазіргі уақытта толық дәлелденді.

Англия мен Франциядан нақты көмек алмаған поляк армиясы, қанша ерлік көрсетсе де, шегінуге мәжбүр болып, Польшаның бірқатар жерін немістер басып алды. Дәл осы уақытта «бауырлас украин және белорус халықтарына көмек көрсету керек» деген сылтаумен 17 қыркүйекте Қызыл Армия Польша жеріне кіріп, Батыс Украина және Батыс Белоруссияны басып алды [10]. Кеңес әскерлеріне қарсылық көрсетпей, өз еркімен берілген поляк армиясының 450 мың адамының көпшілігі концлагерлерге қамалды. Олардың ішінен іріктеліп алынған 21 мың офицерлер 1940 ж. арнайы шешіммен атып өлтірілді [11].

Осылай Польшаны екіге бөліп басып алған КСРО мен Германия 1939 ж. 28 қыркүйегінде «Достық және шекара туралы шартқа» қол қойды. Ол бойынша Батыс Украина мен Батыс Белоруссия Кеңес Одағының құрамына кіретін болды.

Енді құпия хаттаманың ерекшеліктеріне сәйкес Кеңес Одағы Балтық жағалауындағы мемлекеттерге саяси қысым көрсете бастады. Нәтижесінде КСРО Эстония, Латвия және Литваны өзара көмектесу туралы шарттарға қол қоюға мәжбүр етуіне байланысты, бұл мемлекеттердің территориясына Қызыл Армия енгізілді. Енді онымен еріп келген кеңес агентурасының адамдарымен бірге жергілікті коммунистер ерекше белсенділік көрсете бастады [12].

1939 ж. жазы мен күзінде кеңестік ақпарат құралдары Финляндия жағынан КСРО-ға қауіп төніп келе жатыр деген хабарды көп бере бастады. Ал өнеркәсіп орындарында мекемелерде «Финляндияны жазалау керек» деген ұрандармен көптеген митингтер өткізілді. Бұл шаралар Финляндияға қарсы агрессия ұйымдастырудың саяси-идеологиялық негіздері еді. Мақсаттары осы мемлекетті талқандап, онда билікке коммунистерді әкелу еді.

1939 ж. 31 қазанында КСРО басшылары Финляндия үкіметіне шекараны фин жағына 70–80 км жылжыту және шекараны демилитаризациялау туралы қатал талап қойды. Әрине, бұл талаптарды Финляндия үкіметі орындамады. Осыдан кейін «финдер жағынан шекарада арандатушылық болды» деген сылтаумен Кеңес үкіметі 30 қарашада Финляндияға қарсы соғыс ашты. Ертеңіне кеңестік газеттер «Финляндияда еңбекшілердің көтерілісі басталып, О.Куусинен басқарған халық үкіметі құрылды» деген жалған материалдарды басып шығарды.

Батыста КСРО-ның бұл соғысты бастағаны ерекше наразылық туғызды. 1939 ж. 14 желтоқсанында көрші мемлекетке агрессия жасағаны үшін Ұлттар Лигасы Кеңес Одағын өзінің қатарынан шығарды. Кеңес-фин соғысының басында Қызыл Армия финдердің шекарада салған «Маннергейм бекініс линиясын» ала алмай көптеген шығынға ұшырады. 1940 ж. 12 ақпанында басталған кеңес әскерлерінің екінші шабуылы кезінде ғана аталған бекініс линиясы алынды. Бірақ Батыстағы наразылықты және фин үкіметінің ұсыныстарын есептеп, Кеңес үкіметі 1940 жылдың 12 наурызында Финляндиямен бейбітшілік шартына қол қойды. Ол бойынша Карелияның бір бөлігі және бірнеше аралдар КСРО жағына берілді. Дегенмен 105 күнге созылған соғыста Қызыл Армияның қабілетінің төмендігі байқалды. Оның жалпы адам шығыны орасан зор болып 333 мыңға жетті. Оның ішінде 65 мың қаза тауып, 20 мың тұтқынға түсіп, 200 мыңнан астамы жараланды [13]. Әрине, бұл соғыста Кеңес Одағы өзін нағыз агрессияшыл мемлекет ретінде көрсетті. Шартқа қол қойылса да, Финляндия КСРО-ға сенбеушілікпен қарады. Сондықтан финдердің 1941 ж. Германияны жақтап шығуы ешкімді таң қалдырмады.

Бұл кезде Балтық жағалауындағы мемлекеттердегі саяси жағдай күрделене түсті. Өйткені КСРО басшылары бұл территорияда «революциялық ахуал қалыптасты» деген желеумен жергілікті коммунистерді қолдап, оларды заңды үкіметтерге қарсы айдап салды. Ең соңында 1940 ж. маусым айында Қызыл Армияға сүйенген жергілікті коммунистік партиялар Эстония, Латвия және Литвадағы заңды үкіметтерді құлатып, өздерінің «халық үкіметтерін» құрды. Коммунистер және кеңес агенттері ұйымдастырған сайлауда Литва мен Латвияның Сеймдері және Эстонияның Мемлекеттік думасы сайланып, олар осында Кеңес үкіметін жариялап, КСРО құрамына кіру туралы шешім қабылдады. Сөйтіп, КСРО осы мемлекеттерді 1940 ж. тамыз айында одақтас республикалар ретінде өзіне қосып алды.

Осыдан кейін Кеңес Одағының шекарасы тағы өзгертілді. 1940 ж. маусым айында КСРО үкіметі Румынияға Бессарабия мен Солтүстік Буковинаны КСРО құрамына беру туралы ультиматум жолдады. Осындай қысымның нәтижесінде шілде айының басында Бессарабия Кеңестік Молдавияның, ал Солтүстік Буковина Кеңестік Украинаның құрамына біріктірілді [14].

Сөйтіп, 1939–1940 жж. экспансиялық саясат негізінде Кеңес Одағы өзінің құрамына Эстония, Латвия, Литва, Бессарабия, Солтүстік Буковина және Финляндияның бір бөлігін қосып алды. Осының негізінде КСРО-да жаңа Молдаван және Карел-Фин одақтас республикалары құрылды. Жаңа территориялардағы миллиондаған адамдар «ұлтшылдар», «буржуазиялық интеллигенция» деген желеумен КСРО-ның шығыс аймақтарына депортацияланды. Осыдан кейін бұл жерлерде «кеңестік социализм» моделі құрыла бастады. Әрине, жергілікті халықтың пікірімен ешкім есептескен жоқ. Осыған байланысты Батыс Украина мен Литвада Кеңес үкіметіне қарсы қарулы күрестің басталуы заңды құбылыс еді.

1939 ж. тамыз шартынан кейін кеңес-герман қатынастары ерекше дамып, екі тоталитарлық мемлекет бір-біріне түсіністікпен қарай бастады. Осы жылдың желтоқсан айында өзін 60 жылдығымен құттықтаған герман үкіметіне жауап ретінде Сталин «қанмен бекіген Германия Кеңес Одағы халықтарының достығы ұзақ болуына барлық негіз бар» деп айтуы таңғалдырарлық болса да, мойындайтын дәлел сияқты. Ал кеңестік ақпарат құралдары Германия француз және ағылшын агрессорларына қарсы күрес жүргізіп жатқан «ұлы бейбітшілік держава» ретінде көрсетіп жатты. КСРО мен Германия 1940 ж. 11 ақпанында экономикалық қатынастар туралы келісімге қол қойды. Жалпы 1939–1940 жж. Германиядан Кеңес Одағына 462 млн марка тұратын техникалық және әскери құралдар келсе, КСРО-дан Германияға 1 млрд маркаға әр түрлі шикізат жіберілді [15].

Кеңес Одағы өзінің экспансиялық саясатын іске асырып жатқан кезде Еуропада Екінші дүниежүзілік соғыс жүріп жатты. Польшаны КСРО мен бөлісіп алған Германия 1940 ж. көктемінде Данияны, Норвегияны, Бельгияны, Голландияны және Люксембургті басып алды. Ал маусым айында Францияны талқандап, Компьенде Петен үкіметін капитуляцияға қол қоюға мәжбүр етті. Сонымен қатар соғыс Солтүстік Африкада жалғасын тапты. Ал герман авиациясы Англия территориясын кең түрде бомбалауға кірісті.

1940 жылдың 27 қыркүйегінде Берлинде Германия, Италия және Жапония кірген әскери блок құру туралы шешім қабылдады. Осы үштік одақ негізінде Германия мен Италия Еуропада, Таяу Шығыста және Африкада «жаңа тәртіпті» орнатуды, ал Жапония Азияда өз үстемдігін қалыптастыруды жоспарларды.

Осы жылдың қараша айының 12–14 арасында В.Молотов КСРО-ның үштік одаққа кіруі туралы Берлинде келіссөздер жүргізді. Соның нәтижесінде Кеңес үкіметі өзінің меморандумында одақтастардың алдында мынандай талаптарды орындауды талап етті:

1. Парсы шығанағына дейінгі жерлер КСРО ықпалында болуы.
2. Неміс әскерлерінің Финляндиядан кетуі.
3. Болгарияның КСРО протекторатына көшуі.
4. Жапонияның Сахалиннен бас тартуы.

Осы ұсыныстарды орындаған жағдайда ғана Кеңес Одағы блокка кіретіндігін анық байқатты. Бірақ КСРО-ның бұл империялық талаптары жауапсыз қалды [16].

Осы кезден бастап кеңес-герман қатынастарында қайшылықтар байқала бастады. Олар Швецияның бейтараптылығы, Болгарияға неміс әскерлерінің кіргізілуі, 1941 ж. көктемінде Германияның Югославия мен Грецияны оккупациялауы т.б. проблемаларға байланысты болды. Енді 1939 ж. шарттың «күпия хаттамаларының» бірқатарын іске асырған КСРО мен Германияның арасындағы қайшылықтар күшейе түсті. Дүние жүзіне өздерінің үстемдіктерін орнатқысы келген екі тоталитарлық держава алдағы соғысқа дайындықтарын жедел жүргізе бастады.

1940 ж. 18 желтоқсанында Гитлер № 21 директиваға қол қойды. Бұл Кеңес Одағына қарсы басталатын соғыстың «Барбаросса» атты жоспары еді. Германия жағынан соғыс қаупінің төнгенін байқаған Кеңес үкіметі бірқатар келіссөзден кейін 1941 ж. сәуір айында Жапониямен шабуыл жасаспау туралы шартқа қол қойды [17]. Осы оқиғаны кеңес дипломатиясының белгілі жетістігі ретінде қарауға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 История СССР: учебник для студентов / Под ред. Н.Е. Артемова. — М.: Высш. шк., 1982. — 142 с.
- 2 Сборник документов по истории СССР для семинарских и практических занятий. Эпоха социализма. — Вып. 3. 1933–1940 гг.: учеб. пособие / Под ред. В.З. Дробижина. — М.: Высш. шк., 1980. — 16 с.
- 3 Новейшая история Отечества. XX век: учебник для студентов вузов: В 2 т. — Т. 1 / Под ред. А.Ф.Киселева, Э.М.Щагина. — М.: ВЛАДОС, 1998. — 481 с.
- 4 Берхин И.Б. История СССР: Советский период: учеб. пособие. — М.: Высш. шк., 1987. — 285 с.
- 5 История СССР. Эпоха социализма: учебник / Под ред. Ю.С.Кукушкина. — М.: Высш. шк., 1985. — 253 с.
- 6 История СССР. Эпоха социализма / Под ред. С.А.Сераева: учеб. пособие. — М.: Просвещение, 1977. — 291 с.
- 7 История отечества. Очерки истории Советского государства / Сост. В.А.Козлов. — М.: Политиздат, 1991. — 366 с.
- 8 История внешней политики СССР (1917–1945). — Т. I. — М.: Наука, 1986. — 385 с.
- 9 Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А. История России: учебник. — М.: Проспект, 1977. — 413 с.
- 10 Виноградов В.И. и др. История СССР в документах и иллюстрациях (1917–1971 гг.). — М.: Просвещение, 1973. — 194 с.
- 11 Верт Н. История Советского государства. 1990–1991 / Пер. с фр. — 2-е изд. — М.: Прогресс-Академия, 1995. — 292 с.
- 12 История России: В 2 т. — Т. 2. С начала XIX в. до начала XXI века / Под ред. А.Н.Сахарова. — М.: Астрель, 2006. — 630 с.
- 13 Адамбек Б.К. 1939–1940 жж. Кеңес-Финляндия соғысы туралы // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих, философия сер. — 2012. — № 2. — 17–18-б.
- 14 Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: учеб. пособие для вузов. — М.: Высш. шк., 1999. — С. 244, 245.
- 15 Новейшая отечественная история. XX.: учебник для студентов вузов / Под ред. Э.М.Щагина, А.В.Лубкова: В 2 кн. — Кн. 2. — М.: ВЛАДОС, 2004. — 86 с.
- 16 Адамбеков Б.К. XX ғасырдағы Ресей империясы, Кеңес мемлекеті және ТМД тарихы: оқу құралы. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2005. — 153 б.
- 17 История второй мировой войны. 1939–1945: В 12 т. — Т. 3. — М.: Воениздат, 1973. — 355 с.

Б.К.Адамбек

Международное положение и внешняя политика Советского Союза в 1930–1941 гг.

В статье исследованы международное положение и внешняя политика СССР в 1930–1941 гг. С достижением в этот период значительных экономических успехов у Советского Союза появилась возможность проведения активной внешней политики. Опираясь на многие источники, автор показывает, как в 1930–1941 гг. Советский Союз проводил на международной арене агрессивную политику, присоединив к себе новые территории, подписав с фашистской Германией пакт на 10 лет, по которому Европа фактически была разделена на сферы влияния. Такая политика двух держав привела, в конечном счете, к началу Второй мировой войны. В связи с этим в экономике Советского Союза стали проявляться свои особенности — шаги к милитаризации, что способствовало ухудшению социального положения народов СССР.

B.K.Adambek

At the beginning of the 1930–1941 years, the international situation and foreign policy of the Soviet Union

The article examines the international situation and foreign policy of the USSR in 1930–1941. With the achievement of significant economic progression this period the Soviet Union gained an opportunity to pursue an active foreign policy. Based on many sources, the author shows how the Soviet Union carried out in the international arena an aggressive policy in the 2nd part of 30's and early 40's, new territories, signed a pact with Nazi Germany for 10 years, by which Europe has actually been divided into spheres of influence, and that such policy of two powers, led, eventually, to the II World War. In this regard, the economy of the Soviet Union began to show their own characteristics, the Soviet economy began to show steps toward militarization, all contributed to the worsening of the social situation of the peoples of the USSR.

References

- 1 *History of the USSR*: textbook for students, edit. N.Ye.Artemov, Moscow: Vysshaya shkola, 1982, 142 p.
- 2 *The collection of document son the history of the Soviet Union for seminars and workshops. The era of socialism*: 3, 1933, 1940: textbook, edit. V.Z.Drobizhev, Moscow: Vysshaya shkola, 1980, 16 p.
- 3 *The recent history of the Fatherland. XX Century*: textbook for students of universities: 2 vol., 1, edit. by A.F.Kiselev, E.M.Shchagin, Moscow: VLADOS, 1998, 481 p.
- 4 Berkhin I.B. *History of the USSR: Soviet period*: tutorial, Moscow: Vysshaya shkola, 1987, 285 p.
- 5 *History of the USSR. The era of socialism*: textbook, edit. by Yu.S.Kukushkin, Moscow: Vysshaya shkola, 1985, 253 p.
- 6 *History of the USSR. The era of socialism*, edit. S.A.Serayev: tutorial, Moscow: Prosveshchenie, 1977, 291 p.
- 7 *History of Fatherland. Essays on the History of the Soviet Union* (edit. by V.A.Kozlov), Moscow: Politizdat, 1991, 366 p.
- 8 *History of foreign policy of the USSR (1917–1945)*, 1, Moscow: Nauka, 1986, 385 p.
- 9 Orlov A.S., Georgiev V.A., Georgieva N.G., Sivohina T.A. *History of Russia*: textbook, Moscow: Prospect, 1977, 413 p.
- 10 Vinogradov V.I. et al. *History of the USSR in documents and illustrations (1917–1971)*, Moscow: Prosveshchenie, 1973, 194 p.
- 11 Vert N. *History of the Soviet Union. 1990–1991. Tr-ion from French. — 2nd edition*, Moscow: Progress-academy, 1995, 292 p.
- 12 *History of Russia*: in 2 volumes. From the beginning of XIX century till the beginning of XXI century, edit. by A.N.Sakharov, Moscow: Astrel, 2006, 630 p.
- 13 Adambek B.K. *Bull. of the University of Karaganda. Series of historical, philosophy*, 2012, 2, p. 17, 18.
- 14 Sokolov A.K. *The course of Soviet history 1917–1940*: tutorial for universities, Moscow: Vysshaya shkola, 1999, p. 244–245.
- 15 *The recent history of the Fatherland. XX century*: textbook for students of higher education institutions, edit. by E.M.Shchagin, A.V.Lubkov: in 2 books, 2, Moscow: VLADOS, 2004, 86 p.
- 16 Adambekov B.K. *Russian Empire of the 20th century, the history of the Soviet Union and the CIS*, tutorial, Karaganda: publ. house of KSU, 2005, 153 p.
- 17 *The history of the Second World War, 1939–1945*: in 12 volumes, 3, Moscow: Voenizdat, 1973, 355 p.

М.С.Амрина, З.С.Шеримбетова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: ziyadasherimbetova@mail.ru)*

Қазақ ұлттық кино өнерінің қалыптасуы мен дамуы (1991–2010 жж.)

Мақалада Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан бергі жылдардағы киноөндірісінің даму ерекшеліктеріне талдау жасалған. Сонымен қатар қазақ кинематографиясының даму мәселесі посткеңестік кезеңдегі Орталық Азияның бірқатар мемлекеттерімен салыстырмалы тұрғыда зерттеліп, әлемдік киноөндірістегі орны айқындалған. Авторлар қазақ кино өнерінің даму ерекшеліктерін талдай келе, оның дамуы Ресей, Орталық Азия және алыс шетел мемлекеттеріндегі киноөндірісімен байланысты деген қорытындыға келген. Тәуелсіздіктен кейінгі жылдардағы қазақ киносы бірнеше батыл қадамдар жасады және қазіргі таңда дамудың позитивтік жолында деген баға берілген. Соңғы жиырма жыл көлемінде қазақ киносы танымастай өзгерді. Сондықтан да қазақ кинематографиясының тарихын, қалыптасуын, дамуын зерттеу қазіргі заман талабына сай және оларды тыңғылықты зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі деп көрсетеді. «Жаңа толқын киносы» кезеңін авторлар шебер талдау арқылы оқырманға жеткізеді.

Кілт сөздер: кинематография, фильмдер, қазақ киносы, өнер, мәдениет.

Кенес үкіметі дәуірінің кезеңі өтіп, жаңа қоғам орнаған тұста кино өнері саласында да жаңа нарықпен қосарлана келген көп жаңалықтың бірі — жеке шығармашылық кинобірлестіктердің құрыла бастауы. Бұл — ұлттық киноөндірісіміздің сапасы мен сандық деңгейіне тікелей әсер етті. 1990 жж. тұсын ұлттық киномыздың әлемдік деңгейге көтерілген аса бір нәтижелі кезеңі ретінде жоғары бағалауға болады. Бұл жылдары «Жаңа толқын» режиссерларының фильмдерінің көпшілігі әлемдік деңгейдегі дәрежелі халықаралық кинофорумдар мен фестивальдарға қатыса бастады. Токио, Сан-Франциско, Турин, Стамбул, Париж, Бонн, София, Пекин, Вена, Брюссель, Будапешт, Карловы Вары, Москва және тағы басқа да бірқатар қалаларда қазақ киносының күндері өтті. Әлем біздің киномызды таныды. Көріп қана қоймады, аса жоғары бағалап, қазақ киносының өзіндік ерекшеліктерін мойындай бастады. Бельгия, Франция, Австрия, Ұлыбритания сияқты зор қуатты киноиндустриясы бар мемлекеттер ендігі жерде жаңа инвестиция тұрғысынан қазақ киносына бет бұрды. 2001 ж. Нант қаласында (Франция) ұйымдастырылған «Үш континент фестивалінде» қазақ киносының фильмдері бойынша арнайы бағдарлама өтті [1].

Қазақ киносының даму тарихында өндірістік нәтиже (сандық көрсеткіш тұрғысында) және киношығармалардың мазмұндық тереңдігі (сапалық көрсеткіші) жағынан да алып қарар болсақ, өрлеу жылдары мен тоқырау кезеңдері үнемі алмасып отырғаны белгілі. Бұл сипат қазақ киносының аталып отырған қазіргі жағдайына да тән құбылыс болып отыр.

1990 жж. тұсында жеке киностудиялардың саны шамамен 30-ға жетті. Бұл киностудиялар мен кинобірлестіктердің экономикалық мүмкіндіктері әзірге тек шағын бюджеттік авторлық фильмдер өндірісі төңірегінде ғана еді, сол себептен де осы жылдары экранға көптеп шығып жатқан фильмдердің біразы аз да болса мемлекет тарапынан да қосымша қаржыландырылып отырды. Мемлекеттік қаражат және жеке киностудиялар бірлестігі нәтижесінде 1990 ж. 14 көркем туынды экранға шықты (12 фильм жеке киностудиялар үлесінде, ал 2 фильм мемлекет тарапынан қаржыландырылды). 1991 ж. көлемінде экранға 18 көркемсуретті фильм шыққан болса, оның тең жартысы жеке киностудиялардың үлесінде. Бұдан былайғы жылдарда да жеке киностудиялар өндірісі мемлекеттік қаржыландырулармен тепе-теңдікте болды, тіпті кей тұстарда басымырақ болды деуге дәлел бар: 1992 ж. 12 толықметражды көркемсуретті фильмдердің ішінде 10 фильм, ал 1993 ж. экранға шыққан 15 көркемсуретті фильмнің ішінде 13 фильм жеке киностудиялардың үлесінде. Қоғамдағы экономикалық қатынастардың өзгеруі Қазақстан киноөндірісіне тоқырау кезеңін әкелді [2; 152].

1991–1997 жж. тәуелсіздіктің алғашқы жылдары отандық кинематография үшін маңызды жылдар болды. Бұл ең алдымен посткеңестік комплекстер мен посттоталитарлық синдромдарды құрту кезеңі болды.

Бұл кезеңнің картиналарында кеңестік биліктің орнауы туралы шындық айтылған. Көп жылдар бойы ресми кеңестік идеология айтылмаған, ұжымдастыру кезеңіндегі, Ұлы Отан соғысы, сталиндік репрессия жылдарындағы барлық фактілер осы кезеңнің ең жақсы деген тақырыптарында көрініс тапқан. «Суржекей — ангел смерти», «Жизнеописание юного аккордеониста», «Любоед» фильмдерінде Орталық Азия аймағы халықтарының кеңестік замандағы қайғылы жағдайлары бірінші рет көрсетілген [3].

Тарихи әділеттілікті де қайта қалпына келтіруге ерекше көңіл бөлінді. Кеңестік кинематографиялық тарихнаманың жетпіс жылдығынан кейін Қазақстанның кинематографистеріне өздерінің елдері мен аймақтарының тарихындағы маңызды деген тарихи тұлғалары туралы айтуға мүмкіндік туды, сонымен қатар тарихтың өзгерісті кезеңдері туралы айтуға үлкен мүмкіндік туындады. Мұндай міндетті «Гибель Отрара», «Батыр Баян», «Юные годы Абая», «Қозы Көрпеш пен Баян сұлу», «Юность Жамбыла» және т.б. фильмдерін құрастырушылар алға қойған еді.

Бұл жылдары ұлттық сәйкестілікті іздестіру белсенді түрде жүрді, сондықтан қашу, шексіз жол, Жерұйықты іздеу сарындары көптеп кездесті («Путешествие в никуда», «Айналайын»). Туған үйді сезіну әлі де әлсіз, сондықтан картинаның аты да — «Где твой дом, улитка?», «Квартирант», «Шанхай». Отбасының қалыптасу процесі көрсетілген бірде-бір картина жоқ. Керісінше, әлі де отбасыны бұзу тақырыбы кездеседі. Әсіресе «Голубиный звонарь», «Разлучница», «Сон во сне» фильмдерінде көрініс тапқан [2; 152].

Фильмдердің бір бөлігінде кеңестік биліктің соңғы жылдарындағы оқиғалар мен көңіл-күй көрінсе, ол жерде тоталитаризмнің алауыздығы, билігі мен құлауы айқын көрінген — «Любовники декабря», «Аллажар», «Последние каникулы». Әсіресе осы кезеңде кинематографияда ұлтшылдық пен космополитизм, гибридтілік пен түпнұсқалылық идеялары арасындағы шығармашылық даулар анық бейнеленеді. Режиссерлардың бір бөлігі картиналарда қайта құру рухындағы фильмдерді түсірсе, екінші бөлігі ұлттық түпнұсқалылық ортаны белсенді түрде қалыптастыра бастайды.

Картиналар өз заманының рухы мен көңіл-күйін көрсетеді. Жалпы алғанда, әр кезеңдегі фильмдерде Қазақстанның 1990 жж. басындағы тәуелсіздік алуы, 1997–1998 жж. шешілмеген әлеуметтік және экономикалық мәселелерден туындаған күйзеліске дейін байқалады. Бұл күйзеліс максималды деңгейде Дарежан Өмірбаевтің «Киллер» фильмінде көрініс тапқан, ол 1998 ж. Канн кинофестивалінде «Особый взгляд» бағдарламасының бас жүлдесін жеңіп алған [4].

90 жж. екінші жартысынан бастап басқа бағыт басталады — әрбір режиссер мәдени өз тағдырын шешудің жеке өзіндік бағдарын қармалап табуға тырысады. 1998 ж. бастап қазақстандық кинематографияда, киноларда жағымды құндылықтарды орнатуға деген айқын бұрылыс байқалады, жалпы қоғамдағы жағдайдың тұрақтануы және отбасының қалыптасуы көріністері фильмдерде орын ала бастайды. Сірә, бұл неге дәл 1998 ж. біздің еліміздің жаңаша тарихындағы өзгерісті кезеңі болғанын түсіндіруге экономистер мен социологтардың алдында тұрған міндет. Бірақ кинематографияда бұл Орталық Азия аймағындағы барлық бес елде бір уақытта тегіс орын алды. Бұған куә — заманауи шындықтың оң бағасын теріске өзгертетін белгілі картиналардың пайда болуы. Қазақстанда бұл фильмдер Серік Апрымовтың «Ақсуат» фильмі, Қырғызстанда Актан Абдыкалыковтың «Бешкемпир» фильмі, Тәжікстанда Джамшет Усмоновтың «Повет пчелы», Өзбекстанда Юсуп Разыковтың «Оратор» фильмі. Тек Түркіменстанның киносы ғана мұнда қосылмайды, бұл елде Керим Аннановтың «Роваят» картинасы жарыққа шығады [5; 73], бұл жерде, керісінше, қоғамның басты ұясы ретінде отбасының құлауы көрсетілген.

Жаңаша заманның фильмдерінде айтарлықтай өзгерістер туындады:

1. Үй мен отбасының жағымды бейнелері қалыптаса бастады. Бір қызығы, барлық негізгі оқиға қаладан дәстүрлі кеңестік — ауыл мен қыстаққа ауысқан. Ғасырлар бойғы халықтың ғұрыптық өмірі мен салт-дәстүріне сүйене отырып, режиссерлар дәстүрлі мәдениеттің ерекше әлемін қайта жаңғырта бастады. Фильмдерде бірнеше ұрпақтардан тұратын — әжелер мен аталар, немерелер мен шөберелер бар үйлесімді отбасылар пайда бола бастады [6]. Мұндай фильмдерді түсініп қабылдай бастады, сонымен бірге, ақыры, біздің шынай өміріміз бен менталитетімізді көрсететін фильмдер түсіріле бастады. Бұған таң қалатын ештеңе жоқ, себебі отбасы қоғамның негізгі әлеуметтік капиталы болған және болып қала береді, әсіресе бізде, Орталық Азияда.

2. Алайда толық үйлесімділікке жетуге әлі алыс. Кинематографиядағы көрініс тапқан қоғам өмірінің айқын индикаторы — бақытсыз балалардың бейнелері. Фильмдерде біз тағдыры ауыр балаларды көреміз, әсіресе қазақ киносында. С.Апрымовтың «Три брата», Р.Кимнің «Подсолнухи», А.Қарақұловтың «Жылама!» фильмдерінде балалар қаза болады, бұл режиссерлардың халықтың

болашағы жоқтығы ойларын көрсетеді [6; 68]. Әкесіз, анасыз толық емес отбасыда өмір сүріп жатқан балалар бейнеленген картиналар әлі де көп. Әсіресе бұл қарастырылып отырған кезеңдегі өзбек және тәжік киноларында қатты байқалады. Тастандылар мен асырап алынғандар сарыны күштірек. «Шиза», «Охотник» фильмдерінің кейіпкерлері осындай. Бұның бәрі болашақтың бұлыңғырлығын және болашақты құруға деген ұмтылыстың жоқтығын көрсетеді.

3. Егер 1991–1998 жж. аралығында қазақстандық, Орталық Азиялық кинематографтан ана бейнесі толық жоғалып кетсе, 1998 ж. өзгерістер кезеңі туады. Экрандарда біздің ділімізде маңызды Отан нышаны ретінде ана бейнесі қайта шыға бастайды. Қазақстанда бұл картина Болат Шәріптің «Заманай», Қырғызстанда Актан Абдыкалыковтың «Бешкемпир» мен Марат Сарулудың «Мандала», Түркіменстанда Халмамед К. Жабаевтың «Тоба» картинасы, Өзбекстанда Юсуп Разыковтың «Танец мужчин», Тәжікстанда Джамшет Усмоновтың «Ангел на правом плече» картиналары [7].

4. 1998 жылдан басталған қазақстандық кинематографиядағы ең маңызды өзгеріс — әке бейнесінің өзгеруі. Ол да біртіндеп жүзеге асырылады: өгей әкенің жоқтығы, кейін әлсіз әке пайда болады, ақырында, күшті әке. Тәуелсіздік заманындағы картиналарда ескі кеңестік жүйенің өзі ретінде әке әлсіз, сыртқы әсерге қарсы тұра алмайтын, алқаш немесе өгей әке етіп көрсетіледі. Дегенмен, жасөспірім ұлдар өте күшті, және бұл — жаңа мемлекеттіліктің құрылуының көрсеткіші. Бұл жағынан алғанда С.Апрымовтың «Охотник» фильміндегі әкенің бейнесі тұжырымдамалық түрде маңызды. Күшті, бір жағынан, атакты, тіпті мифтік әкенің бейнеленуі ұлттың ұлттық сана-сезімінің қалыптасуындағы сандық нүктесі деп санауға болады. Бір қызығы, күшті әкенің бейнесі 2004 ж. кейін ғана шыға бастады және де қазақ, өзбек фильмдерінде басымырақ болды [8]. 1998–2007 жж. Орталық Азия киносының жаңаша тарихы үшін ең қызықты және ұлттық сана-сезімді құрудағы жемісті кезең болды. Алдағы кезеңдер посткеңестік комплекстер мен посттоталитарлық синдромдарды құрту, кең кинокеңістікті меңгеру, өтпелі кезеңді сынаумен сипатталды деп айтуға болады. Тек 1998 ж. кейін кинематографистер өмір шындығының түрлі қырларына қарсы тұрып қана қоймай, кинематографияда жаңа шынайылықты қалыптастыруға және ол шынайы өмірдің үлгі тұтатын затына айналатындай жасауға тырыса бастаған ұлттық сана-сезімді құрудың үрдісін жолға қойды.

Қазақстан кинематографиясын Орталық Азия аймағының басқа елдерімен салыстырар болсақ, бұл елдер бойынша мәліметтерді Г.Әбікееваның «Национальное строительство в Казахстане и других странах Центральной Азии, и как этот процесс отражается в кинематографе» еңбегінен көруімізге болады.

Қырғыз киносында соңғы жылдары ұлттың бейнесі шегі кеңейтілген отбасы ретінде қалыптасуда. «Бешкемпир», «Бекет», «Саратан» фильмдеріндегі қоғам моделі осындай. Мұндай модельдің саналы және санасыз құрастырылуының әбден қисыны бар: Қырғызстан — халық аз тұратын, кішкентай территориясы бар ел. Бірақ мұндай амал ұлттық сәйкестіліктің нығаюы мен қалыптасуына күшті серпін береді: бір тіл, бір салт-дәстүр, бір мәдени кейіпкерлер, бір дүниетаным. Мұнымен қоса, фильмдерде өзіне және өз халқына деген көзқарасқа келгенде белгілі бір халықтық әзіл мен мысқыл байқалады, бұл мүмкін болатын шектен тыс ынтаны алып тастайды [5; 112].

Егер жалпы киноүрдіс туралы айтатын болсақ, онда қырғыз кинематографистерінің арасында Орталық Азияның басқа елдеріне карағанда ұйымшылдық, елдің кинематографиясын сапалы басқа деңгейге көтеру ықыластары байқалады.

Қырғызстанда тәуелсіздік жылдары оннан астам толықметражды фильмдер жасалды. Осы картиналардың әрбірі ұлттық қырғыз мәдениетіне айтарлықтай үлес қосып, елдің шетелдерде таныстырылуында маңызды рөл атқарады. Осы жерде кинематографиялық қоғаммен мойындалған кино саласы дамуының бірінші стратегиясы — «Программа 10+» пайда болды [5; 112].

Қырғыз кинематографистері мемлекеттік бюджеттен кино саласын қаржыландырудың жоқтығына карамастан, кинематографты сақтап қана қоймай, кино әлемінде азиаттық кинематографияның жаңа имиджін құрастырды. Кинематографистердің киноларда жағымды бейнелерді жасауда ғана емес, жалпы кино саласы құрылымының жасалуындағы белсенді қызметтері алдағы уақытта өзінің оң жемісін береді деп ойлаймыз. Қырғызстанның кинематографы посткеңестік кеңістік шеңберіндегі жарқын құбылыс болып қана қоймай, Еуропа мен Азияның арт-хаустық кинематографындағы жарқын құбылысқа айналады.

Тәжік киносы тәуелсіз мемлекет тарихындағы қиын жылдарда — азаматтық соғыс жылдарында аяғына нық тұра алды. Шындығында, ол эмиграция жағдайында аман қалды. Көптеген кинематографистер елден кетіп қалды, осының арқасында, олардың кейбірі шетелдік продюсерлердің

қаржыларына фильмдер түсіре алды, оның ішінде халықаралық кинофестивальдарда жетістікке жеткендері де бар.

Негізінен екі режиссер — Бахтияр Худойназаров пен Джамшет Усмонов — тәуелсіздік жылдарында тәжік киносының имиджін қалыптастырды.

Бахтияр Худойназаровтың фильмдерінен «Братан» картинасындағы индивид портретінен, «Кош ба кош» лентасындағы жас отбасының қалыптасуынан, «Лунный папа» картинасындағы ұлт пен халықтың ойынан нақты қозғалысты көреміз. Бірінші картинада замандардың құлауы көрсетілген — «қайта құру» кезеңі, екіншісінде — Тәжікстандағы азамат соғысы, ал үшіншісінде — сандырақ пен бейберекетсіздікке толы соғыстан кейінгі кезең [5; 137].

Өтпелі кезеңнің көрінісі болып табылатын Б.Худойназаров пен Д.Усмоновтың фильмдерінде кашу мен тәжік қоғамы өмірінің жетілмеуі сарындары басым келеді. Мұндай көңіл-күй тек елдің ішінде түсірілген жас режиссерлардың фильмдері пайда болған соң ғана кинематографта өзгерді. Мұндай өзгерістер соңғы 2–3 жылда «Статуя любви», «Овора», «Махди» фильмдері шыққаннан соң байқалды, бірақ олар кәсіптік және шеберлік жағынан елден тыс жерде өзінің әріптестері түсірген фильмдерден төмен, оларда ұлттың қайта өркендеуіне деген сенім мен үміт көбірек көрінеді. Бұл картиналардағы басты кейіпкерлер — балалар.

Сонымен бірге Қырғызстанда да, Тәжікстанда да жастардың жоғары белсенділігі байқалады, бірақ жастар мен кинематографистердің аға буын өкілдерімен күшті байланыс жоқ. 2005 ж. Тәжікстан үкіметімен ұлттық кинематографияны қолдау туралы Қаулы қабылданғаны үлкен үміт тудырады. Бірақ жастардың жобаларын қолдайтын С.Хақдодов пен С.Рахимов жетекшілігіндегі «Киносервис» АҚБ сияқты ұйымдардың, жеке меншік киностудиялардың, ынталы кино мектептер мен бірлестіктердің дамуы маңызды [5; 138].

Егер үкіметтің қаулысынан кейін «Тәжікфильм» киностудиясының материалды-техникалық базасының әрі қарай дамуы жүргізілсе, онда 5–7 жылдан кейін Тәжікстанда тәжік киносының үлкен серпіліс күтуге болады, себебі елдің жас кинематографистерінің жеткілікті жоғары шығармашылық мүмкіндіктері бар.

Өзбек кинематографиясының даму моделі Орталық Азия елдерінен өзгеше. Бұл жерде кино саласында күшті мемлекеттік саясат жұмыс жасайды, кино саласының техникалық дамуына үлкен қаражаттар бөлінеді, жыл сайын 10–12 толықметражды фильмдер шығарылады. Қазақстандық модельге қарағанда кинопрокат киноөндірісімен тығыз байланыста, сондықтан өзбек фильмдері ешқандай қиындықсыз кинотеатрларда прокатқа шығарылады және көрермендер отандық фильмдерге қызығушылықпен барады. Елдің демографиялық өсім көрсеткіші жоғары, халық санының көптігі, мемлекеттік тілді дамыту облысындағы саясат ұлттық кинематографтың дамуына жақсы жағдай жасайды. 2004 ж. наурызда ӨР Президентінің «Кинематография саласында басқаруды жетілдіру туралы» кезекті бұйрығы шықты, бұл шығарылатын картиналардың санын өсіруге септігін тигізді [5; 204]. Фильмдердің саны өсуде және ол ішкі нарықта ынтамен қабылдануда, дегенмен, халықаралық фестивальдарда алға ұмтылыс, жетістік байқалмайды. Бұған ең алдымен себеп — басқарушылық қана емес, эстетикалық ескі кинематографиялық жүйенің жігерсіздігі.

Өзбекстанда кинопроцесс ескі кеңес киносы сызбасымен құрылуда деп айтуға болады. Фильмдер көбінесе «Өзбекфильм» мемлекеттік студиясында түсіріледі, киноөндірісті тақырыптық-жанрлық жоспарлануы және цензура көрінеді. Өзбек фильмдерінде соңғы жылдарда кинематографты шектен тыс идеологиялау тенденциясы анық байқалады. Егер Зулфикар Мусаковтың «Мальчики в небе» диалогиясында бұл тенденция мүлдем байқалмаса — жай ғана заманауи Өзбекстан көрсетіледі, жастар шетелге кетпей өз отандарында тұрғысы келетін патриоттық сезімдері байқалса, ал режиссердың соңғы картинасы «Родинада» идеологиялық асыра сілтеушілік сезіледі [5; 204].

Елдегі жағымды имиджсіз жас мемлекеттің ұлттық құрылысын жасау мүмкін емес. Бұл жағынан келгенде өзбек кинематографистері бұрыннан ешқандай кедергісіз жұмыс жасауда: соңғы жылдардағы фильмдерден Жапония мен Америкада өз кәсіптерін ашқан өзбек кәсіпкерлерін көруге болады, ал екінші бір картинада өзбектер айға қонуда және т.б. Бұл америкалық, голливудтық амал, бізге қазақстандықтарға көршілерімізден үлгі алып, жағымды сюжетті және кейіпкерлі заманауи тақырыптағы фильмдер түсіру қажет сияқты [5; 205].

Жоғарыдағыларды ескере отырып, өзбек киносы прокаттық саясат арқасында кинематография саласында аймақта көшбасшы болуға үлкен мүмкіндіктері бар деп айтуға болады. Олардың фильмдері елде үлкен сұранысқа ие.

Бүгінгі таңда қазақ киносы аймақта көшбасшы. Тәуелсіздіктен кейінгі жылдарда киноны мемлекет қаржыландырды. Қазақстанда «Көшпенділер» атты үлкен жоба жасалынды. Мемлекеттік киностудия «Қазақфильммен» қатар, жеке меншік продюсерлік орталықтар жұмыс жасауда және онда ауқымды киноөнімдер («Тюльпан», «Рэкетир», «Айнур», «Монгол», «Ближний бой» т.б.) шығарылуда [9].

Жаңа толқын режиссерлары арқасында қазіргі уақытта Қазақстан кинематографы кино әлемінде өз орны бар және халықаралық белді кинофестивальдерге қатысып, жүлделі орындар алуда.

Алайда соңғы жылдардағы жеке көзқарасы мен шығармашылықта өз орны бар режиссерлардың кинематографтан кету тенденциясы орын алуда. Серик Апрымов Америкаға кетті, Абай Қарпықов, Бахыт Килибаев, Александр Баранов ресей кинематографының беделін арттырып, Мәскеуде жұмыс істеп және сонда өмір сүруде.

Қазақстан киноөндірісі құбылмалы түрде дамып жатыр деп айтуға болады: ойластырылған тақырыптық жоспар жоқ, тарихи және заманауи фильмдер арақатынасы тепе-тең емес, жоспарлы фестивальдік және көрермендік жетістіктер, жанрлық әр түрлілік және т.б. Сондықтан Қазақстан кинематографының ұлттық құрылыс элементі жоқ, тек «Көшпенділер» фильмі Республика имиджі үшін жақсы әсер етті.

Басқа маңызды мәселе — қазақстандық фильмдер көрермендерге жетпейді, себетке немесе есеп үшін түсірілуде. Әрі кетсе, кинофестивальдерге қатысады. Бұл үрдіс киноөндірісті мемлекет қаржыландырады, ал фильмді прокатқа шығару жеке меншік қолда, және бұл үрдістер мемлекеттік деңгейде үйлестірілген. Осылайша, Орталық Азия аймағында қазақ киносы жетекші орынға ие және әлемдік қауымдастықта белгілі қызығушылық тудыруда [10].

Қазақстан киноөндірісінің қалыптасуы мен дамуы, киноөндіріс қайраткерлерінің шығармашылық өсімі белгілі қиындықтармен қатар жүрді. Бұл қиындықтар қазақ киносының бастапқы кезеңінде, ол өзінің дәстүрі, өзіндік жазуы, ал жұмыскерлердің тәжірибесі болмаған кезеңде ерекше байқалды. Сондықтан Қазақстан кинематографистерінің алғашқы қадамдары өте жасық және сенімсіз болды. Оған кино өнерін зерттеп, спецификасын игеруге біраз уақыт, білім қажет болды. Қазақ киносы қайраткерлеріне жұмыста жетістікке жетіп және ұлттық кино өнердің дамуын қамтамасыз ету үшін әрдайым шығармашылық ізденіс жүргізу қажет болды. Қорытынды — сабақ және тәжірибе, бұл екеуінсіз өнерде, одан басқа да жұмыста да алға жылжу мүмкін емес.

Әрине, жақсы немесе жаман болжамдар жасауға болады, бірақ бізді позитивті даму жолы күтіп тұр деген ойдамыз. Алайда ол үшін кинематограф бизнес заңымен, мемлекеттік тапсырыс емес, жұмыс жасап, жас, келешегі мықты кинематографистерге көңіл бөлген жөн.

Қорытындылай келе, қазақ киносының құрылу мен даму үрдісі айтарлықтай дәрежеде ресейлік, Орталық Азия мемлекеттері және алыс шетел киноөндірісімен байланысты екендігін ашып көрсеткіміз келеді. Алайда қазақ киносының қалыптасуы мен дамуы барысында шығармашылық кадрлар да өсті: режиссерлер, операторлар, суретшілер, дыбыс операторлары, өндірісті керемет ұйымдастырушылар: директорлар мен көріністі ұйымдастырушылар және т.б.

Сонымен, Қазақстанда және әлемнің басқа да мемлекеттері мойындаған ұлттық өнердің қиын, әрі жаңа түрін жасау, кино маманын және елеулі фильмдерді шығарып, даярлау қазақ кинематографиясы үшін маңызды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Киноискусство Советского Казахстана. — Алматы: Өнер, 1994. — С. 95.
- 2 Киноискусство Казахстана. — Алма-Ата: Өнер, 1992. — 323 с.
- 3 Кино Казахстана: Киносправочник. — Алматы: Жібек жолы, 2000. — С. 41.
- 4 *Айнагулова К., Алимбаева К.* Тенденции развития киноискусства Казахстана. — Алма-Ата: Ғылым, 1990. — С. 72.
- 5 *Абикеева Г.* Национальное строительство в Казахстане и других странах Центральной Азии, и как этот процесс отражается в кинематографе. — Алматы: Ғылым, 2006. — 308 с.
- 6 *Ногербек Б.* Кино Казахстана: быть или не быть? // Нива. — 2001. — № 3. — С. 68–79.
- 7 *Ногербек Б.* Кино Казахстана. — Алматы: НППЦ, 1998. — С. 26.
- 8 *Наурызбекова Г.* Қазақ киноөндірісінің жаңа толқыны // Өмір. — 2004. — № 4. — 48–50-б.
- 9 *Ногербек Б.Р.* Тернистый путь кинематографии // Нива. — 2005. — № 2. — С. 120–128.
- 10 *Ногербек Б.Р., Наурызбекова Г.Қ., Мұқышева Н.Р.* Қазақ киносының тарихы. — Алматы: ИздатМаркет, 2005. — 254-б.

М.С.Амрина, З.С.Шеримбетова

Становление и развитие казахского национального киноискусства (1991–2010 гг.)

В данной статье авторы комплексно исследовали особенности и специфику развития кинопроизводства в независимом Казахстане. Проведен сравнительный анализ кинематографии стран Центральной Азии и Казахстана, определена их роль в мировой киноиндустрии. Анализируя особенности развития казахского киноискусства, авторы пришли к выводу, что его развитие связано с кинематографией России, Центральной Азии и других зарубежных стран. Казахское кино после обретения независимости сделало несколько смелых шагов, кинопроизводство развивается позитивно, оно изменилось до неузнаваемости в последние двадцать лет. Таким образом, формирование казахской истории кино, в соответствии с требованиями современного развития исследований и детального изучения, является актуальной темой исследования на сегодняшний день. Авторы доносят до читателей важные аспекты развития казахского кино и его роль в мировом кинематографе.

M.S.Amrina, Z.C.Sherimbetova

The formation and development of the Kazakh National Cinema Art (1991–2010 yy.)

In this article, the authors investigated the complex features and spitsifiku development of filmmaking in the independent Kazakhstan. At the same time, a comparative analysis of cinematography of Central Asia and Kazakhstan, defined role in the global film industry. Analyzing the features of development of the Kazakh cinematography, it concluded that its development is associated with the cinematography of Russia, Central Asia and other foreign countries. Kazakh cinema since independence has made some bold moves and it is estimated that the Kazakh film industry is developing positively. Kazakh cinema has changed beyond recognition in the last twenty years. Thus, the formation of the Kazakh cinema history, in accordance with the requirements of the modern development of research and detailed study of a theme Fidler today. Authors analyzing the period of the «new wave cinema» convey to readers the important aspects of the development and role in the world cinematography.

References

- 1 Cinematography of Soviet Kazakhstan, Almaty: Oner, 1994, 95 p.
- 2 Cinematography of Kazakhstan, Almaty: Oner, 1992, 332 p.
- 3 Kazakhstan Movie: Movie Guide, Almaty: Zhibek Zholy, 2000, p. 41.
- 4 Aynagulova K., Alimbaeva K. *Tendencies of development of Kazakh cinematography*, Almaty: Gylym, 1990, p. 72.
- 5 Abikeeva G. *Nation-building in Kazakhstan and other Central Asian countries, and how this process is reflected in the film*, Almaty: Gylym, 2006, 308 p.
- 6 Nogerbek B. *Niva*, 2001, 3, p. 68–79.
- 7 Nogerbek B. *Kazakhstan Movies*, Almaty: NPC, 1998, p. 26.
- 8 Nauryzbekova G. *Omir*, 2004, 4, p. 48–50.
- 9 Nogerbek B.R. *Niva*, 2005, 2, p. 120–128.
- 10 Nogerbek B.R., Nauryzbekova G.K., Mukysheva N.R. *History of Kazakh Movies*, Almaty: UzdatMarket, 2005, p. 254.

L.L.Baturina¹, S.B.Stambulov¹, Mondira Dutta²

¹*Ye.A.Buketov Karaganda State University;*

²*Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India*

(E-mail: serstam@mail.ru)

Revival of the «Silk Road» in the context of regional security in Central Asia

Chinese geopolitical interests in post — Soviet Central Asia are reviewed. Realization of idea of Silk Way's resurgence are implemented by China in order to give effect to the Program of Western provinces. Consequently, it is necessary to provide security in Central Asia for realization of this program. Instability in Central Asia poses a threat to the strategic interests of China, which is determined, first, factor in the elimination of separatist sentiment in Xingjian, the presence of which virtually would negate all the efforts of the Chinese leadership to raise the Western provinces; The second factor in the acquisition of Central Asia as a sales market of developing industrial production of Western China; Third, the purchase factor of inland provinces output to European countries. The implementation of its interests in Central Asia China stands for and implemented in the framework of the SCO.

Key words: «Silk Way», security, geopolitical interests, integration, Western provinces' development Program, SCO.

As the result of reforms spent by Chinese government last two decades of XX century, the Peoples Republic of China had achieved significant successes in economic development of the country. According to a plan of Chinese leaders the accelerated development of seaside areas will allow to use their opportunities to exercise stimulating influence concerning other parts of the country. However this process began to show itself in the form of increased demand for raw material of western regions, expansion of finished goods deliveries for them, dissemination of new technologies, and formation of horizontal associations «dissemination effect». Seaside areas more and more drew raw material, capital and even the most prepared staff from the western areas (washing away effect). At the different degree of regions progress in economic reforms, irrational structure of the prices (overestimate for finished goods and understating for raw material), the prevalence of the dissemination effect above the washing away effect has made the situation when the development of seaside regions exhausted western regions which more and more turned in some kind of an internal colony of China [1; 86].

The problem of alignment in all regions of the country has been already formulated at XIV congress of Chinese Communist Party (1992). In Jiang Zemin's report it was emphasized, that at preservation of a seaside areas dynamical development it is necessary to stimulate industrial growth in western part of China. As he said, economic revival of these territories is a main problem defining all structure of China's economic development strategy. Has been planned to give to economic development of the western areas a complex character, to expand interregional communications and to connect them to a system of the uniform national market. The liquidation of disproportions in economic and cultural development between the seaside and western areas has begun to consider not only as the important condition of fuller and rational use of natural riches of the country, creation of national economic space, but also as the important factor of strengthening of territorial integrity of the state and observance of a principle of territorial validity. In June, 1999 has been decided to begin the policy of western regions development since 2001 [1; 86].

However, opposition of central government and regional elites, expressed in sabotage of central governments attempts by macroadjusting measures to level too sharp fluctuations in rates of economic growth, a shift in balance of authority between the central government and regions in favour of the last, has happened in first instance because of the delegation of powers from the central bodies to regional and, secondly, the transfer of many functions of the central government to the market complicates formation of the uniform national market. Regional authorities, being guided by local interests, quite often directly interfere with an movement of goods and services from other regions. At the weakness and dissociation of a home market the accelerated inclusion of most successfully developing provinces in the international division of labour conducts that prevailing the external orientation of their economy. Internal integration lags behind external integration.

Creating the enclaves in coastal provinces of China, some states receive the powerful lever for influence on foreign policy of the Peoples Republic of China through provincial authorities. Reasons of local and own

economic gain for local officials can become above political loyalty that conducts to weakening of the national integration foundations.

It finds the reflection in problem of uneven development of territories which becomes more and more complicated. Deng Xiao Ping's dreams that economically more advanced provinces will help lagging behind hardly have a chance for realization. The attempts to carry out them only strengthen the friction between the center and territories and between rather rich and poorer regions. The aspiration of the most arrogant regional authorities to involve the foreign and national capital, giving additional (often illegal) tax and other privileges delays the resources from less successful regions [2; 219].

Therefore in this conditions, on the one hand understanding the importance of development of the west regions, not only for the further growth of Chinese economy, but also for existence of China in its present borders, and on the other hand, having collided with unwillingness of east provinces to render any essential aid for realization of this process, the leaders of the Peoples Republic of China had forced to search another decision of this problem which should not put in the chapter of a corner the aid from east provinces, but assume a support on own forces of the western regions.

Change of an international situation (collapse of USSR) has created additional stimulus for frontier trade with the countries of Central Asia and has given the opportunity to construct Transport Bridge between Europe and Asia. According to a calculation of the Chinese leaders these two components should become the basic pillars in the policy of western regions development. And if China declares regarding importance of Central Asian region as a trade and economic partner, but actually, considering commodity circulation between China and Central Asia, and also trading balance where export of mineral resources from the countries of Central Asia obviously prevails, it is possible to conclude about insignificant interest of the Peoples Republic of China in acquisition of Central Asia as a trade and economic partner. Moreover, if to consider, that 75% of commodity circulations between China and Central Asia belongs to Xinjiang district, and except Xingjian, it is necessary to tighten up near 11 western provinces to a level of east region, Chinese government can not hope for Central Asia in the western regions development process.

Another matter is Europe. EU has become the largest trading partner of China. In 2005 the volume of bilateral trade has exceeded 200 billion euro [3]. Until now all trading operations between Europe and China were carried out by the sea through the Suez Canal which is favorable that there are only two checkpoints (port of loading and port of unloading) on the way of ships. However the clear advantages of a sea route connected with its simplicity and profitability adjoin to frank lacks, first of all, terms of delivery. On average, delivery term by the sea route is 30–35 days, and in a view of modern lines in logistics, short time of deliveries is a one of the major factors influencing profitability of business. Other problems of sea transportation have become monopolization of market and strengthening of instability factors. Some large owners of container fleet have grasped the market and dictate conditions of traffic that, certainly, promotes to rise price of transportation. Annually over 18000 ships cross through the Suez Canal which connects the Mediterranean and the Red Sea, and bring to Egypt every year 3.4 billion profit, but it regularly demands the privileges from the European Union, referring on increasing charges on maintenance service of the channel [4].

Now there is an understanding that capacity of the Suez Canal is not boundless, therefore it is necessary to search new alternative routes.

Realization of the Eurasian transport project, revival of «the Great Silk Way», substantially will lower terms of cargoes transportation, in fact, that in case of good's transportation using this corridor, duration in a way can be reduced considerably, moreover, it will reduce dependence of participants of barter on the forces have monopolized a unique sea route, that give a new impulse in development of economic relations between Europe and China, will promote simplification of barter procedure and increase in commodity circulation. On the other hand, considering that Silk Way will be laid from east provinces of China through western region it will be possible to draw a conclusion that construction of this transport bridge will render essential influence on development of the western regions of China. It will be expressed as in construction of infrastructure, which is necessary for functioning of a corridor that will recover economic situation in this provinces, will involve new investments there, as in opportunity to increase own production of finished goods in western provinces considerably and to supply it for Europe.

Acceptance of the western regions development program in 2000 by Chinese government, and also transformation of «Shanghai group of five» in «Shanghai Cooperation Organization» in 2001 are two events have marked the beginning of construction of a new «Silk Way». It is necessary to pay attention that realization of western regions development program and functioning of SCO are two parallel processes that means about interdependence of these two processes and about influence against each other.

Undoubtedly that new «Silk Way» can operate and bring expected result only at maintenance of universal security on all site of a route. Most problems from the view of security are Xinjiang and Central Asia where extremist organizations have an influence and support. They wish to create own Islamic state.

The situation in Xinjiang, related to the activities of the Islamic Party of East Turkestan, aimed to the output of the PRC province and the establishment on its territory and in parts of Central Asia, an independent state Uygurstan is particularly sore point for China.

Due to historical, national, cultural, linguistic and religious reasons movement «East Turkistan» has close ties with the countries of Central Asia. A development of international terrorism and religious extremism forces in Central Asia have turned it into the most important external factor forcing to the safety of China 's western regions. «East Turkistan» receives ideological support and substantial financial assistance from international terrorist groups in the region. International terrorists is supplying weapons and subversive materials in China through the Central Asian region. Terrorist activities in Xinjiang and other areas of China is organized from Central Asia [5].

In this regard, China strives to prevent the transformation of Central Asia into foreign base of «East Turkistan» and its interaction channel with strong international terrorist organizations.

Therefore, the security of Central Asia is directly linked to the security of Xinjiang , and instability in the Central Asian region has a direct impact on the security of the whole western China [6]. Moreover, the issue concerns not only the activities of various extremist organizations, strengthening the position of the United States and NATO in Central Asia, also their military presence is a concern of the PRC [7].

Of course, when there is existence of such threats of any economic development of the western provinces, raising of living standard in these provinces can not be considered. And consequently, eastern China not be able to fully develop and chinese economic miracle can be to forget.

Certainly, that at existence of a similar kind of threats, the priority in transportation of cargoes will be given more expensive but security sea route, rather than cheap, but nothing guaranteeing new «Silk Way». Except this factor, the presence of separatist and extremist moods in Xinjiang and Central Asia are hardly allow to begin the construction of this transport artery that planned to improve a network of roads, airports, tracks and seaports on all site of a route. In this situation

Chinese strategy lies on the one hand by unilateral measures of the central government to lower tension in the most problem regions of the western China, and on the other hand as a result of collective actions of SCO's members to liquidate potential threats of security and stability in the Central Asian countries which can influence on the western China internal political conditions [7].

China strives to create a unified regional security structure by SCO taking into account of Russia and the Central Asian states in order to ensure collective security measures in the Region.

These measures include joint action against three dangerous trends — national separatism, religious extremism and international terrorism poses a serious threat to regional security, stability and development [8]. For this chapter SCO member states developed appropriate multilateral program, signed the necessary contracts and agreements on cooperation between states, regularly organize meetings of security, border and customs enforcement executives: depending on the situation hold joint exercises and maneuvers in order to work out methods of combating terrorism and subversion [9].

It is important to consider that in a context of security SCO's members do a greater emphasis on the settlement of political, social and revive economic in region instead power decision of a problem. This approach allows to speak about desire to decide two problems simultaneously: on the one hand to provide security on the most important site of a «Silk Way», and on the other hand to lay the foundation for the construction of necessary infrastructure by the integration of country-members on the economic basis. The final aim is to create favorable conditions for free traffic of goods, capacities, technologies and services in Central Asia.

In 2003 for achievement of this purpose, within SCO, the Program of multilateral trade and economic cooperation was accepted, in 2004, the Plan of measures on realization this Program was approved and in 2005 the Mechanism of realization of the Plan of measures on realization the Program of multilateral trade and economic cooperation was elaborated.

This Program has defined the basic points and stages of economic integration within SCO for the period till 2020 [10].

First of all, development of regional transport communications and transnational corridors. Bad development of transport communications in region is one of the basic deterrents in development of economic and investment cooperation, particularly trade relations between countries.

Prospects of cooperation on this main direction should be embodied in concrete projects on construction of new and modernization of the operating transport corridors opening for the countries of region optimal routes for cooperation on regional and world markets [11].

In the whole, the decision of a question in the field of development of transport infrastructure countries sees in following:

- 1) to research opportunities for formation of uniform transport space in region;
- 2) to finish the work above the Agreement on simplification of an automobile communications of the SCO's state-members;
- 3) to work in details the question regarding realization of some projects of railway construction in Central Asia [10].

Secondly, development of regional trade.

The simplification of procedures on the custom, the modernization of equipment of custom's terminals and disseminated communication system connecting in a uniform network all infrastructure of custom service will promote to development of regional trade [11].

At the same time for the stimulation of regional trade the Program of multilateral development cooperation stipulates followings:

- 1) exchange of information about legal standards of countries in investment sphere and data on a condition of investment climate;
 - 2) actions for improvement of professional level of experts;
 - 3) stimulation of investments in power, transport, telecommunications, agriculture, tourism, water-protection and nature protection areas;
 - 4) stimulation of direct contacts between managers of small business [10].
- Thirdly, cooperation in telecommunication sector.

There is an appreciable break between the countries of region regarding condition of telecommunications and information technologies. High processes on service of communications are the basis of this problem. Also, it can be explain that countries of Central Asia have started to solve questions of a mass computerization rather later than others.

Information technologies are a future, and now it is necessary to join in this process more actively [11]. Fourthly, cooperation in tourism sphere. The expansion of cooperation in tourism sphere is a very important direction of regional cooperation.

Here, it is necessary to prepare a complex program of regional tourism development which foresees simplification of visa procedures, reduction in price of tourist service, organization of advertising and information work with the population, improvement of tourism infrastructure [11].

Thus, Central Asia is an original springboard for penetration of Chinese goods into the Western Europe that will undoubtedly gives a power impulse to economic development of the western regions. Certainly, that the bridge, connecting Europe with China has a main importance in Strategy of western regions development.

Today there are two important projects of «Silk Way» revival. First of them «Western Europe — Western China» project. The road from Europe to China through Russia and Kazakhstan is a shortest way with a minimum quantity of countries, so also borders. Term of delivery is 12 days [4].

TRASEKA (Transport Corridor Europe — Caucasus — Asia) initiated by EU in 1993 is an alternative to this project. It plans to organize and develop transport communications between Europe and Central Asia through Caucasus. In this case term of delivery is 20 days.

But if these two transport corridors will function simultaneously it can arise some risks of not full congestion each of them that break the acceptance of decision by country-participants to realize it because of unprofitable ness.

However, essential lacks of TRASEKA are plenty of participants in the project (Armenia, Azerbaijan, Bulgaria, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Romania, Tajikistan, Turkey, Ukraine, Uzbekistan) and consequently traffic barriers and political risks. Also it is possible to add difficulties connected with a frequent movement from kind of transport to another (from the railway to the ferry and back) and also disproportions in development of ports of western and eastern coasts. On the total capacity, the western Black Sea ports (Odessa, Ilyichevsk, Yuzhniy, Varna, Burgas, Contance) surpass eastern partners (Sukhumi, Batumi, Poty). The similar situation is observed on the Caspian Sea where capacity of eastern Aktau and Turkmenbashi mismatch capacity of Baku [4].

In this situation China counts on realization of least expenditure from the point of customs and other bureaucratic procedures the «Europe — China» transport project, that, certainly, will give a significant ad-

vantages in future above TRASEKA. Especially as Europe suggests that new road is not a competitor of TRASEKA, but it is one of the parts of Europe's route.

On the other hand, this new project has own drawbacks — risks which are able to lower results from its realization and so to doubt the development of western provinces.

First of all, Central Asia, where will stretch the main part of route, is a platform of rigid political and military counteraction of Russia, USA and China, each of them struggles for replacement of the opponent from region and ascertains the control over Central Asia, and it is also the territory of influence section between these countries, where Russia has the right to have historically caused primary interests.

In political context, interests of China and Russia are focused on Shanghai Cooperation Organization. The problem is that today SCO is not so much at a stage of formation, but in conceptual deadlock. Boundary questions from which SCO has grown are settled, counteraction to expansion of NATO is removed from agenda. Russia and China are not ready to deep economic integration in SCO format.

«The challenge to SCO» is a common challenge for China and Russia, to answer it Beijing can only searching for ways — ~ interaction with Moscow on the sharpest aspects of work of organization.

To leave the deadlock, SCO should become clear on following key questions:

1) Contradictions in work of SCO and OCS plus EuroAsEU (Organization of Collective Security plus EuroAsian Economic Union). Practically, there are same countries except China and Uzbekistan (and also the states situated far from Central Asia) enters the SCO and these two organizations. Thus contradictions already were outlines in approaches of the parties. Russia wishes to leave for SCO concrete military-political functions, for EuroAsEU — concrete economic integration functions, and for SCO more abstract political and economic functions. The Beijing's plea to create a zone of free trade on the SCO space has not received

approval in Moscow. China is interested in the dynamic development of the SCO member states, also in deepening comprehensive trade and economic cooperation within the organization. Convergence of China in wider use of SCO potential is approved by new proposals, put forward by Hu Jintao at the Tashkent summit (June 11, 2011). He proposed to develop within the SCO framework a legal document providing security of oil and gas pipelines in the region [7]. Russia and China should do huge work to provide a division of labour and interaction between OCS, EuroAsEU and SCO. Otherwise one from these organizations which work in identical geopolitical space and with similar functions is doomed to dissolution or formal existence. And most likely it will be SCO.

2) A zone of responsibility of SCO. The zone of its responsibility is registered in established documents and it is sufficiently wide broad. But really it is the Central Asia. For overcoming the contradiction between SCO and OCS plus EuroAsEU it is necessary to integrate China in two last organizations (that means absorption of SCO by them), or refocus a zone of responsibility of SCO to Southern Asia (Pakistan, India) and regions adjoining to Central Asia (Afghanistan, Iran).

In case of preservation of contradictions between SCO and OCS, China, aspired to strengthen its positions in Central Asia will cooperate with Uzbekistan closely. Consequently, Russia regards this step as an accumulation of aggression potential from China that can infringe on Russia's interests. Russia's reciprocal measures on restraint of China and Chinese-Uzbek special partnership will be able to weaken role of SCO in Central Asia [2].

The decision of these contradictions implies the adequate formulation of interests in Central Asia by the participants of «Big Game». In this case, realization of them will allow not infringing interests of the partner. Some steps in this direction have already done. In October, 2007 it was signed the Memorandum of mutual understanding between Secretary of SCO and Secretary of OCS, that had made possible to liquidate duplicating structures and to create uniform system of safety from Belorussia to China, that means the aspiration of China to approach with Russia on most thorny questions of presence in Central Asia, and also to provide guarantees of safety on all site of a route to Europe in future [12].

Besides ambitions of Kazakhstan (which is interested in successful construction of this strategic bridge not less than China), connected with chairmanship in OSCE in 2010, joining to Regional Forum ASEAN on security, and also idea of President N.A. Nazarbaev about Organization of Security in Central Asia, has stated in 1992, talk to us about the attempt to connect these organizations and to construct uniform system of security on all Eurasian continent that finally will promote to integration and will remove contradictions between duplicating structures at least in security issues.

The second challenge of this project is the competition between countries of Central Asia and western provinces of China towards foreign investments, for example in tourism.

It is not a secret that the west of China and countries of Central Asia possess huge tourist potential that can give a boost to economic growth. Certainly, the functioning of «Silk Way» will recover a situation in this sphere of economy, however arise a question: «Where are more favorable conditions for investment in tourism infrastructure». Western China, possessing cheap labour resources, has a significant advantage above Central Asia that will displeas its countries. The settlement of this contradiction can become the concept of regional tourism development, assuming joint efforts in development of this sector, and the investments of China in tourist object of Central Asia.

However, experience shows that China does not aspire to cooperate with Central Asia in this sector of economy. It is paradoxical that such pearls of east culture and world civilization as Samarkand and Bukhara annually visited by hundred thousand foreign tourists, basically from France, Germany and Japan while are outside of a field of vision of tourists from China.

It is sad, that from 100 million Chinese tourists leaving abroad in 2004, there are only 300 of them have arrived Uzbekistan [13].

In addition, it is possible to state that similar situation observes towards other routes, directions and kinds of tourism, which now are practically missed.

On the other hand, the settlement of Central Asia problems, maintenance here stability, security and necessary balance of forces are not guarantee effective functioning new «Silk Way» and successful performance of western regions development program. The important role also plays Eastern Europe. Here there are a lot of problems on borders; many cares are also with the out-of-date infrastructure, bureaucracy and problems with coordination of separate parts of transport process.

Besides the contradictions arising between Russia and some countries of Eastern Europe for the political reasons render a negative influence on a process and will break the project in long term prosperity. It is necessary to note, that the success of this project depends on the ability of such states as Poland, Belorussia, Ukraine, Slovakia, Russia and Kazakhstan not only to find a common language, but also to act as a united command. Today it is under a great question [14].

In this case as the arbitrator China should act having achieved from political elites of the above-named countries the understanding that long-term economic interest of the country should stand above momentary political interests of separate leaders.

Thus, doubtlessly that it is not enough unilateral measures from the Chinese government for successful western regions development. The west of China can develop only in a context of Central Asia and East Europe development. Security in Central Asia, which is the most important part of all SCO activities, will help to create a favorable external environment for the long-term development program of lagging western territory. New «Silk Way» is a pilot project on development of the western provinces of the Peoples Republic of China and depends on its successful realization depends future of China.

References

- 1 Кондрашова Л.И., Ма Веньцзэ. КНР: выбор региональных приоритетов // Проблемы Дальнего Востока. — 2005. — № 1. — С. 81–94.
- 2 Китай: угрозы, риски и вызовы развитию / Под ред. В. Михеева. — М.: Моск. Центр Карнеги, 2005. — 647 с.
- 3 Межрегиональный центр делового сотрудничества. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.mcds.ru>
- 4 Ташимов Т. Запад – Китай – транзит // Эксперт Казахстана. — 2007. — № 5 (107). — [ЭР]. Режим доступа: http://expert.ru/kazakhstan/2007/05/tranzitniy_potencial_kazahstana/
- 5 Чжао Хуашэн. Китай, Центральная Азия и Шанхайская организация сотрудничества. — М., 2005. — 63 с.
- 6 Xing Guangcheng. Chinese foreign policy and Kazakhstan // Strategic prospects? Major powers, Kazakhstan and Central Asian node / edit. Robert Legvold. — London, 2005. — P. 139. — [ER]. Access mode: <http://www.auditorium.ru>
- 7 Ся Ишань. Механизм «Шанхайской пятерки» и стратегическое сотрудничество между Китаем и Россией. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.auditorium.ru>
- 8 Соглашение между Российской Федерацией, Казахстаном, Кыргызской Республикой, Республикой Таджикистан и Китаем о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы. Бишкек, 25 апреля 1997 года // Внешняя политика и безопасность современной России, 1991–2002 гг. Т. 4: документы. — М., 2002. — 257 р.
- 9 Концепция сотрудничества государств-членов ШОС в борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. — Астана, 5 июля 2005 года. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.president.kremlin.ru>
- 10 Арунова М., Горункова В. ШОС: Бишкекский саммит // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 12. — P. 2–7.
- 11 Выступление министра экономики, инвестиций и торговли Республики Узбекистан Р.С. Азимова на заседании Евразийского экономического форума в Сиане 10.11.2005. — [ЭР]. Режим доступа: www.sectsc.org
- 12 Проблемы безопасности в Центральной Азии. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.infoshos.ru>

13 Саммит ШОС в Ташкенте. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.paperpeople.com/rmb/html2011-06/12>

14 Транзит: Китай — Западная Европа: процветание и альтернативы. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.lognews.ru>

Л.Л.Батурина, С.Б.Стамбулов, Мондира Дутта

Орталық Азияның аймақтық қауіпсіздігі контекстіндегі «Жібек жолының» жандануы

Мақалада посткеңестік Орталық Азиядағы Қытайдың саяси мүдделері қарастырылған. Қытай өзінің Батыс провинцияларын дамыту жөніндегі бағдарламасын Ұлы Жібек жолын қайта жандандыру идеясы арқылы жүзеге асырып отыр. Авторлар Орталық Азиядағы тұрақсыздықтың себебін, Қытайдың стратегиялық қызығушылықтарына төндіретін қатерлерін, біріншіден, Қытайдың Батыс провинциясын дамытуға кедергі келтіретін ШҰАА-ғы сепаратистік толқулар факторымен, екіншіден, Орталық Азияның өнеркәсіп өндірісі дамып жатқан Батыс Қытайдың шикізат нарығына айналу факторымен, үшіншіден, Еуропаның ішкі континенталды провинцияларына шығу факторымен анықтап көрсетті. ҚХР өзінің Орталық Азиядағы мүдделерін ШЫҰ шеңберінде жүзеге асырып келе жатыр.

Л.Л.Батурина, С.Б.Стамбулов, Мондира Дутта

Возрождение «Шелкового пути» в контексте региональной безопасности Центральной Азии

Рассматриваются геополитические интересы Китая в постсоветской Центральной Азии. Реализация идеи возрождения Великого Шелкового пути осуществляется Китаем в целях претворения в жизнь своей программы по развитию Западных провинций, для чего необходимо обеспечить безопасность в Центральной Азии. Нестабильность в этом регионе представляет угрозу стратегическим интересам Китая, которые определяются: во-первых, фактором ликвидации сепаратистских настроений в СУАР, наличие которых практически свело бы на нет все усилия китайского руководства по подъему Западных провинций; во-вторых, фактором приобретения Центральной Азии в качестве рынка сбыта развивающегося промышленного производства Западного Китая; в-третьих, фактором приобретения выхода внутриконтинентальным провинциям на страны Европы. Реализацию своих интересов в Центральной Азии КНР отстаивает и реализует в рамках деятельности ШОС.

References

- 1 Kondrashova L.I., Ma Wangze. *Far East Problems*, 1, 2005, p. 81–94.
- 2 *China: Threats, Risks and Challenges to development*, edit. by the reduction of Mischev V., Moscow: Carnegie Moscow Center, 2005, 647 p.
- 3 Interregional center of business cooperation, [ER]. Access mode: <http://www.mcds.ru>
- 4 Tashimov T. *Expert of Kazakhstan*, February 2007, 5 (107), [ER]. Access mode: <http://www.expert.ru>
- 5 Zhao Huasheng. *China, Central Asia and the Shanghai Cooperation Organization*, Moscow, 2005, 63 p.
- 6 *Strategic prospects? Major powers, Kazakhstan and Central Asian node*, edit. Robert Legvold, London, 2005, p. 139, [ER]. Access mode: <http://www.auditorium.ru>
- 7 Xia Yishan The mechanism of the «Shanghai Five» and the strategic cooperation between China and Russia, [ER]. Access mode: <http://www.auditorium.ru>
- 8 *Foreign and Security Policy of modern Russia, 1991–2002*, vol. 4: documents, Moscow, 2002, 257 p.
- 9 The concept of cooperation of SCO member states in the fight against terrorism, separatism and extremism, Astana, July 5, 2005, [ER]. Access mode: <http://www.president.kremlin.ru>
- 10 Arunova M., Gorunkova V. *Asia and Africa today*, 2004, 12, p. 2–7.
- 11 Speech of the Minister of external economic, investment and trade Republic of Uzbekistan Azimov R.S. on the meeting of Eurasian Economic Forum Sian 10.11.2005, [ER]. Access mode: <http://www.sectscs.org>
- 12 SCO summit in Tashkent, [ER]. Access mode: <http://www.paperpeople.com/rmb/html2011-06/12>
- 13 Проблемы Безопасность в Центральной Азии, [ER]. Access mode: <http://www.infoshos.ru>
- 14 Transit: China — Western Europe, prosperities and alternatives, [ER]. Access mode: <http://www.lognews.ru>

Ж.Е.Нурбаев

*Казахский гуманитарно-юридический университет, Астана
(E-mail: Nur1282@mail.ru)*

К вопросу распространения протестантских деноминаций на территории Северного Казахстана (вторая половина XIX– начало XX вв.)

В статье рассматривается история распространения протестантских конфессий на территории Северного Казахстана во второй половине XIX– начале XX вв., анализируются причины и основные направления расселения протестантского населения, приводится их численный состав по Акмолинской, Тургайской и Семипалатинской областям, а также сведения о первых формах начального обучения, первых протестантских священнослужителях и их деятельности. Изучаются особенности миссионерской деятельности каждой из протестантских деноминаций, вследствие чего раскрываются меры по противодействию распространения протестантских общин со стороны Русской православной церкви.

Ключевые слова: протестантизм, деноминации, Северный Казахстан, конфессиональная политика, лютеране, баптисты, меннониты, адвентисты.

Религиозное своеобразие Северного Казахстана во многом было предопределено многонациональным составом населения региона, который формировался на протяжении нескольких столетий. Первые протестантские группы на территории Казахстана были представлены немцами, в частности, лютеранами, затем меннонитами, баптистами и адвентистами. Вызвано это было тем, что в российской армии и местной колониальной администрации был значительный контингент немцев. Помимо этого, Западная Сибирь, в том числе и территория Северного Казахстана, были местом ссылки военнопленных шведов, поляков, финнов, значительная часть которых принадлежала к тем или иным протестантским конфессиям.

Строительство в середине XVIII в. Пресногорьковской и Колывано-Воскресенской оборонительных линий привело к увеличению числа военнослужащих инославного исповедания, что создало предпосылки для возникновения лютеранских приходов в гарнизонах.

В конце XIX в. происходит переселение лютеран и основание ими своих первых поселений. По данным переписи 1897 г., в Павлодаре проживали 20 католиков и лютеран. В первом десятилетии XX в. происходит массовое переселение немецких колонистов и в Павлодарское Прииртышье. Новые поселения немцы основывали строго по вероисповеданию: 5 лютеранских (Акимовка, Федотовка, Луганск, Анастасьевка, Розовка) и 12 меннонитских и баптистских. Важно учитывать локальную и религиозную однородность колоний: «Конфессиональная община выступала для немцев в качестве условия самосохранения и коллективного осуществления традиций в инонациональной и иноконфессиональной среде» [1].

По данным переписи населения Российской империи 1897 г., в Тургайской области проживали 55 лютеран (30 муж., 25 жен.), большую часть которых составляли немцы (26 муж. и 18 жен.), а также русские (4 муж., 3 жен.), украинцы (4 муж., 3 жен.), поляки (1 жен.), литовцы и латыши (3 жен.) [2]. Разумеется, эти цифры не представляли полной картины, так как многие поселения немецко-лютеран еще не были зафиксированы, а часть немцев, лютеран в частности, числились как православные, так как состояли на государственной службе. Ясно одно, что лютеране в дореволюционном Казахстане представляли абсолютное большинство среди всех протестантских групп и деноминаций. Данный факт закрепляет не только Первая Всероссийская перепись населения 1897 г., но и статистические обзоры разных лет. Например, в обзорах Тургайской области, начиная с 1909 г., в ведомостях по вероисповеданиям имеются данные только по лютеранам, а деления населения Акмолинской области на 1 января 1915 г. по вероисповеданиям можно проследить по таблице.

**Протестантское население Акмолинской области и процентное соотношение
к общему количеству населения [3]**

№	Вероисповедания	Душ обоего пола	%-ное соотношение к общему количеству населения
1	Евангелическо-лютеранское	29862	1,9
2	Баптистское	10792	0,69
3	Адвентистское	1645	0,10
4	Меннонитское	234	0,001
	Итого	42533	

Из таблицы видно, что лютеране превышали баптистское население в 2,8 раза, адвентистов — в 18, а самой малочисленной религиозной группой являлись меннониты.

В 1890-х гг. начинают возникать первые общины евангельских христиан-баптистов в Казахстане. Они были представлены немцами, а также славянами, в основном русскими и украинцами. Переселение на территорию края христиан-баптистов было вызвано рядом причин. Во-первых, как все переселенцы, они искали более благоприятные условия для жизни; во-вторых, они бежали от религиозного давления, которое особо велико было в европейской части Российской империи.

Баптизм в Северном Казахстане начал внедряться в конце XIX– начале XX вв. В Кустанайском уезде Тургайской области проживало значительное число баптистов. 25 июля 1901 г. Епископ Оренбургский и Уральский в письме Военному губернатору Тургайской области генерал-майору А.А.Ломачевскому сообщал о том, что благочинный Тургайской области миссионер-священник Ф.Соколов рапортом от 28 июня 1901 г. за № 637 доносил ему, что в Кустанайском уезде устраиваются до 50-ти новых переселенческих поселков среди казахских аулов. И далее, в целях успеха миссионерского дела в Казахской степи, епископ обратился к губернатору с предложением, чтобы на этих участках были водворены «истинно православные сыны церкви Христовой»; между тем сюда направлялись из внутренних губерний штундисты и баптисты, а также просил «сделать с своей стороны зависящее распоряжение о недозволении водворяться на новые земельные участки среди орды вредным для церкви Божией сектантам и раскольникам» [4].

Первые общины баптистов, по утверждению Г. Янцена, появились в Аулие-Ате (Жамбылская область). Однако в настоящее время руководство Евангельских христиан-баптистов в Республике Казахстан считает, что основание евангельского движения приходится на 1903 г., когда в с. Николаевка Тарановского района Кустанайской области возникла община баптистов, основанная Д.И. Воронкиным [5; 100]. Церковь в с. Николаевском, имевшая отдельное здание, способна была вмещать до 1000 человек. По данным Тургайского областного правления за 1912 г. в Николаевской баптистской общине числились 1547 чел., в п. Анненском — 636 чел. [6], в п. Львовском — 309 [7].

В 1912 г. баптисты проживали в поселках Смирновский (146–200 чел.), Джаркуль, Костреяновский, Ново-Антоновский (75 чел.), Станционный, Асинкритовский (68 чел.), Малороссийский, Щербининский, Варварьинский, Валериановский, Котюбакский, Крайный, Ново-Троицкий, Банновский, Мареинский, Чедендовский, Надеждинский и в г. Кустанае (26 чел.). Всего на 1912 г. в Кустанайском уезде числились 3190 баптистов [6; 145, 146].

Еще в 1899 г. в с. Смирновка (п. Смирновский, позже Комсомольского района, ныне Карабалыкского района), по сообщениям В. Дика, «из уст брата Федора Лукича было возведено Евангелие спасения». В 1905 г. через водное крещение к церкви присоединились 16 человек. Через два года в церковь были приняты еще 30 человек, а в 1908 г. в общине были уже 150 членов церкви. «Быстро растущая община решила построить молитвенный дом, и к Рождеству он был закончен. Дом, строившийся на 400 человек, в день своего торжественного посвящения Господу не мог вместить всех желающих» [8; 112]. Смирновская община одной из первых баптистских общин в Казахстане получила официальную регистрацию 13 октября 1908 г. и была внесена в реестр как Смирновская Община русских христиан-баптистов. Сообщение о внесении в реестр было опубликовано в местной периодической печати [9].

Известно, что община в п. Варварьинском образовалась не позднее 1908 г., так как на тот год в ней числились уже 30 человек. А начиная с 1909 г. численность общины превышала 60 человек. В Кустанае община баптистов зародилась не позднее 1906 г., так как на этот год по статистическим

сведениям по Тургайской области сообщалось о 12 верующих [6; 145, 146]. Исследователь В. Дик отмечает, что история общины г. Кустаная берет свое начало с 1908 г., а к 1914 г. община выросла до 50 человек [8; 116].

Баптизм являлся самой активной в миссионерском отношении религиозной группой в протестантизме. Помимо перехода в баптизм обычных граждан, «из ряда вон выходящих» событий в изучаемый период был переход в «секту» баптистов православного священника Викторовского прихода Кустанайского уезда Александра Волгина. Разумеется, для православных иерархов это был весьма ощутимый удар. Сразу же после перехода Волгина в баптизм было проведено расследование, которое в крайне негативной форме очерняло Волгина, характеризуя его как человека нечестивого и развратного. В расследовании сообщалось: «Сняв святейший сан, Волгин поселился в находящемся в районе Викторовского прихода Николаевском поселке, состоящем исключительно из баптистов». В качестве основной цели ставилась высылка Волгина за пределы епархии как вредного элемента [10].

Важно отметить еще один факт из истории баптистских церквей Кустанайского региона, а именно переход в баптизм волостного старшины Большой волости Авраама Плужникова и пропаганда данного учения среди населения вверенной ему волости. Уездный начальник и православные иерархи сетовали, что оставление его на этой должности послужит более быстрому распространению баптизма в волости [11].

Как и в других регионах, верующие в Кустанайском уезде подвергались гонениям и давлению со стороны православного населения и местной власти. Так, в 1910 г. жители п. Асинкритовского Кустанайского уезда, принадлежащие к церкви Евангельских христиан-баптистов, Кирилл Косинский и другие обратились в МВД с жалобой на чинимые местной гражданской властью стеснения в устройстве ими молитвенных собраний. В течение двух лет происходили переписки, судебные тяжбы между православными, местной властью и баптистами, дошедшие и до Тургайского губернатора. В итоге это привело к тому, что против верующих возбудили несколько уголовных дел за совращение православных и открытое глумление над православной религией. Вдобавок ко всему встал вопрос о выдворении баптистов из с. Асинкритовского [12].

Донесения «о вредной деятельности сектантов» можно встретить и в отношении других населенных пунктов. Так, под грифом «секретно» был обнаружен документ о тайных совещаниях, преимущественно ночью, в п. Львовском Кустанайского уезда, население которого наполовину состояло из сектантов-штундистов и молокан. Кустанайский уездный миссионер М. Голованов сообщал, что «в миссионерской школе п. Львовского учатся 22 мальчика православных и 44 сектантов. Сельский староста с разрешения крестьянского начальника постановил в классе икону Спасителя. Узнав об этом, сектанты требовали снять икону. Староста отказался исполнить желание баптистов. Баптисты заперли школу, и учение прекратилось» [13]. За такие действия главные участники «беспорядка» Г. Гончаров, Н. Дьячков, Г. Музыченко и А. Лобарь были подвергнуты аресту на 3 месяца, Ф. Царенко и Л. Помазан — на 2 месяца, баптистов Л. Лобаря и Е. Парфенюка привлекли «за кощунство по отношению к Иконе» к ответственности по суду [13; 26–26 об.].

Вместе с тем уездный миссионер был обеспокоен следующим: «Считаю долгом доложить о необходимости особого внимания на п. Львовский, а также на Викторовский, Николаевский, кои также имеют в своем составе немало сектантов, находящихся в тесном общении друг с другом и состоящих в сношениях с главарями баптизма, от которых получают соответствующие директивы, не лишённые политической окраски. Отсутствие, с одной стороны, полицейской власти, с другой, как противовес штундизму, православного духовенства, — дает сектантам возможность осуществить идею всякого рода беззакониями и зачастую возмутительными способами. Между тем штундизм распространяется с поразительной быстротой и может быть недалеко та пора, когда сектантство широкой волной разольется по области вообще и по Кустанайскому уезду в частности» [13; 1 об.-2].

По данным на 1901 г. баптисты проживали в Акмолинском уезде — поселках Ксениевском и Николаевском; Кокчетавском уезде — с. Никольское; в Петропавловском уезде — станица Пресногорьковская, п. Камышловский при этой же станице, в с. Семипольское Дмитриевской волости и с. Макарьевское Макарьевской волости [14; 17].

Сведения о первых баптистских поселенцах Петропавловского уезда находим в личных фондах Государственного архива Северо-Казахстанской области. М.И. Бенюх сообщает, что в условиях переселенческой политики создавались первые общины баптизма: в Петропавловске, Медвежке, Успенке, Дмитриевке. В отчете Совета Омского епархиального братства за 1910 г. говорится, что свою деятельность пропагандисты направляли на переселенческие поселки, где наблюдался массовый отход

от православия. В 1910 г. в п. Дмитриевском пропагандисты возмутили половину православных жителей, и приходской священник вынужден был телеграммой просить о командировании миссионера «для успокоения православных». Деятельность проповедников духовные чиновники объясняли ростом влияния баптистов, «скрывая истинные причины...» [15].

Возникновение баптистской общины в г. Петропавловске связано с именем Г.И. Мазаева — видного деятеля баптизма в России начала XX в., который проводил активную евангелизацию, включающую в себя распространение брошюр, проведение диспутов, евангельские беседы и многое другое. С 1907 г. он с семьей проживал в 90 км от этого города и часто посещал верующих Петропавловска, а в его экономике было около 20 дворов, причем большинство его работников были верующими. На заимке Г.И. Мазаева была воскресная школа, где по воскресеньям проходили собрания [8; 149]. Так, отчетная документация на 1 января 1912 г. по г. Петропавловску предоставляет сведения об отходе от православия и переходе 25 человек в баптизм в 1911 г. [16]. А в 1914 г. в Петропавловске в день Пятидесятницы крещение приняли около 20 человек [8; 150].

В одном из обзоров Акмолинской области говорится: «Баптисты вкраплены как в городское, так и в сельское население. Наибольшее число их в городах и уездах Омском и Петропавловском. Последователей рационалистических сект (баптистов, молокан, адвентистов и меннонитов) в 1914 г. числилось 19420 душ обоего пола, что в процентном отношении составляло: к общему числу населения — 1,22 % и к православному — 2,47 %» [17; 70].

Перейдя к обзору миссионерской деятельности, направленной на борьбу с сектантством, необходимо отметить, что в 1914 г. число лиц, заявивших желание перейти в различные секты, понизилось по сравнению с 1913 г. По данным областного правления в 1914 г. на всю епархию таких заявлений было 241, из этого числа женщин — 118, а мужчин — 123, а в 1913 г. — 432. В баптизм в 1914 г. пожелали перейти 225 человек, а в 1913 г. — 425 лица. Наиболее «зараженные» сектантством были уезды Омский и Петропавловский. Рост уходящих от православия в баптизм миссионеры объясняли недостатком священников в области, неполной подготовкой их к делу противосектантской миссии, при усиленной пропаганде, которые настойчиво ведут сектанты среди православных жителей, в особенности в тех переселенческих поселках, где нет священников и молитвенных домов [17; 70].

По сведениям Епархиального Миссионерского Совета на 25 июня 1915 г. сектанты и старообрядцы в Акмолинской области распределялись по уездам в следующем порядке: в Петропавловском уезде: старообрядцев — 13, штундо-баптистов — 179; в Кокчетавском: старообрядцев — 1226, штундо-баптистов — 120, адвентистов — 47 и хлыстов — 131; в Атбасарском: старообрядцев — 68, молокан — 32, штундо-баптистов — 721; в Акмолинском: старообрядцев — 1100, штундо-баптистов — 594, молокан — 726. Всего по области: старообрядцев — 2953, молокан — 2206, штундо-баптистов — 6229, адвентистов — 82, меннонитов — 51 и хлыстов — 131. В течение 1914 г. уклонились в баптизм — 186, присоединились к православию — 10 [18].

Известно то, что в 1904 г. в Павлодарском уезде существовала община в с. Богословка. Также сообщается о п. Дорожинка и Коволевка, в которых имелись общины баптистов. В 1907 г. в Благовещенский район прибыл незадолго до этого освобожденный из кавказской ссылки верующий баптист Полторацкий. Он поселился в с. Песчаное Качаирского района и заключил договор с крестьянским начальником о праве на заселение трех пустующих больших участков земли поселенцами исключительно из баптистов. Он организовал переселение в эти поселки некогда ссыльных верующих братьев, в результате в этой местности были образованы три поселка: Благовещенка, Тихомировка и Верный [8; 132]. В 1907 г. образовалась община из 35 верующих в г. Павлодаре. К 1910 г. в ней было 59 членов, много детей и молодежи [5; 100].

Ростом баптизма было обеспокоено руководство православной церкви. Омский епископ регулярно оповещал губернаторов о возникновении и распространении баптизма в епархии, он требовал принятия жестких мер к недопущению распространения этого вероучения. И это закономерно, ибо баптизм был действительно той силой, которая могла беспокоить православие. Лютеране и меннониты были ограничены только немцами, евангелизация среди славян почти не велась. Баптизм, напротив, активно распространялся среди славянского населения.

Возникновение первых меннонитских колоний в исследуемом регионе относится к 1880–1890 гг.

С 1907 по 1910 гг. в Павлодарском уезде Семипалатинской области немцы-меннониты основали 7 переселенческих поселков. Общая площадь земли, занятой ими, равнялась 58 тысячам десятин. Это были переселенческие поселки: Константиновский, Васильевский, Борисовский (Гнаденфельд), Забаровский, Надаровский, Аввакумовский и Ново-Ивановский. В 1907 г. в Павлодарском уезде водвори-

лось 94 семьи (588 чел.), в 1908 г. — 384 семьи (440 человек), в 1909 г. — 230 семей (1487 чел.) и в 1910 г. — 85 семей (519 чел.), а всего 793 семьи, или 5034 чел., что составляло в некоторые годы до 30% всех переселенцев в этот район [19; 49].

В Акмолинскую область меннониты переселились из Екатеринославской губернии, арендовали на новых землях заимки и занимались хлебопашеством. На 1 января 1915 г. меннониты были зарегистрированы в Петропавловске и Омске и в Петропавловском, Омском и Кокчетавском уездах [17; 70].

С началом формирования протестантского населения стали появляться и первые формы начального обучения детей: домашнее обучение, занятие пасторов с конфирмантами во время объездов своих приходов, церковные школы. На территории Акмолинской области активное открытие школ происходило в 1909–1911 гг. Некоторое количество школ было открыто в Павлодарском, Петропавловском, Акмолинском уездах. В октябре 1910 г. открылась частная меннонитская школа в Петропавловске, заведом ею И.А. Янцен. Занятия начали посещать 12 детей. К началу 1915–1916 учебного года на территории Степного края существовали 34 немецкие школы, официально разрешенные попечителем учебного округа, из них в Павлодарском уезде — 10: 1 — лютеранская и 9 — меннонитских школ. Все открыты в 1912–1913 гг. [20; 130, 161].

Самой малочисленной протестантской общиной в дореволюционном Казахстане были адвентисты Седьмого дня. Имеется сравнительно меньшее количество источников по истории возникновения первых поселений адвентистов, в сравнении с баптистами или лютеранами. Известно, что адвентисты жили в г. Омске и уездах: Омском, Петропавловском и Кокчетавском, по области их насчитывалось 1645 чел., или 0,1 % от общего числа населения [17; 69, 70].

Более полную картину динамики распространения протестантских конфессий в Северном Казахстане выявляем из анализа статистических обзоров. Из всех уездов Тургайской области менее заселенными протестантами в изучаемом периоде были Иргизский, затем Тургайский уезды. Протестанты, так же как и католики, в конце XIX в. были расселены преимущественно в г. Тургае; в Кустанае впервые протестанты появляются в 1891 г. С начала XX в. происходит массовое заселение протестантами сельской местности, в частности, большие потоки направляются в Кустанайский уезд. Тургайский уезд протестанты начинают заселять во втором десятилетии XX в. [21].

В конце XIX– начале XX вв. наибольшее количество протестантов размещалось в Акмолинской области. Так, в 1911 г. в области проживали 42402 протестанта, тогда как в Семипалатинской области — 5981, а в Тургайской — 3870, при этом в источниках (статистических обзорах) по Акмолинской области имеется конфессионально разграниченная информация по лютеранам, баптистам, адвентистам и меннонитам.

Очевидно, что протестантские деноминации в Северном Казахстане были представлены в основном лютеранами и баптистами; меннониты и адвентисты составляли весьма малый процент в соотношении к общему числу населения. Если в 1911 г. лютеране и баптисты, проживающие в сельской местности, превышали городское население в 13 и 1,6 раза соответственно, то к 1915 г. происходит обратный процесс — уменьшение сельского и увеличение городского протестантского населения. В 1911 г. в уезде проживали 34 адвентиста, все мужского пола; к 1915 г. наблюдаем абсолютное их отсутствие в Петропавловском уезде. В эти же годы происходит сокращение численности и меннонитов — со 182 до 5 человек [22].

Проведя сравнительный анализ по уездам Семипалатинской области, выясняем, что наиболее заселенным протестантами уездом является самый северный — Павлодарский уезд. Так, в 1911 г. из 5981 протестанта области 5778 проживали именно в Павлодарском уезде. В отличие от католиков протестанты Павлодарского уезда по количественным показателям не уступали другим северным уездам Казахстана, а к 1911 г. превысили наиболее заселенный этими конфессиональными группами Кустанайский уезд в 1,7 раза. Крупные потоки переселения протестантов в уезд наблюдаются здесь с 1907 г. [23].

Особенность активного распространения протестантских групп в сибирских епархиях характеризует в своей статье А. Коптева, которая считает, что протестантские конфессии распространялись благодаря своей действенности, той «дерзости», о которой так «кричали» православные миссионеры и что давало сектантству право на жизнь, утверждало его в жизни. «Опасность, исходящая от сектантов, — это следствия первопричины, которая заключалась в общественной атмосфере, создавшейся вокруг проповедника-сектанта и его паствы, и от которой так далек наш миссионер. Понятно, что эта организация (т.е. Православная церковь), существовавшая больше на бумаге, почувствовала свое бессилие, столкнувшись с сектантами», — заключает автор [24].

Таким образом, можно заключить, что протестанты представляли собой значительную группу населения Северного Казахстана в дореволюционный период и характеризуются следующими особенностями возникновения и распространения:

– Протестанты Казахстана принадлежали к представителям европейских народов, в основном к немцам и славянам, были также небольшие группы прибалтийских этнических групп. Процесс оформления протестантских общин на территории Северного Казахстана начинается с XVIII в. А их активное переселение на территорию края приходится на конец XIX– начало XX вв. Сначала потоки переселенцев протестантского вероисповедания направились в города, но в начале XX в. происходит заселение и сельской местности. Их присутствие на территории Северного Казахстана характеризуется неравномерностью, дисперсностью расселения, проживали они компактно, создавая несколько селений, которые находились недалеко друг от друга, чаще всего в одной волости. Значительное число изучаемых конфессиональных групп проживало в Кустанайском уезде Тургайской области, Петропавловском уезде Акмолинской области и Павлодарском уезде Семипалатинской области.

– Приходы и общины протестантских групп и деноминаций оформляются в начале XX в., а во втором десятилетии XX в. появляются первые духовные наставники. Евангелизация среди славян лютеранами и меннонитами почти не велась, активно прозелитизм осуществлялся баптистами. С началом формирования протестантского населения стали появляться и первые формы начального обучения детей. На территории Северного Казахстана открытие школ происходило в 1909–1911 гг., в основном лютеранами и меннонитами.

– Как и в других регионах, инославные религиозные группы подвергались давлению со стороны православного населения и местной власти. Это наблюдалось в момент их распространения, а особенно в период начала Первой мировой войны, — происходили резкие колебания количества протестантского населения. Возможно, это связано с миграционными процессами, их выездом за пределы Казахстана, но смеем предположить, что антинемецкие настроения могли вызвать и то, что они скрывали свое происхождение и религиозную принадлежность.

Список литературы

- 1 Яковенко Ю. Этноконфессиональный состав немцев Павлодарского Прииртышья: история формирования (XX век) // Роль религиозных конфессий в жизни немцев Центральной Азии: Междунар. науч.-практ. конф. — Алматы, 2002. — С. 240.
- 2 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. LXXXVII. Тургайская область. Таблица XIV. Распределение населения по вероисповеданиям и родному языку. — СПб., 1904. — С. 40–41.
- 3 Обзор Акмолинской области за 1914 г. — Омск, 1915. — С. 69.
- 4 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). Ф.25. — Оп.1. — Д.2761. — Л.9.
- 5 Иванов В., Трофимов Я. Религии Казахстана: Справочник. 2-е изд. — Алматы: Аркаим, 2003. — 238 с.
- 6 ЦГА РК Ф.25. — Оп.1. — Д.777. — Л.145–146.
- 7 ЦГА РК Ф.25. — Оп.1. — Д.959. — Л.1.
- 8 Дик В. Свет Евангелия в Казахстане. История воззрения Евангелия и распространения общин баптистов и меннонитов в Казахстане (первая половина XX века). — Steinhagen: Samenkorn, 2003. — 384 с.
- 9 ЦГА РК Ф.25. — Оп.1. — Д.796. — Л.6; Сведения о внесении в реестр старообрядческих и сектантских общин // Тургайские областные ведомости. — 1911. — 20 авг. — С. 4.
- 10 ЦГА РК Ф.25. — Оп.1. — Д.374. — Л.1–19.
- 11 ЦГА РК Ф.25. — Оп.1. — Д.3202. — Л.1. — 18–18 об.
- 12 ЦГА РК Ф.25. — Оп.1. — Д.804. — Л.5–5 об. — 8–8 об.
- 13 ЦГА РК Ф.25. — Оп.1. — Д.355. — Л.20.
- 14 Андреев А. История протестантских конфессий в Казахстане (вторая половина XVIII — 1917 г.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Алматы, 2004. — 36 с.
- 15 Государственный архив Северо-Казахстанской области. — Ф.158. — Оп.1. — Д.100. — Л.14.
- 16 ЦГА РК Ф.369. — Оп.1. — Д.2953. — Л.18.
- 17 Обзор Акмолинской области за 1914 г. — Омск, 1915. — Ведомость № 1.
- 18 ЦГА РК Ф.393. — Оп.1. — Д.138. — Л.30.
- 19 Виле П.П. Образование и становление немецких колоний в Западной Сибири в конце XIX– начале XX вв. // Немцы. Россия. Сибирь: сб. ст. — Омск, 1997. — 241 с.
- 20 Черказянова И.В. Школьное образование российских немцев (проблемы развития и сохранения немецкой школы в Сибири в XVIII–XX вв.). — СПб., 2004. — 368 с.
- 21 Обзор Тургайской области за 1892 г. — Оренбург, 1893 г. — Ведомость № 5; Обзор Тургайской области за 1904 год. — Оренбург, 1905 г. — Ведомость № 6; Обзор Тургайской области за 1909 год. — Оренбург, 1910 г. — С. 17; Обзор Тур-

гайской области за 1911 год. — Оренбург, 1912 г. — С. 18; Обзор Тургайской области за 1912 год. — Оренбург, 1913 г. — С. 18; Обзор Тургайской области за 1915 год. — Оренбург, 1916 г. — С. 9.

22 ЦГА РК Ф.393. — Оп.1. — Д.52. — Л.16; ЦГА РК Ф.393. — Оп.1. — Д.131. — Л.1 об.-2; Обзор Акмолинской области за 1911. — Омск, 1912 г. — Ведомость № 3.

23 ЦГА РК Ф.460. — Оп.1. — Д.77. — Л.5, 7, 9, 12, 14, 16, 18, 20, 22 об., 23; Обзор Семипалатинской области за 1902 г. — Семипалатинск, 1903. — Ведомость № 2.

24 *Контева А.* Миссионерская деятельность в Сибири // Сибирские вопросы. — 1912. — № 7–8. — С. 54–61.

Ж.Е.Нурбаев

Солтүстік Қазақстанда протестанттық деноминациялардың таралу мәселесінен (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы)

Мақалада XIX ғ. екінші жартысы — XX ғ. басындағы Солтүстік Қазақстан аумағындағы протестанттық конфессиялардың таралу тарихы қарастырылды, қоныс аударғандардың алғышарттары және протестанттық тұрғындардың орналасуының негізгі бағыттары талданып, Ақмола, Торғай және Семей облыстарының сандық құрамы көрсетілді, сонымен қатар алғашқы протестанттық діни қызметкерлері және олардың қызметі туралы айтылды. Әр протестанттық деноминациялардың миссионерлік іс-шараларының ерекшеліктері және оларға қарсы Орыс православиелік шіркеу тарапынан қызметі де зерттелді.

Zh.E.Nurbayev

To the proliferation of Protestant denominations in the territory of Northern Kazakhstan (second half of XIX– beginning of XX centuries)

The article discusses the history of the spread of Protestant faiths in territory of Northern Kazakhstan in the second half of XIX– early XX centuries, presents the membership of Protestant denominations in Akmola, Turgay and Semipalatinsk regions, as well as information about the first forms of elementary education and the first Protestant clergy and their activities. In the article we study the missionary activity of each of the Protestant denominations, consequently, are disclosed measures to counter the spread of Protestant communities of the Russian Orthodox Church.

References

- 1 Yakovenko Yu. *The role of religious confessions in the life of Germans in Central Asia*: International scientific-practical conference, Almaty, 2002, p. 240.
- 2 The First General census of the Russian Empire, 1897. LXXXVII. Turgay area. Table XIV. The distribution of population by religion and native language, Saint Petersburg, 1904, p. 40–41.
- 3 Review of Akmola region in 1914, Omsk, 1915, p. 69.
- 4 Central state archive of the Republic of Kazakhstan (hereinafter — CSA RK) Fund.25, inventory 1, case. 2761, sheet. 9.
- 5 Ivanov V., Trofimov Ya. *Religions of Kazakhstan*: Guide. 2 edition, Almaty: Arkaim, 2003, 238 p.
- 6 CSA RK F.25, in. 1, c. 777, sh. 145–146.
- 7 CSA RK F.25, in. 1, c. 959, sh. 1.
- 8 Dick V. *The light of the gospel in Kazakhstan. The history of the proclamation of the gospel and the spread of communities of Baptists and Mennonites in Kazakhstan (the first half of the XX century)*, Steinhagen: Samen Korn, 2003, 384 p.
- 9 CSA RK F.25, in. 1, c. 796, sh.6; *Turgay regional statements*, 1911, August 20, p. 4.
- 10 CSA RK F.25, in. 1, c. 374, sh. 1–19.
- 11 CSA RK F.25, in. 1, c. 3202, sh. 1, 18–18 turnover.
- 12 CSA RK F.25, in. 1, c. 804, sh. 5–5об., 8–8 t.
- 13 CSA RK F.25, in. 1, c. 355, sh. 20.
- 14 Andretsov A. *The History of Protestant denominations in Kazakhstan (second half of XVIII – 1917)*. The dissertation on competition of a scientific degree of candidate of historical Sciences, Almaty, 2004, 36 p.
- 15 State archive of North-Kazakhstan region, f. 158, in. 1, c. 100, sh. 14.
- 16 CSA RK F.369, in. 1, c. 2953, sh. 18.
- 17 Review of Akmola region in 1914, Omsk, 1915, statement № 1.

18 CSA RK F.393, in. 1, c. 138, sh. 30.

19 Vibe P.P. *Germans. Russia. Siberia*: collection of articles, Omsk, 1997, 241 p.

20 Cherkaziyanova I.V. *Schooling of Russian Germans (problems of development and preservation of the German school in Siberia in the XVIII – XX centuries)*, Saint Petersburg, 2004, 368 p.

21 Review of Turgay region in 1892, Orenburg, 1893, Statement № 5; Review of Turgay region in 1904, Orenburg, 1905, Statement № 6; Review of Turgay region in 1909, Orenburg, 1910, p. 17; Review of Turgay region in 1911, Orenburg, 1912, p. 8; Review of Turgay region in 1912, Orenburg, 1913, p. 18; Review of Turgay region in 1915, Orenburg, 1916, p. 9.

22 CSA RK F.393, in. 1, c. 52, sh. 16; CSA RK F.393, in. 1, c. 131, sh. 1, t.-2; Review of Akmola region in 1911, Omsk, 1912, statement № 3.

23 CSA RK F.460, in. 1, c. 77, sh. 5, 7, 9, 12, 14, 16, 18, 20, 22 t., 23; Review of Semipalatinsk region in 1902, Semipalatinsk, 1903, statement № 2.

24 Kopteva A. *Siberian questions*, 1912, 7–8, p. 54–61.

А.Б.Омаров, Ж.А.Карсыбаева

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail:karsybayeva1981@mail.ru)*

Мұстафа Шоқайдың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі: негізгі кезеңдері

Мақалада ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының көрнекті өкілдерінің бірі Мұстафа Шоқайдың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметінің қалыптасу кезеңдері қарастырылды. Авторлар М.Шоқай туралы жазылған отандық тарихтағы еңбектерге сүйене отырып, ұлт күрескерінің саяси көзқарастарының қалыптасуына әсер еткен тарихи оқиғаларды талдайды. Авторлар қайраткердің ұлт-азаттық күрес жолындағы жүргізген еңбектеріне тоқтала отырып, оның еңбектеріндегі тәуелсіздік идеясының мазмұнын ашуға тырысады. Мұстафа Шоқайдың шетелдегі эмиграцияда жүрген кезеңдегі атқарған қоғамдық қызметін көрсете отырып, оның сол кезде «Яш Түркістан» және басқа да басылымдарда жарық көрген еңбектеріне тоқталады, талдайды. ХХ ғасырдың басында Түркістан өлкесінде қалыптасқан жәдидшілдік қозғалысының М.Шоқайдың саяси көзқарастарына жасаған ықпалын да айтып өтеді. Қоғам қайраткерінің еңбектеріне талдау жасай отырып, ондағы көтерілген басты мәселелерді анықтайды.

Кілт сөздер: Отан тарихы, Мұстафа Шоқай, қоғамдық-саяси көзқарас, күрескер, автономия, қайраткер, түрікшілдік, саясаткер, ұлт зиялысы, ұлт-азаттық қозғалыстар, Алаш қозғалысы, эмиграция, ұлт мәселесі, тәуелсіздік.

Қазақстанның тәуелсіз дамуы уақыт өткен сайын қарқын алып, ұлттық, жалпыадамзаттық және демократиялық құндылықтар мен ұстанымдар негізінде биік мұраттарға бағыт түзеп келеді. Елімізде әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық реформалардың іске асырылуы мәдени-рухани өмірімізге жаңа сипат, тың мазмұн берді. Сондай түбірлі өзгерістер тарих ғылымының әлеуметтік қызметіне де ықпал жасады. Осыған байланысты Нұрсұлтан Назарбаев «тарих дегеніміз өткеннің ғана сабағы емес, ол едәуір дәрежеде болашақтың да көрінісі», «қазақ тарихы фактілердің өлі қоймасы емес, бұл өзі орасан зор дәйектеуші және дәлелдеуші күш» [1] деп атап көрсеткен болатын. Бұл тұжырым еліміздің алдында тұрған қоғамдық сананың жаңару үрдісіндегі тарих ғылымының кешенді міндеттерін айқындайды.

Тәуелсіздік жылдары отандық тарих ғылымының мазмұны тоталитарлық жүйенің идеологиялық ықпалынан арылуымен бірге тәуелсіздік идеологиясының әдістемелік негізінде тарихи дамудың ақиқат болмысын қалпына келтіру бағытында түрлі жұмыстар атқарылды. Дегенмен, мемлекеттік маңыз алған осы бағытта әлі де терең ғылыми талдау жасап, концептуалдық тұрғыда қайта қарауға тиісті мәселелер мен тақырыптар жеткілікті.

ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларын ойландырған мәселелер, елдің елдігін, ұлттың бірлігін, жердің тұтастығын сақтау, қазақ халқын өркениетті елдердің қатарына қосу, ол үшін қазақ елін оқу, өнер — білім, іскерлік жолына салу, ең бастысы, дербес мемлекет құру еді. Бұл тіпті бүгінде, яғни ғасыр басында, күн тәртібінен түсе қойған жоқ, тіптен ең зәру мәселеге айналып отыр. Осы орайда кезінде тәуелсіздігіміз үшін күрескен, сондықтан да кеңестік тоталитарлық жүйенің құрбаны болып, қуғынына ұшыраған, саяси жүйе есімдерін кейінгі ұрпақ санасынан біржола ығыстыруға күш салған тұлғалардың тарихымызға қайта оралуы қажет.

Сондай ірі саяси қайраткер, халқына қалтқысыз қызмет еткен «алыптар тобының» көрнекті өкілі, қазақ, тұтас түрік елінің тәуелсіздігі жолында күрес майданына шыққан Мұстафа Шоқайдың (1886–1941) алатын орны ерекше. Мұстафа Шоқай тәрізді тұлғаның атқарған қызметіне дұрыс баға беру, ұлттық тарихымыз үшін ғана емес, егемен Қазақстанның жас ұрпағының рухани және саяси тұрғыдан ұлттық рухта тәрбиелеуі үшін аса қажет.

Бұған қосымша осы уақытқа дейін жазылған отандық тарихнамада, жеке тұлғалардың, қоғам қайраткерлерінің қызметі өз дәрежесінде баяндалады деп айтуға әлі ерте. Ал ХХ ғ. 20–30 жж. күрделі тарихи оқиғаларға белсенді түрде тікелей араласып, терең із қалдырған Мұстафа Шоқай сияқты ірі саяси қайраткерлердің қызметі мен туған халқының тәуелсіздігі үшін күресін жан-жақты талдау арқылы отандық тарихымызға одан әрі түсінуге терең жол ашпақшы.

Кеңестік дәуірде Мұстафа Шоқайдың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі туралы бірқатар сауалдарға ғылыми дәлелденген жауап іздеу мүмкін болмай келді. Қазақстан тәуелсіздік алған кезеңнен бері қайраткердің азаттық күрес жолындағы сіңірген еңбегіне әділ баға беру мүмкіндігі туып отыр. Осы орайда біз Мұстафа Шоқайдың өткен өмір жолы, қоғамдық-саяси көзқарастарына, күрескер ретінде қалыптасу кезеңдеріне қатысты өзіндік ой-пікірімізді ортаға салуды жөн көрдік.

Мұстафа Шоқайдың өмір жолында маңызды кезең — балалық шағы мен Ташкент гимназиясы, Петербург қаласында оқыған жылдары екендігін атап көрсету қажет. Қайраткердің қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына өскен ортасы үлкен әсер етті. Мұстафа Шоқай Ақмешіт (Перовск, қазіргі Қызылорда) уезінде дүниеге келді. Тегі — Орта жүздегі қыпшақ, әкесі Шоқай дәулетті, мәдениетті, білімді, елге танымал, беделді адам болған. Ол баласы Мұстафаны әуелі отбасында білімге өзі ұмтылдырған. Бала Мұстафа сауатын ауылда мұсылманша ашып, кейіннен орыс мектебіне барады. Онан кейін Ташкенттегі гимназияға түсіп, 1910 ж. өте үздік бағамен бітіреді және алтын медальға ұсынылады. Бірақ генерал Самсонов алтын медальды орыс баласы Зепреметовке жазады. Ал Зепреметев алтын медальды Мұстафаға берілуі тиіс деп, өзі күміс медальді алған [2]. Бұл оқиға Мұстафаның қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына өзіндік ықпалын тигізді.

Мұстафа Шоқай дүниеге келген Түркістан өңірі ХХ ғ. басында орыс отаршылдығының барынша қыспағын көріп отырған еді. Бұл жергілікті халықтың шаруашылық, әлеуметтік, саяси жағдайынан көрінді. Бұндай әділетсіздікке халықтың қарсылық көрсететіндей күш-қауқары болмады. Осының бәрін жасынан көріп-сезінуі қайраткердің ұлтшылдық, түрікшілдік, азаттық идеяларының қалыптасуына негіз болды. Бұған дәлел 1929 ж. шыға бастаған «Жас Түркістанның» бірінші санында ол былай дейді: «Атамекеніміз отаршылардың тепкісінде жатқанда ішкі саясаттың мәселелері екінші планға ығысады. Атамекенді құтқару жолындағы күрес бірінші планға шығып, маңдай алды міндетімізге айналады. Біздің ұлтшылдығымыз Түркістанда ұлттық өкіметтің үстемдігінен басқа ешбір күшті мойындамау негізінде құрылған, бізге түрі де, мазмұны да ұлттық мемлекет қажет» [3; 14]. Қазақтың ғана емес, барша түркі халқының азаттығы оның өмірлік арман-мұраты болды.

Шоқайтанушы, тарих ғылымдарының докторы, Абдуқап Қараның көрсетуінше, Ташкентте лицейде оқып жүргенде Түркістанның түрлі аймақтарынан келген әділетсіздікке ұшырағандардың шағымын біліп, құқығын қорғау үшін Мұстафа Шоқай оларға аудармашы болып көмектескен. Осылайша ол Түркістан губерниясы әкімдері мен жергілікті халық арасындағы негізгі проблемалармен етене танысқан. Осыған байланысты Түркістан генерал-губернаторы Самсоновпен бірнеше мәрте кездескен. Демек, М. Шоқайдың саяси өмірге араласуы осы кезеңнен басталады деуге толық негіз бар.

Аталған кезеңде қайраткердің рухани салада өсіп кемелденуіне башқұрт ұлтының атақты ғалымы, фольклорист Әбубәкір Диваевты, немістекті атақты ғалым, шығыстанушы В. Радловтың ықпалы болғанын айту керек. Мәселен, 1937 ж. жазылған өзінің «Радлов хақында» деген мақаласында В.Радловпен 1910 жылдан таныстығын, оның орысшылдығын және сол орысты жеккөретіндігін, түріктанушы ретінде түрік халқына деген көзқарастары туралы өз пікірлерін білдірген [3; 15].

Генерал Самсонов бұратана халықтардың балалары лауазымды қызмет етуге білім алатын Ресейдегі жоғары оқу орындарына түсуіне қарсы болған. Соған қарамастан, Мұстафа Шоқай емтихан тапсырып, 1910 ж. Петербург университетінің заң факультетінің студенті болып қабылданады. Міне, осы кезден оның қоғамдық-саяси қызметінің жаңа бір белесі басталады деуге болады. Осы кезде ол елден келген жерлестерінің түрлі арыз-шағымдарын орыс тіліне аударып, түрлі сұрақтарын шешіп берген. Осылайша болашақ заңгер, саясаткер ретінде мол тәжірибе жинақтап, 1917 ж. Петербург университетін үздік бітіріп шығады. Жалпы, ХІХ–ХХ ғ. аяғы — ХХ ғ. басындағы қазақ қоғамында елеулі рөл атқарған қазақ зиялы қауымының қалыптасуы осы Ресейдің ірі білім орталықтары болған қалаларымен тығыз байланысты. Тарихшы Кеңес Нұрпейісовтың «Алаш Һәм Алашорда» атты еңбегінде ХІХ ғ. 20 жж. — 1917 ж. дейінгі уақытта Қазан университетінде 30-ға жуық қазақ жастары, ал ХІХ ғ. соңы — ХХ ғ. бас кезінде Петербург университетінде 20-ға жуық қазақ студенттері оқығандығын көрсетеді. Олардың қатарында Б. Қаратаев, Б. Құлманов, Б. Сырттанов, А. Тұрлыбаев, Ә. Бөкейхан, Ж. Досмұхамедов, М. Шоқай, Ж. Ақбаев т.б. бар [4].

Мұстафа Шоқайдың ұлт-азаттық қозғалыс басшысы, саясаткер ретінде қалыптасуына белгілі дәрежеде ықпал еткен тұлғаларға тоқтала кетсек, Алаш қозғалысының көсемі Әлихан Бөкейхан оған студент кезінен әсер еткен, оның ұсынысымен Ресей Мемлекеттік думасы Мұсылман фракциясы хатшылығы қызметін атқарған. Ол кейін өзінің «Жас Түркістан» журналында жариялаған бір

мақаласында «Әлихан Бөкейхан бізге ұдайы Түркістан мәселесін жете түсіну үшін қазақтың жер-су мәселесін толық білу керек деп ескертетін-ді» деп жазған [5]. Бұдан кейін де олардың тағдырлары жиі тоғысып, М. Шоқай эмиграцияға кеткенге дейін саяси өмірде қатар қызмет еткен. Біздіңше, оларды бір бастаудан аққан қос өзенге теңеуге болады, ал ол бастаудың басында азаттық идеясы тұрды. Сонымен қатар башқұрт халқының қайраткері, досы Зәки Уәлидиді де айту қажет.

М. Шоқайдың рухани кемелденуіне М. Сералин басқарған «Айқап» журналы, «Алаш» партиясының ресми баспасөз органы болған «Қазақ» газеті басқа да басылымдар да ықпал жасаған.

Мұстафа Шоқай қызметінің жаңа кезеңі оның Мемлекеттік думаның қызметіне араласып, саяси эмиграцияға ұшыраған кезеңге дейінгі аралықты қамтиды деген пікірдеміз. Бұл қазақ халқының азаттық күресінің басталуымен қатар келеді. XIX ғ. аяғы — XX ғ. басында саяси, әскери, экономикалық, мәдени отарлауды жан-жақты жүргізген патша үкіметі қазақ халқын мәңгірттендірудің аз-ақ алдында тұр еді, бұл басқа да отарлық езгіде отырған түркі халықтарына қатысты. Осының бәрін көріп отырған Мұстафа Шоқай мұндай азуы кең алып күшке бүкіл түркі халқы бір азаттық туының астына бірігіп қана қарсылық көрсете алатындығын түсінді. Осыдан туындаған «Тұтас Түркістан» идеясы оның қоғамдық-саяси қызметінің арқауы болды. 1914 ж. Әлихан Бөкейханның ұсынысымен IV Мемлекеттік думадағы Мұсылман фракциясының хатшысы қызметіне тағайындалады. Ол Мемлекеттік думаның мүшелері Сералы Лапин, Махмуд Ходжа Бахбуди, Минуар Қары т.б. байланыс жасап, Түркістанның болашағы жайлы талқылап жүрген.

1916 ж. Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысты патша үкіметі қатігездікпен басқан кезде Дума және үкіметтің тыңдауына арнайы баяндама жасау үшін, әрі материалдар жинақтау үшін депутат, эсер А.Ф. Керенский 1916 ж. күзде Ташкентке келіп қайтады. Оның жанында фракция жетекшісі К.М. Тевкелевпен бірге Мұстафа Шоқай да болады. Ол бұл баяндаманы дайындауға белсенді түрде қатысады.

Мұстафа Шоқай, Әлихан Бөкейхан да 1916 ж. ұлт-азаттық қозғалыс кезінде көтерілісшілердің патша жарлығына қарсы шығуына қарсы болды. Олар патша үкіметі мен көтерілісшілердің арасындағы күштің тең еместігін, көтеріліс жеңілген жағдайда бейбіт халықтың есепсіз қырғынға ұшырайтындығынан қауіптенді. Басқаша айтсақ, олар үшін ұлттың амандығы бірінші орында тұрды. Орысша сауаты жоқ қазақ жастарына майданға жіберілген кезде оларды азық-түлік, киім-кешекпен қамтамасыз ету жағынан да, Ақпан төңкерісінен кейін тыл жұмысындағылар елге оралған кезде де көмектескен.

Ресейдегі 1917 ж. Ақпан революциясының нәтижесінде монархияның құлатылуы, Уақытша үкіметтің құрылуы Мұстафа Шоқай өзінің досы, башқұрт қайраткері Зәки Валидимен бірге үлкен үмітпен қарсы алады. Монархияның құлауы, билік басына төңкерісшіл демократтардың келуі қазақ зиялыларының саяси белсенділігін күшейтті. «Бостандықтың, азаттықтың күні туды» деп бағалаған Әлихан Бөкейхан, Мұстафа Шоқайлар Керенский басқарған Уақытша үкіметтің Түркістанды басқаратын Арнайы комитетін құруына қол жеткізді. Жергілікті жерлердегі Уақытша үкіметтің комиссарлары ретінде қызмет етті. Бірақ бұл үкіметтің өмірі қысқа болды. Алайда оның Ресей құрамындағы Түркістан автономиясын құру идеясын Петроград жұмысшы және солдат депутаттарының Кеңесін басқарып отырған Н. Чхеидзе «сепаратистік» пиғыл ретінде бағалайды [6]. Мұстафаның негізгі мақсаты Ресей жерінде тұратын күллі түркі ұрпақтарын біріктіріп «Үлкен Түркістан» одағын құру болды, сондықтан да ол 1916 ж. «Түркістан бірлестігі» деп аталатын құпия ұйым ашты. Орыстардың жойқын қысымының күшіне қарсы тұру қамымен мұсылман саяси ұйымдар ассоциациясы (үлкен жамағаты) мен Мұсылмандар кеңесі (Шурай Ислами), сондай-ақ қазақ ұлттық «Алаш» партиясы бәрі күш біріктіре келе, 1917 ж. наурызда Ташкентте Түркістан мұсылмандарының конгресін шақырып, онда орталық комитет сайлап, мұсылман орталығын құрды. Орталыққа Мұстафа Шоқай басшылық жасады. Ол кеңестік Ресейдің түркі халықтарын одан әрі орыстандыру саясатына үзілді-кесілді қарсы шықты.

Кеңес үкіметінің жариялаған ұлттардың өзін-өзі билеуі туралы декларациясына сүйенген Түркістанның жергілікті халықтарының өкілдері өзінің IV Құрылтайына жиналып қарашада Түркістан автономиясының 12 мүшеден тұратын Уақытша Үкіметін құрады. Бас министр болып М. Тынышбаев, ол отставкаға кеткеннен кейін (бұған дейін сыртқы істер министрі болған) М. Шоқай бекітілді. Съезде Уақытша Кеңестің бірінші кезектегі міндеттері белгіленеді. Олардың арасында «қысқы мерзім ішінде Түркістан Құрылтай жиналысын шақыру, тұрғындарды азық-түлікпен және ең қажетті заттармен қамтамасыз етудің шараларын қолға алу, Түркістан автономиясының қаржы қорын жасақтауға кірісу, халықтық милиция жасақтап, өлкені мекендеген ұлттардың құқықтарын қорғаудың

барлық шараларын қолдану» қажеттілігі көрсетілген [7]. Мұстафа Шоқай сонымен бірге 1917 ж. шілдеде құрылған «Алаш» партиясына да мүше болды. 1917 ж. желтоқсан айында М. Шоқай Орынборда өткен екінші Жалпықазақ съезіне қатысып, съезде сайланған Алашорда үкіметінің құрамына енеді. Сөйтіп, ол жаңа құрылған екі үкіметтің де құрамына енеді. Алашорда үкіметін сайлаған желтоқсан съезі «Бір айдың ішінде Алашорда Түркістан қазағын бүкіл Алашқа қосып алады, қосып ала алмаса да, бір айдан кейін халыққа білдіреді» деген шешім қабылдайды. Алайда большевиктер ұлттық құрылымдардың бірінен кейін бірін талқандап, 1917 ж. қаңтарында Қоқандағы автономияны контрреволюция ошағы деп бағалап, қанды қырғынмен басып тастайды. Большевиктердің ұлт мәселесіне қатысты осынау екіжүзді саясаты туралы Мұстафа Шоқайдың 1920–1930 жж. үздіксіз жарық көрген «Яш Түркістан» журналында жазған «Орыс тепкісіндегі Түркістанның ұлттық қозғалыстарынан. Жеңілмес ұлтшылдық» деген мақаласында былайша бағалайды: «Шығыс халықтарының «азаттығы» үшін жаны ашығансып келген және қазір де жаны ашығансып отырған большевиктер біздің әлсіздігімізді пайдаланып, біраз істерді тындырды. Патшалық Ресейден бөлініп өз алдымен тәуелсіз өмір сүрмек болған Түркістан сынды өлкелерді жылдар бойғы қанды соғыстар арқылы қайтадан Мәскеуге тәуелді етіп, ұлы орыс үстемдігін орнатты. Біздер үшін ең қайғылы осы оқиғаларды большевиктер «орыс емес халықтардың азаттығы», «шығыс қамқоры» — орыс ұлтының адамгершілік міндетін өтеуі», пайғамбар Лениннің бодан халықтарға істеген «шапағаты деп атайды.... Орыстар Түркістанды Мәскеуге тек экономикалық жағынан ғана байлауымен қоймай, мәдени рухани өмірінің көрінісі болған бүкіл тарихи шығармаларан да өз қалауынша бұрмалап, Мәскеудің еркіне тәуелді етуде» [8]. Бұл кезеңде қазақ зиялыларының Кеңес үкіметіне деген көзқарастары әр түрлі болды, олардың бір тобы оны қолдаса, екіншісі оған қарсы шықты.

Қоқан автономиясы құлатылғаннан кейін Мұстафа Шоқай өмірінің жаңа кезеңі оның шетелдік эмиграцияға ұшырауымен басталады. Азамат соғысы жылдары Мұстафа Шоқай алдымен 1919 ж. Маңғыстау арқылы Грузия асып, соңынан 1921 ж. Стамбулға аттанады. Онда ұзақ кідірместен Парижге аттанады. Ал өмірінің соңғы кезеңін Германияда өткізеді. Мұстафа Шоқайдың шетелдегі эмиграциялық қызметі туралы түрлі пікірлер кеңестік дәуірде қалыптасқан. Оны қашқын ретінде бағалаған. Бірақ елде қалған Алаш зиялыларының тағдырына көз жүгіртейікші. Кеңес үкіметін мойындауға мәжбүр болған Ә. Бөкейхан ОГПУ тергеушілеріне берген жауабында: «Мен кеңес үкіметін сүймеймін, бірақ мойындаймын» деп көрсеткен, ал А. Байтұрсынов кеңес үкіметін мойындаса да, сенімсіздік көрсеткен [9]. Бірақ бұл бағыттағы қазақ зиялыларының көбісі 1937–38 жж. қуғын-сүргінге ұшыраған. Ал С. Сейфуллин, Т. Рысқұловтардың да тағдыры осылай аяқталды ғой. Бұл жерде М. Шоқайдың елден кетіп күресін шетелде жалғастыруға өлкедегі ауыр жағдай итермелегенін мойындау керек. Елде қалса, ол осы зиялылардың тағдырының кебін киетінін түсінді. Оның өз елінен жырақта ауыр қиындықтармен саяси күреспен айналысуын көзсіз ерлік деп бағалауға болады.

М. Шоқайдың соңында бай мұра қалды. Атап айтсақ, олар 1917 ж. Ташкентте «Ұлұғ Түркістан», Қоқанда «Жаңа Түркістан», 1919 ж. Тбилисиде «Вольные горцы», «На рубеже», 1921 ж. Стамбулда «Шөбнәме газетасы» газеттерін, сондай-ақ «Жаңа дүние» (1920), «Жаңа Түркістан» (1927–1937), «Түркістан» (1935), «Орта Азия» (1928) секілді француз, түрік, орыс тілдерінде кітаптар, «Жас Түркістан» журналын, т.б. көптеген еңбектерін бастырып шығарды [10].

Мұстафа Шоқайдың жары Мария Шоқай «Менің Мұстафам» деген естелігінде мынадай ой айтады: «Өмірінің соңғы сәттерінде, 1940 жылы соғыс тұсында, ол үнемі Түркістанның большевиктерден құтылуын армандайтын. «Алып елімнің тәуелсіздікке қол жеткізгенін көруді нәсіп етсе, мен тек үгіт-насихат ісімен ғана айналысар едім. Жастар үкімет құрса, мен елімнің тарихы және басқа өлке халықтары туралы тамаша кітаптар жазумен айналысар едім», — дейтін Мұстафа Шоқай [11; 340]. Қайраткердің соңғы демі біткенше жалғыз арманы ол — өз елінің тәуелсіздік алып, егеменді ел болғаны екен. Бүгінгі таңда Мұстафа Шоқайдай, Әлихан Бөкейхандай қазақтың басқа да ұлт қамын ойлаған зиялылары армандаған тәуелсіздікке біз бейбіт жолмен қол жеткізіп отырмыз. Олай болса, ғұмыр бойы кеңес үкіметінің отаршыл саясатымен күресіп, сол үшін отанын тастап, шетелге эмиграцияға кетуге мәжбүр болған Мұстафа Шоқайдың өмір жолы әркімге де ой салып, өшпес өнеге болары хақ.

Мұстафа Шоқайұлының біртұтас Түркістан идеясының генезисін қарастырғанда бұл мәселеге ықпал етті деген бірнеше факторларды атап өткеніміз дұрыс болар. Бұл жерде, ең алдымен, ойға

келетіні оның туып өскен ортасы, тектілігі болады. М. Шоқайдың анасы да, әкесі де текті жерден болғандығы белгілі.

Екіншіден, ол М. Шоқайдың туған өлкесі Түркістан өңірінің сан ғасырлық тарихы, оның ішінде Ташкент пен Ақмешіт қалалары Түркістан идеясының қалыптасуына әсер еткен. Себебі, 1837–1847 жж. К. Қасымұлының көтерілісі, 1856 ж. Сыр бойындағы Ж. Нұрмұхамедұлының көтерілісі, 1870 ж. Маңғыстаудағы қазақтардың көтерілістерінің ұшқыны М. Шоқайдың еліне деген сүйіспеншілігіне, оның тарихына деген қызығушылығына әсер етпеуі мүмкін емес. Жоғарыда қарастырғанымыздай, М. Шоқайдың орыс отаршылдығын жастайынан сезінуі, өлкедегі саяси оқиғаларға ертеректеу араласа бастауы оның түрікшілдігінің бастамасы болды деуге болады. Үшіншіден, Мұстафа Шоқайдың түрікшілдігі, «тұтас Түркістан» идеясының қалыптасуы мен бастау көздерін алып қарастырғанда жәдидшілдік қозғалыс туралы айтпай өту мүмкін емес. Жәдидшілдік қозғалысының пайда болып, Түркістан өңіріне таралуы туралы түркітанушы-ғалым Сәбит Шілдебайдың еңбектерінен кең мағлұмат алуға болады. Ресей жәдидтерінің атасы Ш. Маржанидің жолын ұстанған баспагер Каюм Насыри мен Исмағұл Гаспралы орыс езгісінен құтылу жолында бүкіл ислам әлеміндегі рухани тұтастықты пайдалана отырып, тарихи тұтастыққа қол жеткізу үшін күрес жүргізді. Яғни түрік халықтарын оятуға, өткен тарихы арқылы өзін танытуға, ортақ мүдде жолында тұтас түрік қозғалысын ұйымдастыру жолында тер төкті. Осылайша, түрік қағанаты дәуірінде Қытайға қарсы қорғаныстық сипатта пайда болған «тұтас түрік елі» идеясы XIX ғасырдың аяғында түрікшілдікті туғызды. XIX ғасырдың 90-жж. жәдидтік мектептер мен медреселер Қырым, Еділ және Орал татарлары, башқұрттар мен ноғайлар арасында мойындалып, қазақ даласына бұндай мектептер туралы хабарлар екі бағыт арқылы — Орынбор және Түркістан өлкесі молдаларының (жәдидшіл мұғалімдердің) мәдени-ағартушылық қызметі арқылы тарала бастады. Әсіресе қазақ даласына жәдидшілдік идеяларын таратуда Түркістан өлкесінің түрікшіл жәдидтері үлкен қызмет атқарды. Түркістан өлкесіндегі жәдидтік мектептердің бірін 1893 ж. қыркүйек айында көпес Хұсайыновтың қаржысына И. Гаспралы Самарқанд қаласында ашады. Жәдидтер дегеніміз — мәдениет түрікшілдері болды [11; 342]. Бір сөзбен айтқанда, XX ғ. басындағы жәдидшілдік патша үкіметін қатты үрейлендірген философиялық идеологиялық, рухани-мәдени һәм тарихи біртұтастықты көтерген, қазақ қоғамына ерекше ықпал еткен әрі тарихында терең із қалдырған мәдени түрікшілдік болатын.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н. Қалың елім, қазағым. — Алматы: Өнер, 1998. — 283-б.
- 2 Қара А. Мұстафа Шоқай, өмірі, күресі, шығармашылығы. — Алматы: Арыс, 2004. — 317-б.
- 3 Шоқай М. Таңдамалы. — 1-т. — Алматы: Қайнар, 1998. — 384 б.
- 4 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. — Алматы: Ататек, 1995. — 32-б.
- 5 Оралтай Х. М. Шоқай және оның шет елдердегі ізбасарлары // Қазақ тарихы. — 1997. — № 2. — 6-б.
- 6 Шоқай М. Таңдамалы. — 2-т. — Алматы: Қайнар, 1999. — 60-б.
- 7 Қыдыралиев Д. Мұстафа Шоқай. — Алматы: Фолиант, 2007. — 24-б.
- 8 Тұрсын Х.М. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Түркістан мұхтарияты. — Алматы: Нұрлы Әлем, 2006. — 55-б.
- 9 Оралтай Х. Мұстафа мен Мағжан — Тұран елінің даналары. — Алматы, 1993. — 13-б.
- 10 Төлепберген Б. 1937–2007 жылдар — тауқымет пен тағзым. — Алматы: РИИЦ-Азия, 2007. — 156-б.
- 11 Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. — 3-т. — Алматы: Қайнар, 2007. — 384 б.

А.Б.Омаров, Ж.А.Карсыбаева

Жизнь и общественно-политическая деятельность Мустафы Чокая: основные этапы

В данной статье рассматриваются жизнь и периоды становления общественно-политической деятельности Мустафы Чокая — представителя казахской национальной интеллигенции начала XX в. Авторы, опираясь на труды о М.Чокае в отечественной истории, анализируют исторические события, повлиявшие на становление его политических взглядов. Выделены его идеи об изменениях в общественно-политической жизни Казахстана в 1917–1920 гг. Рассмотрены публикации Мустафы Чокая в журналах «Яш Туркестан», «На рубеже» и других изданиях в период эмиграции за рубежом. Показано влияние движения джадидизма, возникшего в начале XX в. в Туркестанском крае, на политические идеи Мустафы Чокая.

A.B.Omarov, Z.A.Karsybayeva

Life and social and political activity of Mustafy Chokaya: basic stages

This article describes the life and times of the formation of Mustafa Chokay's social and political activities — representative of Kazakh national intelligentsia in the early twentieth century. Authors based on the works about M.Chokay in the country's history, analyzes historical event that influenced the formation of political opinion leader of the nation. The author analyzes the idea of figure his writings about changes in social and political life of Kazakhstan in 1917–1920. Consider the works of Mustafa Chokay «Yash Turkestan», «At the turn» and other publications in the period of emigration abroad. Determines influence Jadidism movement, emerged in the early twentieth century in Turkestan, on the political ideas of Mustafa Chokay. Analyzing the works of a public figure, identifies the main issues.

References

- 1 Nazarbayev N. Kalyn elim, kazagym, Almaty: Oner, 1998, p. 283.
- 2 Kara A. Mystafa Shokay, life, fight, creation, Almaty: Arys, 2004, p. 17.
- 3 Shokay M. *Favorites*, Almaty: Kainar, 1998, 384 p.
- 4 Nyrpeyisov K. *Alash and Alashorda*, Almaty: Atatek, 1995, p. 32.
- 5 Oraltay Kh.M. *History of Kazakhstan*, 1997, 2, p. 6.
- 6 Shokay M. *Select*, 2, Almaty: Kainar, 1999, p. 60.
- 7 Kydyraliev D. *Mystafa Shokay*, Almaty: Foliant, 2007, p. 24.
- 8 Tyrsyn Kh.M. *Turkestan a liberation movement is national and Turkestan autonomy*, Almaty: Nurly Alem, 2006, p. 55.
- 9 Oraltay Kh. *Mustafa and Magzhan — the wise men of the Turanian people*, Almaty, 1993, p. 13.
- 10 Tolepbergen B. *1937–2007 years, adversity and victory*, Almaty: RIITs-Asia, 2007, p. 156.
- 11 Shokay M. *Select labours*, 3, Almaty: Kainar, 2007, 384 p.

A.Z.Zhumanova, A.B.Omirbaev

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: aiman_jumanova@mail.ru)*

The role of independent media in society

This article considers the influence of the liberal opposition newspapers on the society, their place and features, the freedom of expression thoughts and words, the impact of alternative information that occurred in the years of independence, that is, between the years 2004–2014. The author evaluating liberal opposition newspapers that published for twenty years, based on the clarification investigation of public opinion, he analyzes influence of independent edition in the development of democracy in the country, the freedom of speech. Furthermore, the scientist voiced his views on the various events from the first transitional period of independence until today significant changes in society. Author, using as much as possible property of the social policies in the liberal opposition newspaper, and Internet resources, and various interviews, in the disclosure of work in the context of national interests the press materials «Jas Alash», «Aikyn» with work of the journalist K.Amanzholov «The fight against censorship, better do free work», and the article of social activist A. Sarsenbayev «There is no advantage at that truth to be told too late», he shows the role of alternative editions of Kazakhstan in public life.

Key words: The independent newspapers, freedom of the press, official information, political and social situation in the country, statistical data.

After having sovereignty, rising, for more than twenty years the newspapers and magazines open the eyes of the masses, if we say that we poured in their soul joy and faith, it will be no exaggeration. In the end, anyone, regardless of social status through the media receives information about positive change in society, the direction of developing country, even read different quickly flashed news, he begins to change his outlook. In particular, opposition-liberal newspaper disclosed a lot of truth, detected state, control authorities. Language and religion, national history and tradition of our people, customs, culture and literature, in one word in the newspaper began to appear articles about propaganda of national ideology. Of course, all this will make the reader to think about.

Before we share thoughts about newspaper, let's look for an answer to the question what is a «newspaper». At this difficult question clearly and accurately answered leader of Alash Ahmet Baitursynov «Newspaper — its ear, eye and tongue of people», he said. Accordingly, the newspaper — it is a herald of great news; it is the heart of the people. Newspapers need ethical level, which would raise this load. And the people, as the reader should not turn away from the truthful newspaper. On the one hand today they will learn about the public something new for themselves, and with the help this knowledge they would be able to protect their interests. And journalists who work hard — with great diligence, making every effort and all their strength, their work is invaluable. Famous writer Sherkhan Murtaza has wise words, «The journalist — is the person who is like a camel rises gold and eats dzhantak». How can we evaluate a journalist even more? That is why people should read truthful newspapers and articles. No one doubts that the newspapers serve the whole society as a teacher free. About the newspaper we are not fully formed a common opinion. National writer, a famous publicist Mukhtar Magauni in his sorrowful poem titled «Ultsizdanu urany» said: «Our Kazakh journalists, even easy things can not finish or deteriorate, and what we need to embellish and add something unusual, they generally all ruin». Summing up, it's all because of illiteracy people. One famous man said: «Without freedom of speech we can stay dumb and quiet, like sheep to the slaughter» — quite the right expression, clearly expresses the positions of those laws have to be silent. Vocation of freedom of speech could give people the opportunity to offer something new, to change the country is not a revolt or revolution, but a word. Alas, we have not reached that, we ignored urgent and important issues [1]. «From the first days of independence, we tend to doubt, in the end, today we are in a helpless and anxiety condition» — raises the question. Famous writer said: «For many years in the Kazakh media there is a significant direction — on the one hand praise and flattery, and on the other side the abuse and censure. Those who eulogized — people sitting in power. «Of course, as the well-known writer said: there are still shortcomings in Kazakh newspapers, this is no exception. However, it is not characteristic of all creative people. Cause of such questions, and ultimately answer itself in the formation of a truly independent and neutral me-

dia. But, as Kazakhstan gained independence, since the founding of the democratic press, we have begun to express the freedom of expression of spirituality.

In independent Kazakhstan media in the special situation. Starting with the government newspaper number one «Sovereign Kazakhstan», and the newspapers «Nur Otan», «Aykin», «Steppe and the city», «Alash ainasy», «The young Kazakh», «The Kazakh literature», «Almaty aksham», «Astana aksham» together with regional and city and district newspapers, today the authorities on the basis of policy support, evaluate their work and propagandize them to the people [2].

Among the first laws of sovereign Kazakhstan in 1991 adopted a law «About press and other mass media» their news and democratic norms served as a powerful factor in the development of the Kazakh mass media and printing. In a society was eliminated the monopoly of the mass media. In Kazakhstan, 80 % of media is privately owned. 184 owners of the mass media is a public association, 9 political parties, 18 religious associations.

Today in the republic works 1862 mass media, including the 1211 newspapers, 477 magazines, and 152 electronic mass media. In 1999 was adopted conceptually new law «About the Media», his liberal standards contributes to the further development of the powerful national media. At the same time, more advanced law-enforcement and guaranteed in the Constitution, freedom of speech and independence of the media, as well as the safety of public information, society and every individual, domestic media market with taking into account the need to ensure competitiveness, and all this, now «About mass media» adopted project of the new law. It was examined by order of Representative for Freedom of the Media of the OSCE. In the republic is spread 2230 foreign newspapers and magazines. National newspapers and programs consistently receive financial assistance from the state [3]. However, while most Kazakh press is a private, we cannot say that they are independent publications. Because, every publication are not working in the way of national and political interests. In Kazakhstan, the few independent publications, which protect the interests of people and which, really care for their country.

Government institutions and the budgetary sphere accept the responsibilities to engage the circulation of newspapers. Thus, noting only the good side, we noticed that the bad side remains in the shadows. However, in the life cannot be all perfect. Now, the time is not like the period of the Soviet Union, today, we have developed and grown, we discern truth from falsehood. There are independent newspapers, such as «Jas Alash», «Dat», «The young Kazakh», «The young Kazakh day», «Epoch of Kazakhstan», «Turkistan», also the regional newspapers «Altin orda», «Aina plus», «Moldir sana», «Aigak», «Alatau», who tell the truth and the only truth. These newspapers have a good reputation and who really deserve them. System of the mass media in real social life contribute to improving competitiveness, they show an example of independent thinking [4].

It would not be a lie to say that today the independent media in public life have reached the highest point and the greatest level. All data suggests is that, though the appearance of the independent media in Kazakhstan, it is for the better, but to stabilize freedom and entrenched laid down principles, publications in the future have not been able to be a reliable instrument in the continuation and preservation of these things. Sometimes in the press the small things, details praises, as well as in the emergence of national thought and using the freedom of thought for the self-interest appeared individual acts. In the history the unknown «warriors», «wise men» idealize and raises, inappropriate praise and even worship them.

Some journalists have turned to such people who indicate the contradictions and litigation of those people who have the authority. All of this eventually resulted to the development of mass media to the beginning of new twists. As a result, many newspapers have changed and updated their duties. Finally they stopped doing some work. A circulation of newspapers and the magazines, which in was in state form decreased. Journalists, who work there, for various reasons, have been compelled to stop their activities. Newspapers and magazines which have abandoned their old principles and from the old direction, adapted to modern requirement, the new conditions of the market economy and they have taken a step to upgrade their activities. If resort to some reports, it becomes clear that in Kazakhstan the total number of emerging newspapers and magazines about 2500. And in Russia, the control information is quite different, newspapers and magazines that come out from their country are not counted. The well-known poet Mukhtar Shakhmanov even when he was a deputy of Majilis of Parliament of Kazakhstan, wanted to do so, that the Kazakh language became a new way of mass medium. Chosen of people in his speech solemnly said that Kazakh young people are exactly read old edition, not even considering the fact that the message of the Russian State TV and Radio Broadcasting Company, which conquered the market ether of our people, about 6000 newspapers and magazines that are arbitrarily transported in our country. Those publications which do not have their own opinions

and views, who just use the Internet and prepared things with the power of technology, in the industry their days are not great. Without thirst search of creative, their life will be like life of a butterfly who, lives only one day, sooner or later the destiny will show it. Representatives of the media: independent and dependent publication they are like on the fields of battle without a gun [5]. In general, speaking about independent publishing, we cannot get away from the term «free journalism». Because the advantage of the liberal opposition publications — is that they do not hide what had happened, they do not conceal the truth, they do not keep the people in deluded, they speak everything is clear. That's why we are enlisted liberal opposition newspaper in the category of free journalism, in contrast the publication which closes to the government.

The term free journalism is not used during the Soviet Union. In the studies Bekhozhin H., T.Amandosov, B.Kenzhebaev, T. Kozhakeeva who examined Kazakh journalism, we met these terms. The outstanding scientist, academician Rymgali Nurgaliyev, who introduced the term to use in his works often use the term «Free Journalism». Indeed, he based on the idea of freedom, freedom of thought and mind of newspapers which have a national character, which was born the beginning of XX century. They actually held a democratic direction. In this direction, they used the term free journalism as the basis, but exactly to the free journalism requirement many more [2].

In the political life of independent Kazakhstan role of the media is exclusive. For example, a politician K.S.Gadzhiev says: «The media is not only a synthesis of policy and creativity, its pre-eminent element of the «fourth power» [6]. In countries where the power of democracy is very weak, or where there is no democracy in general it is very doubtful in the formation of the fourth power of the press. Regarding the situation in Kazakhstan, a little bit, but we have the signs of democracy, nevertheless pressure of the authorities on various newspapers cross out all aspects of democracy in our country. However, in our time, the views of many politicians and political scientists have changed; they consider mass media is not only as the fourth power, but also as a factor in forming the public opinion. The level of development of democracy in Kazakhstan, and his whole nature is similar to the level of development of the Kazakh media. Because the verity of freedom of opinion and speech reflected in the mass media.

Political scientist A. Sarsenbayev gives a description to the «fourth power» in the direction of the transition period in information sphere. In the fight towards the creation of a democratic society he pays particular attention to representatives of the press [7]. From this aggregate of opinions, we understand that an independent publication — it means forming public opinion and leading democracy in the country. Undoubtedly, the media especially the liberal opposition newspapers is not only extend the capabilities of the country, but also turned into a force contributing to political power. Because the superiority of an open information policy sphere ensures the reader purchase their views and their opinions, judgments and conclusions of the community has become a factor of careful research. Thus, the liberal opposition newspapers not only explore the mood of society around a certain problem, but it becomes also the tool of formation social views. Information policy and its significant results in the area of the new information did not go unnoticed people, who sitting in power and professionals. As a result, authorities have to consider with the media, they became make the right decisions and began to realize them.

If the removal of Soviet censorship, the attainment of freedom of creativity together with independence, the new trends in the press service, in connection with growth types of media in the information sphere increased competition is one reason. That the rise of the mass consciousness to a new level, increasing the requirements tied on former state media audience, the whole development of the taste of readers, listeners and viewers become the another reason. The newspaper — it is narrator of era. Looking at the image of certain publication, see sorrow, grief and suffering of every time we learn about protecting the interests of our era. 1993, when we gained independence, but is still not in a stable system, the development of regional newspapers led to the stagnation of national consciousness, we got into a hopeless situation and reached an impasse. Newspapers were born respectively with real events, with specific social phenomena based on certain amount of time, requirements and necessity of particular social groups. Therefore, they primarily follow the influence of time and humans [2]. Of course, having received independence, making the first steps, a young country such as Kazakhstan, according to all international standards, had adopted a law on the media. This, in turn, becomes the subject of the whole people and there was a common theme for journalists. Because the people who strove to freewill; would not be subject to pressure from the authorities. Of course, censorship forced unnecessarily reprimanded the media, including the liberal opposition publications.

During the plenary session of the Senate deputies for the project law on «Mass Media», while overcoming the arisen disagreements among the Houses of Parliament, they approved the proposed wording of Commission. After that, according to the regulations adopted a law and sent to the signature of the head of

state. However, after approval by Parliament the law about «the media», the World Forum of Editors and newspapers have expressed concern and appealed with the Declaration to the President Nursultan Nazarbayev. In this treatment, they said that the law on «mass media» can be a threat to freedom of speech and asked the President not to adopt a law approved by Parliament. World Association of Newspapers and the representatives of World Editors Forum: Seok Hoon Hong and Gloria Brown Anderson in circulation addressed to President Nursultan Nazarbayev on behalf of the 18,000 publishers in 101 countries, reports that the law on «Mass Media» approved he Parliament of Kazakhstan restrict freedom of expression. Also, they wrote in their appeal that that the law «Mass Media» there are obstacle things to the development of independent publications. Authority, since in those years, when we gained independence, strictly adheres to democratic orientation, would continue in the same spirit [5]. From here you can and learn the views and opinions nation in relation the liberal opposition newspapers. Because, if we restrict freedom of speech, slow down the development of society, and we would have lost a source of joys and sorrows of the people. Liberal opposition newspaper describes the problems of the common people, and conveys their problems to the authorities and make demands. The interesting thing is that if the opposition media say about strengthening censorship, the authorities announce publications which openly express his thoughts, that the road is open. "Today, in this hall, our foreign guests probably shocked about opposite views on freedom of expression and in general from socio-political situation in Kazakhstan by the NGOs. I treat this problem a purely political point of view. Five years ago, during the presidential elections, a total of 600 thousand Kazakhstanis voted against President NazarbayevIt can, constitutes only 10 percent of the electorate of Kazakhstan. I suppose that this Kazakh opinion about this part of the electorate in today's meeting openly and clearly stated. Of course, we respect this judgment. However, from Greece, where democracy was born, this direction is always the power of the majority, that we should never, and under no circumstances forget. And the majority here — it's 6 million. 186 thousand Kazakh people, that is, of course, support the strategic course of the head of state 91 percent of the electorate», — said E. Ertisbaev [8]. Of course, you cannot hide the fact that newspapers are openly criticized the authorities have been subjected to persecution. There are publications that have been able to oppose the authorities, who saw all the difficulties of life, and who brought the truth to the people. And in this aspiration personal contribution of every journalist is priceless.

«Yes, five years ago I wanted to make a serious and discreet liberal newspaper. In my opinion, the staff of the newspaper reached this purpose. For the formation of such publications we needed some time, professional specialists and money ... Now we have made a unique image. We have dedicated, faithful readers, and own view for every occasion in our country. During this time the newspaper has an objective and reasonable viewpoint on life in Kazakhstan and Central Asia. Our newspaper is conservatism, the desire to depict real life and a critical, honest look at the reader. It seems to me that I, as a leader doing my job at the level that I myself want. All conversations about freedom and independence of the press in Kazakhstan is — empty worries. Who does not know how to write, who cannot think, he comes up with myth about censorship. We have no censorship. You just need to take responsibility for every word and every deed. All! Here therefore, inappropriate to start a conversations about the responsibility of journalists. At the present time, none of the journalist and no authority there is no their fault. Those people who read newspapers and magazines should be aware of the responsibility of not less. Any journalist wants to justify the authority. I'm also talking about the responsibility of readers and viewers, everyone who is able to think straight. We took this slogan: «read and think yourself!» Is not just mass media — it is not much isolated from society factory, which produces information, this is — personally control system. Society and the man should have the right to choose the information. Now almost all of our opposition suffered a crushing defeat. Because, they did not have a bright and clear leader and the good ideas. Their slogans are the slogans of yesterdays, which far from the truth. The most important thing — they do not admit their mistakes and stepping on the same rake, they do not learn from their mistakes [9]. If we say that this idea is the idea of simple and ordinary journalist, we do not run away far from the truth.

TV presenter and the journalist Kasim Amanzholov express his thoughts as follows: «The endless, pointless to fight against censorship, it is better to work as a freelance journalist. The fact that people have forgotten partially me — it is not a problem, for the purpose to remind and to show myself — to appear in any channel — is not my position. You can go to the opposition media, but they love to criticize the government, however, hide their own drawbacks. I do not like that kind of one-sidedness. I always write in my own name and under the pseudonym of any views about political issues and problems. Today's word is not contrary with statements tomorrow. Stand with a clear conscience to the future generations. For me, this position — is the most important thing. If in the blood there is the quality of integrity, then the society is not a hin-

drance. «Do not be a principle!» — no one said this. Do you want to be a principled — be principled. But this position can stay on the sidelines, is not seen in public, you can experience the tribulations of poverty. Be ready for it. If do not stop the resistance — you can get in jail. If you have enough risk, courage — remain principal. However, in our country against the principled set social obstacles and barriers. People are afraid of it and adapt to live monotone, under caution. But there are courageous citizens. Such nationals are like Aron Atabek, Ermek Narymbaev for having told the truth, they came out against government and now they are in the prison. We know about these injustices but we pretend like we do not know. During the well-known events «Shanyrak» in Almaty people appeared in the street, their cry of the soul «we cannot live in this world, we live in another world», homelessness, unemployment among the population, the problem of young people ... governance raises only Astana and the other Kazakhs people moved the rest aside. For the rich men and for bureaucrats build a beautiful, glass Astana; villages, earthen houses around it were covered with posters. There are some courageous nationals, fighting such injustices. We must support these personalities [10]. The position of any of the independent newspaper, and if it coincides with the principles of the head, or rather, with the national interests, the interests of the Kazakh people — it's good. In this context it has a negative impact that the Kazakh edition distributed in small quantities that the Russian newspapers, magazines advocating the opposite ideology.

Today the situation is changing. There is a demand of information in the Kazakh language. Firstly, the growing influence of Kazakh-speaking reader. Second, a growing number of Kazakh-speaking reader.

If we can at this time to properly distribute the relationship between supply and demand, that is to create the Kazakh journalism on a global level, then Kazakh reader will find all the necessary information from the own newspaper. We must lead Kazakh journalism to this ... If this event in the past, and does not apply today, the future — then it is not necessary. We must speak the truth at the time in the face. If you do not have the guts for it, then keep quiet and shut up [11].

Kazakh journalism, including journalist's liberal opposition newspapers adhere to this opinion. Among the liberal newspapers, we have a special edition format, with a special giving of the information. For example, the newspaper «Алаш айнасы» cannot only gives precise information to the readers but also raises urgent and painful problems of society.

Generally, the name of the «Alash» the second name of Kazakh, and «Aina» in translation is like a mirror. And so we try to keep the newspaper was all that was happening in our lives, it was a mirror in the life of the Kazakh people. The reason for the name «Alash ainasy» reduced to this. Than to write about the story, it is better to tell about real life. And then, our poets, writers and journalists are prone to history. Our main duty are say and write about life and experiences of the Kazakh people, about his questions and urgent problems. Prior to that, except «Sovereign Kazakhstan» и «Ауқын» was not a daily newspaper. In the country the main nation are Kazakhs, the newspaper provides our people with the necessary information should be plenty. For this purpose we have yet another edition [12].

Liberal newspapers largely protecting the interests of the Kazakhs; they try write about the omissions in this connection by the authorities' only hints. And opposition newspapers about power, relying on established facts, write openly. And that is why opposition publications than liberal newspapers, subjected to persecution.

On the eve the appellate board of the Almaty City Court confirmed the decision of the first judicial authority to close the opposition newspaper. These days Medeu District Court of Almaty city decided to close another opposition newspaper — edition «Assandi-taims». Before that Court of Justice was sentenced to a fine on a large scale another opposition newspaper — «Area of politic». On April 24 in Almaty the representatives of these newspapers made such a statement: «The government will find reason if they desired to deal with the undesirable media. Its basic purpose is — to clear the information space of the opposition newspaper. The publication «Assandi-taims» was closed, speaks that the newspaper is supposedly part of the country banned opposition newspaper «The republic». They blocked sites to disseminate information about the Anti-Eurasian Forum which was held in Almaty.

This reminded the representative is published, but recently at the request of the Ministry of Defense pensioner fined for the two million tenge (about 11 thousand. dollars) opposition newspaper «Area of politic Inga Imanbaeva. She forecast that the power in this year trying to close the newspaper Area of politic». As journalists say closing newspapers, the current situation in Kazakhstan, other information tools will transform in opposition media, and this process will continue [13]. Yes, freedom of speech in Kazakhstan chained. But without printing a person's life is hard to imagine.

Before we talk about the changes that have the newspaper brought to life of the Kazakh people; run-down one look at the opinions of writers, who were the first at the expense of people, who published press materials. «Of the every nation, every state on the labor front the meter past and present — is the press. In some nation the power of the print and force of the press is undeniable, that nation is great and skilled at what they do. In short, people who master and craftsman, in their nation the press will be literate and immaculate. Except for the blind and ignorant, wise people have always been faithful to this conviction. That's why the people of Europe named the press as the «sixth authority». «This word of the great Kazakh writer and poet M. Dulatova.

According to the candidate of philological sciences, the leading scientific employee of the Institute Literature and Art named M. Auezov Toktar Alibek «How could we not say that we are a free country, that we have no censorship, that we have not yet formed the freedom of speech. And, independent, opposition sources of information, they often do not condemn, do not experience, and do not blame, they are now just criticize. Says that good is good, bad is bad, it is not correct. I sometimes think that our opposition newspapers to raise the ratings ridicule and grin at shortcomings and mistakes of the Kazakh people. In my opinion, without the unreliability and accuracy of information, we should not condemn certain things or put them on display. ... It is very sad that the newspaper «Leninshil zhas» which has a lot of experience, has deviated from their system and ruin their position. Today, in the era of globalization, we need a serious publication which will teach our generation» — he said. The correspondent of «Azattik radio» Asylkhan Mamashev says that «today first we divide the publication as the independent and opposition media, only later editions, which paid by the state. People distinguish the word «independent media» and «opposition media» only at the second attempt. Nevertheless, independent, impartial and neutral source of information is very small. Now is the age of the information flow. If in due course publication will send the information without the concealment, then it will fulfill purpose of this newspaper. And if you will to promote any ideology and to drive it in the consciousness of the people, then they will move away from the main function of the newspaper, and will remain one of the only means of agitation propaganda. That which is needed now is the speed of the newspapers, agility and quickness. The matter is that in 1991, when in Russia has happened «August Putsch» all Kazakh newspapers stayed silent. Only the chief of the newspaper «The centric Kazakhstan» of the Karaganda region Nurmakhan Orazbekov wrote the article «This is the revolution» and praised this incident. In such situations where you need to show their bravery, many publications are terse and dumb. We know that, in peacetime heroes has always been so much. Broadly speaking, many of those newspapers raise and distribute all the issues and problems of the ordinary people. Nevertheless, exactly in the critical and decisive moment that newspaper who will describe soberly, intelligently, without any circumlocution the situation that newspaper is real and true. For example, when Zhanaozenevent happens, every publication talked differently. But there was no one who truly laid this incident and who wrote about how many people were killed, and who shot these people. On this theme can write only independent publications. When there was this tragic incident, everyone understood which newspapers are honest and truthful [14].

Journalist Rahat Kosbarmak said: «Do not take us for the enemies». The publisher of the newspaper «Ar.kz» has been more than a year. The newspaper is published from July 21, 2006. We don't have like in Almaty or in Chimkent the dozen different newspapers and magazines. Especially we have few the mass media in the national Kazakh language. And people generally read the information in exactly the official language. We want correct this gap. Secondly, we have a gap in the provision of reliable information. Newspapers, which are published every day — they equally under the influence of the authorities or opposition publications in formation against the government or in the interests of a particular corporate group. And, in fact, the main task and the direction of the newspaper is not like that. A journalist or edition first have informed and spread proven, genuine information. Caters this information to the government or the opposition, or the government and individual groups — it's not the most important thing.

This is a question of the second stage. About the incident or forming people's lives, people must receive reliable, objective information. The task of the journalist — without distorting, delivers information. After receiving the necessary information, the people discuss it and argue with each other, and then appear different opinions. Thus, is born the public opinion. Many leaders of publications and journalists do not understand that, due to this, they are lost. They work with frozen principles and old customs. That is why, in most cases they leave nation not satisfied. So we want once again convey these common principles to the consciousness of our colleagues and co-workers. That is, we want to do the right newspaper [15]. Yes, the most important is the dissemination of accurate information to the people on behalf of the liberal opposition newspaper. If you look at the opposition newspaper, you read truthful information. The liberal newspapers do not

write everything adhering to the truth; they write opinion of several people forming public opinion. The fact that they are for example, by the announcement of the views of people who support the Eurasian Union, the decision they left to the people. Thus, we have seen and are convinced that the liberal opposition newspaper has a special place in people's lives.

The main mission of the press — is in providing reliable information. Needless to say, mentioned thesis individually cannot be true, that's why the truth is determined in the achievement anti synthesis to synthesis. All journalists pass along the path to this synthesis in all directions. In this case, regards to opposition newspapers. Indeed, to achieve this synthesis, these newspapers is not necessary to exert pressure in cases when they cannot find the nitpicking and charges to bring the noise and administrative resources trying to close them. It is bad for the authorities. Today, the reader has extensive knowledge and their eyes are open. The person distinguishes black and white, and find out the truth, for the society such man as ever necessary and useful. That's why the antithesis necessary to us as air. In a democratic state they do not ask this of us. In that case, there will be a lie to say that, in general, journalism completely fulfills the main task. Of course, another important issue is that not only one edition speaks the truth, read thoroughly all publications find the truth is not so difficult. There are advantages to reach the truth by the team. The fact that, the reader will come to an objective view, this is exceptional phenomenon. Currently a unified picture of the Kazakh journalism can be characterized as follows. The press has always evaluated his truthful words, but not lies and inaccuracies. Thanks to the knowledge of all the details of a specific problem in one number, consisting of three pages of my own newspaper «Aikara» which I created with my colleagues, we have explored and understood how to create a modern newspaper. Only 23 editions on the account, which was published in 2008, the people took quite well. That concept of the newspaper, I would suggest today's editions. In fact, in today's newspapers publish current news, you feel upset. In our time, the structure of the newspaper should be created as informative and analytical articles. Only then we can protect our newspaper. Only then we will have the right to live in peace with other people [16]. Yes, independent publications cannot attract people with just a single information. Because, for them print illiquid article — it means losing readers to the next day. Authority makes print district, regional, national newspapers about public policy. That's why they do not pay attention to that, readers began to think about certain things, they are baked mainly on agitation and propaganda material. In short, the government promotes the ideology of Kazakhstan. That's why people are tired of official information; they want to read the liberal opposition publications that will describe precisely the situation which is happening in our society.

Now journalism finally does not give the ideology. In the Kazakh editions do not have an ideology? They do not know about how the Kazakh people living, good or bad. But starting the opposition newspapers, to the publications which are working together with the authorities, they autocratically asserting that «Kazakhs live badly». Is this not an ideology? This has been going during for two decades. Maybe Kazakhs live like forever. The Writers' Union has already managed to give the Kazakh journalism all their good and bad qualities. Today's better to be a journalist than a writer. Today, people need not a novel; people need the information [17]. It should be noted that in our country now in the foreground not the Kazakh interest protecting the national interest, namely Kazakhstan interest. Of course, in Kazakhstan where live representatives of more than a hundred ethnic groups, it is necessary cohesion, consensus and harmony in friendship. However, the interests of the Kazakhs, who created this country, their opinions basically do not count or left without attention. That's why, we should have an ideology, which will pull not only living conditions of the nation, but they pay their attention to the national value.

In the aforementioned problem, though not intense, but there are certain steps forward. As soon as possible number of media communication has increased dramatically; at present about 7,000 officially registered media about 2,500 of them work consistently and uniformly. The fact that 80 percent of them do not consist in the public format. That is the sign that the independence of the mass media takes a real look. It's no secret that among them newspapers «Jas Alash», «Dat» and oppose and independent newspapers «Kazakhstan», «freedom of speech» and «Time» drew a lot of attention. And the newspaper «Turkistan», «Altin orda» (the management of M. Akdauletova, D.Қuata), «The young Kazakh» (the management T.Eshenova, D.Қuata), «АЙҚЫН» (journalist A.Koshkenova К.Тasbolat etc.) and his free thoughts in his impartiality and neutrality, his serious, calm outlook on different things, they have awakened sincere feelings of the readers. Out of periodic publications has increased the number of private radio and telecommunication, as mentioned earlier, though there are intensive steps forward, but they still can not compete with the press. The press, which is now in the number of not conceding to each other, joining other countries passed to the form of the Kazakh-Russian, Kazakh-Turkish («Lime-Kazakhstan», «Aif-Kazakhstan») [18].

In Kazakhstan, John Ordway, who worked for the past four years, the US Ambassador in retirement, had to return back to California, he was replaced by Richard Hoagland, a spokesman for the temporary Embassy of Turkmenistan. John Ordway to the question of about there is freedom of speech of the Kazakh journalists in our country, said: «Freedom of speech is like water in the glass, depending on how you stared at the glass, you noticed that the cup half full or half empty, or dirty, or transparent, or clean, everything depends on you; All that I want to say — if there is water in the glass, then it should be full. «He believed that in Kazakhstan there is no problem with regards to the freedom of expression [19].

Now, thank God, the number of Kazakh press has increased. The problems and issues that they describe also are not bad, but the press, which said that purely and truthfully from the face the people, is very small. In the real journalism there is little competition. This applies to the Kazakh press. And, of course in the Russian printing there are competitions. They for advertising, for increasing number of circulations, will go to anything, and often write about different sensations. I often travel abroad. I have noticed that there are journalists to reveal the truth, according to conscience and honor, they tell the whole truth, even if it were not for what the situation was, though official mistakes or shortcomings and disadvantages of the government. If they prove a mistake bureaucrat, officials publicly apologize to the people and willingly resign. Here, the real fruits of the journalist. That is, if written article affects the government, the only in that case journalism doing his job. In the country only some of the media is run by the state, some private and the other opposition publications. If one of them openly expresses their thoughts, while others, even cannot open their mouths. All of this, I understand perfectly. Some fear the founder and ruler, while others fear the government. Even being far from the regional media they cover the fear of akims. We understand it very well. In the accordance with capabilities, we give them advice. We organize sessions and meeting of the press. Over the last five years in the law «About the mass media» have changed many things and corrected. But no one has corrected their works in a better way. I buy and consider all the newspapers every day. If you look at the opposition publications there all is — minus, and in all state editions everything is — plus. After watching each of them, the man himself find the gap between the means. The Kazakh newspapers are needed to a fierce criticism. But they avoid criticism and controversial issues, they can only sit and ask the same question «why the number of our circulation is so small?» In order to increase its circulation let them do productive work and let them write readable article. I notice that all the people willingly take the newspaper «public position» on the project «Dat». «What newspapers do you read?» I ask the Kazakh journalists they answer that the «Republic». Because, they write neat and competent materials not only about the opposition topics, but the economic and social topics. Many people say that «journalism — is the fourth power», it's not that there is some kind of fourth power, journalism — a defender of nation [20]. Of course, we can agree with these words. But to say that in Kazakhstan the press is the fourth power, we just cannot. For just as in Soviet times we do not have the mechanism to influence the government. Of course, behind certain opposition publication is a political force, for example, beyond doubt the party. However, in Kazakhstan there is any party that will stand against the party in power. From this we are so far the concept of freedom of speech in Kazakhstan.

Representatives of the official government does not agree with the opinion of independent journalists and international organizations, who argue that in Kazakhstan the situation freedom of speech is very shaky and limited. The man who is sitting next to the president of Kazakhstan and the Secretary of the Commission for Human Rights Tastemir Abishev said that in Kazakhstan there is freedom of speech. He believes that the main law in Kazakhstan appropriate to the international requirements, stating that every national of the State has the right to receive any information. Also Tastemir Abishev thinks that we must adopted law, which will be spoken about, that young people have the right find information to their own devices». Hard to say that in Kazakhstan there are problems with freedom of speech and freedom of the press as the publication («Taszhargan», «Freedom of speech»), which openly criticizes the government, these independent media can flourish, and they are easy to get to residents hand — this is the first step towards freedom of speech. Therefore, we can say that in Kazakhstan there is freedom of speech» — says T. Abishev [21].

This is how, since the country gained freedom, independent newspapers have influenced not only the development of the social economy and spiritual culture of the country, but also exposed to an increase in political activity and outlook of society. All this of course may take place in the country where there is the term «freedom of speech».

References

- 1 *Мағауин М.* Ұлтсыздану ұраны // Қазақ альманахы. — 2010. — № 1 (5).
- 2 Мемлекеттік емес аймақтық газеттердің даму бағыттары мен әлеуметтік белсенділік негіздері. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: www.malimets.clan.su
- 3 *Жұмбабаев Е.* Құқықтық реформалар, демократияны және бостандықты қамтамасыз ету, БАҚ және сайлау мәселелері. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: www.parlam.kz
- 4 *Боқан С.* Қазақ баспасөзінде еркіндік бар ма? // Алатау. — 2011.
- 5 *Кеңшілікұлы А.* Дүниежүзілік газеттер мен дүниежүзілік редакторлар форумы «БАҚ туралы» Заңға алаңдаушылық білдірді. 19.03.2004. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: www.azattyq.org
- 6 *Гаджиев К.С.* Политическая наука. — М., 1995. — С. 252.
- 7 Қазақстан Республикасының Конституциясы. — Алматы, 1998. — 10-б.
- 8 *Мәметқазыұлы Қ.* Билік Тәуелсіздік жылдарынан бері қатаң демократиялық үдерісті ұстанып келсе, алдағы уақытта да одан танбайды» 26. 11. 2010. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: www.inform.kz.
- 9 *Ғабдуллин Б.* Бізде ешқандай цензура жоқ. Өз сөзі мен ісі үшін қарапайым жауапкершілік керек. Болды! // Айқын. — 2009.
- 10 *Аманжолұлы Қ.* Цензурамен алысқанша, еркін жұмыс істегенім артық // Жұлдыздар отбасы. — 2011. — № 6 (96).
- 11 *Сәрсенбайұлы А.* Уақытында айтпаған шындықтың қадірі жоқ // Жас Алаш. — 2014. — № 15, 16 (15889–15890).
- 12 *Әбдіхалықұлы Ө.* Алаш айнасы қазақ айнасы болуға талпынады. 29.01.2009. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: azattyq.org
- 13 *Тоғызбаев Қ.* Жабылған оппозициялық газеттер «Майданды» меңзейді. 24.04.2014. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: azattyq.org,
- 14 *Ашан А.* Газет және Қазақ // Қазақ әдебиеті. — 2014. — № 1, 2 (3374).
- 15 *Қосбармақ Р.* Бізді жау санап керегі жоқ // Мұнайлы. — 2008. — № 7 (10).
- 16 *Қазығұл Ш.* Баспасөз берен сөзімен бағаланады 26.05. 2014. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: www.astana-akshamy.kz
- 17 *Өстемірұлы Ш.* Орыстілді және қазақтілді журналистің айтысы // Жас қазақ. — 2013.
- 18 *Шамахайұлы Қ.* Билікке ықпалы бар баспасөз ғана тәуелсіз. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: old.abai.kz
- 19 *Ордаев Д.* Сөз бостандығы стакандағы су сияқты... 26. 08. 2008 ж. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: www.azattyq.org,
- 20 *Матаев С.* Билікке ықпалды болғанда ғана журналистика пәрменді // Заң. — 2014.
- 21 Сөз бостандығы. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: tarnpi.kz

А.З.Жуманова, А.Б.Өмірбаев

Қоғам өмірінде тәуелсіз басылымдардың алатын орны

Мақалада тәуелсіздік кезеңіндегі, либералдық-оппозициялық бағыттағы газеттердің жұртшылыққа ықпалы, өзіндік орны мен ерекшелігі, ой мен сөз еркіндігі, баламалы ақпараттың әсері қарастырылды. Авторлар жиырма жыл бедерінде жарық көрген либералдық-оппозициялық газеттерге баға бере отырып, қоғамдық пікірді сараптау арқылы жазылған зерттеулері барысында тәуелсіз басылымдардың елдің демократияның дамуына қосқан әсеріне, сөз бостандығына талдау жасайды. Сондай-ақ тәуелсіздіктің алғашқы өтпелі кезеңнен күні бүгінге дейін қоғам өміріндегі елеулі өзгерістерге, сан қилы оқиғаларға деген көзқарастарын білдіреді. Либералдық-оппозициялық басылымдардың қоғамдық-саяси сипатын, ұлттық мүдде тұрғысындағы еңбегін ашып көрсетуде «Жас алаш», «Айқын», «Алаш айнасы» секілді баспасөз материалдарымен бірге журналист Қ. Аманжолұлының «Цензурамен алысқанша, еркін жұмыс істегенім артық», қоғам қайраткері А. Сәрсенбайұлының «Уақытында айтпаған шындықтың қадірі жоқ» атты мақаласын, сұхбаттарын және интернет-ресурстарын зерттеу жұмысына барынша пайдалана отырып, Қазақстандағы баламалы басылымдардың қоғам өміріндегі рөлін көрсетті.

А.З.Жуманова, А.Б.Омирбаев

Место независимых изданий в жизни общества

В данной статье рассматриваются влияние либерально-оппозиционных газет периода независимости, на общество, их место и особенности, свобода мысли и слова, влияние альтернативной информации. Авторы дают оценку либерально-оппозиционным газетам, выходящим в свет на протяжении двадцати лет. В ходе исследований, написанных на основе анализа общественного мнения, анализируются свобода слова, вклад независимых изданий в развитие демократии. Авторы делятся своей точкой зрения на значимые изменения, разные события в жизни общества с первого переходного периода независимости до наших дней. В целях раскрытия общественно-политического характера либерально-оппозиционных газет, их деятельности в национальных интересах используются такие газеты, как «Жас алаш», «Айкын», «Алаш айнасы», а также статьи журналиста К. Аманжолулы «Лучше работать свободно, чем бороться с цензурой», общественного деятеля А. Сарсенбайулы «Нет цены правде, которая не сказана вовремя». Используются интернет-ресурсы при показе роли казахстанских альтернативных изданий в жизни общества.

References

- 1 Magauyin M. *The Kazak almanac*, 2010, 1 (5).
- 2 Directions of regional independent newspapers and the basis of social activity, [ER]. Access mode: www.malimets.clan.su
- 3 Zhumabaev E. *Legal reforms, freedom and democracy, concerning media and elections*, [ER]. Access mode: parlam.kz
- 4 Bokan S. *Alatau*, 2011.
- 5 Kenshilikov A. *Forum of world editors and worldwide newspapers. About the law «the media» to show concern*. 19.03.2004, [ER]. Access mode: www.azattyq.org
- 6 Gadzhiev K.S. *Political science*, Moscow, 1995, p. 252.
- 7 The Constitution of the Republic of Kazakhstan, Almaty, 1998, p. 10.
- 8 Mametkazov K. *The government since gaining independence adhere to strict rules of democracy, and will continue to hold such a process*, 26. 11. 2010, [ER]. Access mode: www.inform.kz.
- 9 Gabdullin B. *Aikyn*, 2009, 59, p. 12.
- 10 Amanzholov K. *Family star*, 2011, 6 (96).
- 11 Sarsenbayev A. *Jas Alash*, 2014, 15–16 (15889–890).
- 12 Abdihalykov O. «*Alash ainasy*» — to seek to become a mirror of the Kazakh people, 29.01.2009, [ER]. Access mode: azattyq.org
- 13 Togizbaev K. *Enclosed opposition newspapers have towards the front of 04/24/2014*, [ER]. Access mode: www.Azattyq.org,
- 14 Achan A. *Kazakh literature*, 2014, 1–2 (3374).
- 15 Kosbarmak R. *Munaily*, 2008, 7 (10).
- 16 Kazygul S. *Press evaluated not just simple words*. 26.05. 2014, [ER]. Access mode: astana-akshamy.kz
- 17 Ostemirov Sh. *The young Kazakh*, 2013.
- 18 Shamahayov K. *Only the independent newspaper has an impact on the government*, [ER]. Access mode: old.abai.kz
- 19 Ordway D. *Freedom of speech is like water in a glass ...*, 26. 08. 2008 y., [ER]. Access mode: Www.azattyq.org,
- 20 Mataev S. *The newspaper about law*, 2014.
- 21 Freedom of words, [ER]. Access mode: tarmpi.kz

Т.Қ.Сақабай

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail:tolkinist78@mail.ru)*

Ә.Н. Бөкейханның ғылыми мұраларының отан тарихын зерттеудегі маңызы

Мақалада ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының көрнекті өкілдерінің бірі Ә.Н. Бөкейханның іргелі еңбектері қарастырылды. Автор Ә. Бөкейханның экспедициялар, ғылыми топтар ішінде жүріп, түрлі бақылау, сұрау, есептеу, саралау негізінде жазылған зерттеулерін қарастыра отырып, оның отан тарихын зерттеуге қосқан үлесіне талдау жасайды, сонымен қатар ғалымның сол кезеңдегі қазақ халқының өміріндегі тарихи оқиғаларға деген көзқарасын айқындайды. Сонымен қатар Ә.Н. Бөкейханның «Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи» «Киргизы», «Из переписки хана Средней Киргизской орды Букея и его потомков», «Из бумаг султана Большой Киргизской Орды Сюка Аблайханова», «Из переписки киргизских ханов, султанов и проч.» және т.б. зерттеулерін пайдалана отырып, отан тарихына қатысты мәселелерді көрсетеді.

Кілт сөздер: отан тарихы, Ә.Н. Бөкейхан, сандық мәліметтер, ғылыми экспедициялар, Орыс географиялық қоғамы, саяси-әлеуметтік жағдай, ұлт-азаттық қозғалыстар, статистикалық деректер, жер мәселесі, тарихи ескерткіштер.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан — ХХ ғ. басындағы қазақ даласындағы ұлттық зиялы қауымның жарқын өкілдерінің бірі, энциклопедист-ғалым, зерттеуші. Ғалымның еңбектерінде отан тарихының негізгі кезеңдерінің өзекті мәселелеріне қатысты түрлі деректер, сандық мәліметтер, кестелер және тағы басқа көптеген материалдар бар.

Қазіргі таңда Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның қоғамдық-саяси қызметімен бірге оның жазып қалдырған құнды ғылыми мұрасын зерттеу тек қана Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар әлемдік деңгейде маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Осыған орай үстіміздегі жылдың қараша айында ЮНЕСКО Бас конференциясының қарашада өткен 38-сессиясында Әлихан Бөкейханның туғанына 150 жыл толуын ЮНЕСКО аясында атап өту туралы қаулы қабылданды.

Ә.Н. Бөкейхан отан тарихына, мәдениетіне, тұрмысына, шаруашылығына, табиғи байлықтарына қатысты мәселелерді түрлі ғылыми экспедицияларға қатысу барысында іргелі түрде зерттеп, негіз салған ғалымдардың бірі болып табылады. Бұған оның ғылыми еңбектері дәлел бола алады. Ғалым өзінің зерттеулерін басылымдарда лақап есімдермен жариялап отырған. М. Базарбаев пен С. Аққұлыұлы Әлихан Бөкейханның «Қыр баласы», «Сын степей», «Киргиз-степняк», «Туземец», «Арысұлы», «А.Б.», «Қ.Б.», «Ғ.Б.» деп қол қойып отырғандығын жазады [1; 7]. Өкінішке орай, қазіргі кезде Әлихан Нұрмұхамедұлы сынды ғұлама ғалымның еңбектерін тарихнамалық тұрғыдан талдап, ғалымның отан тарихын зерттеудегі рөлін, сонымен қатар оның қазақ халқының тарихы үшін тарихи дерек ретіндегі маңызын көрсететін зерттеулер жоқтың қасы. Қазіргі кездегі жарияланып жүрген зерттеулердің көпшілігі Ә. Бөкейханның өмірі мен қоғамдық-саяси қызметіне қатысты зерттеулер. Осыған байланысты осы мақаланы жазудағы мақсат Ә. Бөкейханның қазақ тарихына қатысты еңбектеріне тоқтала отырып, зерттеулерінің маңызын және ғалымның тарихшы ретіндегі рөлін көрсету болып табылады. Ғалымның іргелі еңбектерінің көпшілігі орыс тілінде жарық көруіне байланысты кейбір еңбектерінен үзінділерді аудармасыз түпнұсқалық орыс тілінде беруді жөн көрдік.

Әлихан Бөкейхан әр түрлі экспедициялар, ғылыми топтар ішінде жүріп, түрлі бақылауды, сұрауды есептеуді саралау негізінде көптеген қайнарлар материалдарына сүйеніп алынған тарихи, экономикалық, статистикалық, шаруашылық деректерін қорыту барысында орыс тілінде жазылып, патша өкіметінің басылымдарында шыққан еңбектерінде қазақтың атамекені, меншікті жерлері, олардың бірте-бірте отарланып, түрлі айла-тәсілдермен мужиктарға, көпестерге, шенеуніктерге тартып әперілуін дәлелдермен көрсетіп берген болатын.

Әлихан Нұрмұхамедұлының ғылыми шығармашылығы бір ғылым саласымен шектеліп қана қойған жоқ. 1896 ж. Орыс географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің толық мүшесі бола отырып, ол қазақ өлкесі тарихын зерттеу бойынша жан-жақты ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Осы жұмыстарының нәтижесі ретінде оның «Исторические судьбы Киргизского края и культурные

его успехи» атты монографиясын атауға болады. Алғашқы ұжымдық монография 1903 ж. «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» деген көптомдық альманахтың «Киргизский край» деген 17 томына еніп, Санкт-Петербургтан жарыққа шықты. Еңбекті Ә. Бөкейхан Орыс географиялық қоғамының мүшелері А.Н. Сидельников және С.Д. Чадовпен бірлесе отырып жазған және бүгінгі күнге дейін Қазақстан тарихы бойынша таңдаулы, үздік еңбектерінің бірі болып табылады. Монографияда Қазақстан аумағында орналасқан археологиялық ескерткіштердің толық сипаттамасы, өлкені ежелден бері мекендеген түрлі халықтардың өмірі, тұрмысы мен шаруашылық түрлеріне сипаттама берілген. Археологиялық қазба жұмыстарының мәліметтеріне, өзі жүргізген зерттеулерге сүйене отырып, ол өлкедегі бұрын өмір сүрген тайпалар жайлы айта келіп, табылған археологиялық ескерткіштердің соларға тән екендігіне тоқталады. Автор грек, қытай, ұйғыр деректеріне сүйене отырып, қазақ жерінде өмір сүрген ғұн, үйсін, арғын, найман, керей, алшын тайпаларының тарихына шолу жасап, олардың пайда болуының хронологиялық бірізділігін сипаттайды, монғол, қалмақ шапқыншылығы, Қазақ хандығының құрылуын, өлкені орыстардың отарлау кезеңдерін ерекше тұжырымдармен баяндайды. Онда қазақ ұлты мен мемлекеттілігінің қалыптасуының негізі болған тайпалардың тарих сахнасына шығуы анағұрлым толық түрде талданған: «В половине XV в. на развалинах упомянутых улусов выступили на историческую сцену в виде самостоятельной политической силы тюркские племена, впоследствии вошедшие в степные области под именем киргизов» [2; 48], дей отырып, авторлар қазақ тайпаларының тарихи дамуы жөніндегі ойларын былай жалғастырады: «После смерти Абулхаира в 3 четверти XV в. в его улусе усилились среди чингизидов обычные межусобицы за власть. Кочевникам, тяготившимся всегда враждою своих властителей, стало невозможно оставаться в Узбекской Орде. Большая часть кипчаков присоединилась к союзу киргиз-казахов, увеличив число их до 200 000. При сыне Джанибека Касым хане (умершем в 1 четверти XVI в.) союз киргиз-казахов, принявши к себе кочевые народы восточной половины джагатайского улуса, насчитывал более миллиона населения. Касым хан, объединив весь киргизский народ, располагал огромной военной силой. К счастью своих подданных, этот последний из могучих ханов не принадлежал к числу обычных завоевателей Азии и стяжал любовь своего народа миролюбивой политикой. Касым хан, уклоняясь от предложения воевать, говорил, «что казахи, как народ кочевой, должны думать о зимовках, а не о войне». За свое миролюбие Касым хан пользовался необычайной популярностью в народе. После смерти Касым хана союз киргиз-казахов раздробился. Всякий из султанов его старался захватить власть и усобицы среди них способствовали распаду союза киргиз-казахов. Спустя 200 лет после смерти объединителя казахов Касым хана, его народ снова появился на исторической сцене в виде 3-х полных союзов, известных под именами: старшей, средней и младшей орд», — дейді [2; 48]. Әрине, бұл айтылғандар бүгінде ғылыми айналымда жиі қолданылуда. Әрі қарай авторлардың бірі, Әлихан Нұрмұхамедұлы болуы мүмкін қазақтың үш жүзінің мағынасына былай деп түсінік беріп кетеді: «Ходячие названия орд большая и малая совершенно неправильно характеризуют орды, неверно передавая и смысл киргизских слов; улы — старший, древний, а не большой в смысле количества, кши — значит не малая (в смысле количества), а младшая...» [2; 49] Осылайша «ұлы жүз», «орта жүз», «кіші жүз» ұғымдарына анықтама береді. Сонымен қатар бұл еңбекте XVIII ғ. I жартысында басталып XIX ғ. 60-жж. дейін созылған қазақ жүздерінің Ресей патшалығының қол астына кіруі сияқты тарихи оқиғалар да зерттеушінің назарынан тыс қалмаған. Авторлардың пікірінше, «еркін түрде» қоныс аударумен басталған Қазақстанды отарлау кейін үлкен жоспарлы қоныстандыру саясатына айналды дейді. Осы қоныстандыру саясатының түрлі кезеңдері, өлкедегі ағарту, баспа, білім беру, алғашқы оқу орындары, оған тартылған оқушылар саны туралы деректер беріледі. Әрі қарай өлке өміріндегі тарихи оқиғалар хронологиялық тәртіпте берілген.

Қазақ халқының саяси-әлеуметтік жағдайын тұрмыс салты, мәдениеті, отаршылдықтың зардаптары, білім мәселесі Ә. Бөкейханның 1910 ж. Санкт-Петербургтен шыққан «Киргизы» атты еңбегінде баяндайды. Ол «Формы национального движения в современных государствах» деп аталатын жинақпен басылып шықты. Еңбекте демографиялық, статистикалық мәліметтер басым. 1985 ж. бұл еңбекті Оксфорд университетінің Орта Азияны зерттеу қоғамы «Казахи о русских до 1917 года» деген атпен қайта басып шығарды. Шетелдік ғалымдардың бұл еңбекке деген қызығушылықтары тегін емес. Еңбекте қазақ этносының шығуы туралы, қазақ халқының саны, шаруашылығының толық сипаттамасы, далалық өлкенің әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяси өмірі туралы сараптамалық ақпараттар беріледі.

Ә. Бөкейханның осы айтылып отырған еңбегінде қазақтардағы жерді пайдалану тәртібі жөнінде кеңінен жазып, ғылыми тілде айналымға енгізген «қыстау», «жайлау», «күзеу», «шаңырақ меншігі» және т.б. қазақша ұғымдарға анықтама беріп, экономикалық категорияларға жіктейді. Ол туралы: «Барлық қырғыздар жылына 8–10 ай бойы бір орында отырып тіршілік етеді. Қырғыздардың мекені «қыстау» деп аталады, бұл «қыс» — зима, «тау» — горы сөзінен алынған. Бұрынғы уақытта «қырғыздар» қыста киіз үйлерде қыстап шыққанда, олар қысқы уақыт үшін таулы жерлерден ықтасын болатын орын таңдаған, осыдан олардың қоныстары қыстау аталған.... Қыстаудың мөлшері уездің табиғи тарихи жағдайларына тәуелді, оның көлемі жайылым мен топырақ өнімділігіне байланысты. Қай жерде шөп шабудан мол өнім алу мүмкіндігі болса, соғұрлым малға азық көлемі дайындалады да, қыстау көлемі өседі. Қырғыз «қыстауы» крестьян селолық қауымы тәрізді қарапайым жер бірлігін көрсетеді. ...пайдалануында болыстардағы «қыстаудың» мұндай тобы статистикалық әдебиетте «қауымдық-ауылдық» деп аталады, яғни, «қыстау» мағынасында қырғыз тұрмыстарындағы жер бірлігін көрсетеді», — деп баяндайды [3; 68, 69].

Әлихан Нұрмұхамедұлы XIX–XX ғ. басындағы өлкенің әлеуметтік-экономикалық жағдайын талдай отырып, былай деп жазады: «Қырғыздардың ішкі тұрмысына көше отырып, соңғылардың қазіргі шаруашылық өмірі, үнемі тұрақтайтын орнын ауыстырып жүретін және өздерінің табындарымен жердегі азық пен жақсы суат табу үшін көшіп жүретін жартылай жабайы көшпелінің примитивті экономикасының қарапайым түріне төселмейтіндігін көрсету қажет. Қазақтарды үнемі көшіп жүретін халық ретінде көрсететін ескі көзқарас анахронизм болып табылады» [3; 67, 68]. Бұдан Әлихан Нұрмұхамедұлының қазақтардың экономикалық, мәдени жағынан болсын артта қалды деген тұжырымдардың қате екендігін айтқысы келгендігін оңай аңғаруға болады. Қазақтардың ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық түрі қазақтар үшін оңтайлы шаруашылық түрі болып табылатындығын айтып, Ә. Бөкейхан қазақтарды бірден түпкілікті отырықшы етуге қарсы болған, ол бірітіндеп олардың ежелден келе жатқан шаруашылық түріне қиянат жасамай шаруашылық түрін өзгертуге өз ұсыныстарын жасайды. Әлихан Нұрмұхамедұлы барлық өркениетті қоғамның отырықшылыққа жедел қарқынмен емес, бірітіндеп эволюциялық жолмен, қалыптасқан шаруашылықты бұзбай келгендігін атап кетеді. Осы «Қырғыздар» атты еңбегінен Ә. Бөкейханның шаруашылықтың бір түрінен екінші түріне жедел өтудің күрделілігі туралы пікірін дәлелдейтін көзқарасын көреміз. «Міне, эволюция жолының шабаны, жер жүзінде қанша отырған мәдени халық осы ғұмырды шабан жолмен отырықшы болған. Бұл шабан жол қағазға жазылып, 15-тен жер белгілеп алғанға бұзылмайды. Мал бағып, шаруа қылып отырған халық қағазбен 15-тен жер бергенге егінші болып кетпейді» [4; 152], — дейді. Ә. Бөкейханның пікірі бойынша, қазақ халқына қатысты мемлекет саясаты олардың шаруашылығын бұзуға емес, оны жайғастыруға бағытталуы керек. Тек осындай жағдайда ғана қазақтарды бірітіндеп отырықшы ету мүмкін болады. «Мемлекет қазақты өзінің балаларының бірі қылса, қазақты осы тұрғыдан шаруаларын бұзбай орналастырар еді. Сонда қазақтар неше жылда эволюция жолымен бірте-бірте отырықшы болар еді. Шаруасы мал бағу болса, 15-тен жер алғанмен отырықшы мәдениетке көше алмайды» деген тұжырым жасайды [4]. Осы мәселені талдай отырып, Ә. Бөкейхан мәдени эволюция бүкіл адамзат дамуының жалғыз сенімді жолы болып табылатындығын көрсетеді.

Бұл көзқарас жай ғана саяси конъюнктураға емес, терең ғылыми тұрғыда әлемдік өркениеттің құрамдас бөлігі ретіндегі қазақ қоғамының дамуына негізделген. Бұның бәрінен Әлихан Нұрмұхамедұлы ғалым ретінде қоғамдағы өзекті мәселелердің бірін ғаламдық деңгейде талдап, оны шешудің жолын іздестіргенін көруге болады. Барлық әлемдік өркениеттерге тән даму заңдылықтары сөзсіз болуы керек және оны нақты тарихи көзқарас тұрғысынан ескеру керек. Осы ғылыми ақиқатты саналы түрде түсінбеу бірнеше рет қазақ тарихындағы қайғылы оқиғаларға алып келді. Бұған куә ретінде отан тарихының «ақтаңдақ» беттерінен мысал келтіруге болады. Қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму ерекшеліктері ескерілместен, өлкеде «революциялық қайта құрулар» жүргізілді. Мысалы, атап айтсақ, «индустриаландыру», «ұжымдастыру» кезеңдерін ерекше атап өтуге болады. Осы өзгерістердің салдарынан қазақ қоғамының ғасырлар бойы қалыптасып келген, дәстүрлі шаруашылығы бұзылды. Міне, қазақ халқын күштеп отырықшы ету осындай жағымсыз құбылыстарға алып келетіндігін Әлихан Нұрмұхамедұлы сол кезеңде жақсы түсініп, өзінің еңбектерінде мәселенің шешімдерін көрсетті.

Қазақстанға қатысты патша үкіметінің жүргізген саясатына баға бере отырып, ғалым өз еңбегінде олардың «орыстандыру» саясатын көздегенін, өлкені өзінің саяси-экономикалық институттарының шеңберіне тарту мақсатын жүзеге асырғысы келетіндігін көрсетеді. Бұны орыс

шенеуніктерінің қазақтарды құқықтық, тілдік және мәдени жағынан кемсітуінен айқын аңғаруға болады. Бұлардың барлығы халықтың наразылығын туғызбай қоймады. Осыған байланысты Әлихан Нұрмұхамедұлы «Қырғыздар» еңбегінде: «Кто знает классическое миролюбие киргизского народа, тот поймет, как сильно должно быть угнетение киргиза, чтобы этот покорный раб решился на открытый протест в такой резкой форме» [3; 71], — деп жазады.

Ә. Бөкейхан XX ғ. басында қазақ даласында саяси өмірдің жанданғанын, саяси партиялардың өз халқының мүддесін ресми түрде қорғай алуға мүмкіндіктері болса да, олардың құрылған кездегі күйде қалғандығын атап өтеді. «Болашақта қазақ даласында екі саяси партия екі саяси бағытқа сәйкес қоса құрылуы мүмкін. Оның біріншісі ұлттық-діни ағымдағы, екіншісі батыстық ағымды ұстанады», — деп жазады [3; 77]. Сонымен қатар ол 1905 ж. кейін қазақ ұлттық қозғалыс саяси сипат ала бастағанын және панисламистік және жаңашыл либералдық екі бағыттың пайда болғанын жазады. Әлихан Нұрмұхамедұлы мен серіктерінің осы соңғы либералдық бағытты ұстанатындығын байқаймыз. Олар батыс өркениетінің жеткен жетістіктерін саналы түрде ұлттық өзіндік ерекшеліктерді сақтай отырып, игеруге ұмтылған және өз мақсаттарына жетуде саяси өмірге белсене араласу арқылы ресми әдістермен жететіндіктерін баяндайды. Бірақ 1907 жылдың 3 маусымында шыққан Заң қазақ халқын өлкенің саяси өміріне араласу мүмкіндігінен айырды. Ол туралы Ә. Бөкейхан өз еңбегінде: «Үкімет Мемлекеттік думада жерлерін күштеп тартып алған халық өкілдерінің болуын артық болады деп есептеген болар», — деп жазады [3; 77]. Осы сөздермен ол өзінің «Қырғыздар» атты еңбегін аяқтайды. Ә.Н. Бөкейханның еңбегі — нақты шаруашылық қатынастарды зерттеуден туған ғылыми қорытындылар. Ә. Бөкейханның «Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи» және «Киргизы» атты еңбектерінің іргелі, кешенді тарихи ғылыми зерттеулер ретінде маңызы өте зор.

Сонымен қатар Әлихан Нұрмұхамедұлы қазақ мемлекетінің пайда болуының кезеңдерін, даму заңдылықтарын зерттеумен бірге қазақ жүздерінің Ресей қол астына енуінің себептеріне көңіл бөлгендігін байқаймыз. Бұған ғалымның түрлі ғылыми басылымдарда жарияланған мақалалары, атап айтатын болсақ, «Из переписки хана Средней Киргизской орды Букея и его потомков», «Из бумаг султана Большой Киргизской Орды Сюка Аблайханова», «Из переписки киргизских ханов, султанов и проч.» куә бола алады [5]. Бұлар ғалымның ғылыми ізденістерінің нәтижесінде туындаған тарихи құжаттар. Туған өлке тарихының мәселелері Ә. Бөкейханды тарихшы-ғалым ретінде қызықтырып қоймай, сонымен қатар сол кездегі болып жатқан өзгерістерді өткенмен салыстыра отырып, мемлекеттік саяси қайраткер ретінде түсінуге ұмтылған.

Ә. Бөкейханның назарынан қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыстар да тыс қалмаған. Ә. Бөкейхан XX ғ. басындағы ұлт-азаттық қозғалыстың көшбасшысы ретінде Кенесары Қасымовтың тұлғасына, оның жетекшілігімен болған қозғалысқа үлкен қызығушылық танытты. К. Қасымовты ұлт-азаттық қозғалыстың негізін салушы ретінде құрметтеп, өзіне үлгі тұтқан. Оны қарулы көтеріліс арқылы қазақ халқына тәуелсіздікті қайтарғысы келген тұлға, күрескер ретінде дәріптейді. Кенесары қозғалысына ғалым өзінің «Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи» атты еңбегінде: «Өздерінің орыс үкіметіне тәуелді екендіктерін мойындаған қазақтар бұл жағдайға бірден мойынсұнбады, тіпті өздерінің тәуелсіздіктерін қайтарғысы келді, бірақ бұл ұмтылыстары сәтсіздікке ұшырады» деп қысқаша тоқталып өтеді [3; 49]. Бірақ сол кездері патша цензурасынан қысым көрген ғалым көтерілістің мақсатын, жеңілу себептерін ашық көрсете алмайды. Бұл туралы ол тек 1923 ж. жарыққа шыққан «Материалы к истории султана Кенесары Касимова» [6] атты кітабында қайта тоқталады. Осы еңбектің алғы сөзінде автор Кенесары Қасымовтың тұлғасы тарихшылардың назарынан тыс қалғандығын атап өтеді. Бұл еңбекте ғалымның алдына қойған мақсаты Кенесары ханның соңғы жорықтары жөніндегі мәліметтермен бөлісу және оқырмандарға оқиғаның ішінде болған қырғыз Қалиғұл Әлібековтың аузынан жазып алынған деректерді ұсыну болып табылады. Бұл еңбектің қазақ тарихы үшін құндылығы сөзсіз, Әлихан Нұрмұхамедұлы ғалым-тарихшы ретінде осы ұлт-азаттық қозғалысқа шынайы баға береді.

Отан тарихындағы күрделі мәселелердің бірі ұлт-азаттық қозғалыстар болып табылады. Ә. Бөкейхан қазақ даласында болған 1916 ж. көтерілістің маңызына тоқталмай кетпейді. Ресей тарихшысы Шестаковпен 1926 ж. «1916–1926» атты еңбекті жазды. 1916 ж. ұлт-азаттық көтерілістің қазақ халқына әкелген ауыртпалығын «1916-шы жылы патша сансыз жігітті соғыста өлтірді, қолы-аяғы жоқ, ақылдан адасқан мешел де мүгедек қылды, елдің шаруасы ойрандалды, соғыста ерлер өліп, елде шаруа күйзелді, жетім бала, жесір қатын, шал-кемпір көзінің жасы көл болып, жұртта қалған ботадай боздады. Ет, нан тапшыланды, жұттағыдай жоғалды», — деп сипаттайды [7; 84]. Бұдан әрі

қазақ әскерге қара жұмысқа адам аламыз деген патшаның 25 маусымдағы Жарлығы халықтың ашу-ызасын тудырғандығын айтып өтеді. Ол туралы: «Қазақ-қырғызбен бірге өзбек, түрікпен, тәжіктер де бас көтереді... Қазақ-қырғыздың патша үкіметіне қарсы соғысы жерін тартып алғаннан, қара жұмысқа аламынан шығады. Патша үшін, орыстың ақсүйегі, төресі үшін қазақ-қырғыз бір тамшы қанын да қиғысы келмейді, жерін алған, өзін соғысқа айдаған патшаны иттің етінен қазақ-қырғыз жек көреді, бүйтіп қор болғанша, өзінің жағасынан алып өлейік дейді... Қазақ-қырғыз осы көтерілісте көп адамын өлтіріп, шаруасын күйзелтсе де, келешекте қандай ел екенін білдіреді. 1905-ші жылғы Мәскеудегі жұмысшы көтерілісі де жұмысшыны көп шығындатқан. Осы көтеріліс келешекке үлгі болды. Қазақтың 1916-шы жылғы көтерілісін де осылай ұғыну керек... Қазақ-қырғыз, өзбек, тәжік, өзге елдің патша өкіметіне қарсы тұрып соғыс ашқаны тарихтан орын алады» [7; 86], — деп қазақ көтерілісінің Ресей империясы қол астындағы басқа да халықтардың бас көтеруіне себеп болғандығын назар аударады және осы көтерілістің 1917 ж. патшаны тақтан құлатуда ерекше роль атқарғанын атап өтеді. Сонымен қатар Әлихан Нұрмұхамедұлы көтерілістің таптық сипатта емес, отаршылдарға қарсы ұлт-азаттық бағытын атап көрсетеді. Қарусыз халықты басып-жаншыған патша әскерінің қиянаттық іс-әрекетін «Қарусыз елді қойдай айдап, жердей таптап, жаудай тонайды. Патша әскері немістен гөрі, қарусыз қазақ-қырғызбен соғысқанды сүйеді. Қазақ жерінде соғыс бітіп қалса, өздерін сол күні неміске қарсы айдайтынды біледі де, қазақ елінде момын елді шауып, соғысып жатырмыз деп жүре береді» [7; 85], — деп әшкерлеп, сынайды. Еңбектің соңында Ә. Бөкейхан: «Қазақ-қырғыздың көтерілісін орыстың төрелері қазақ-қырғыздың жерін алуға әдейлеп жасады деген пікір — адасқан. Қазақ-қырғыздың жерін алған соң, өзін қара жұмысқа тізген соң,... қарсы тұрып көтеріліп соғыс ашқан. Қазақ-қырғыздың көтерілісі қалың елдің дариядай толқыны. Дауыл болса ғана, дария толқиды» [7; 87], — деп 1916 жылғы көтеріліске өз бағасын береді.

Енді Ә.Бөкейханның Ф.А. Щербина экспедициясы құрамындағы қызметін қарастырсақ, оның қазақ зиялысы, қоғам қайраткері, ғалым ретіндегі сан қырының осы істе таныта білгендігіне көзіміз жетеді. Экспедицияның мақсаты ХІХ ғ. 90-шы жж. бастап, Ресей үкіметінің қоныстандыру саясатының объектісіне айналған қазақ даласын жан-жақты зерттеп, қазақ шаруаларының үйді-үй, жайлау мен қыстауларын, егіндік, шабынды жерлерінің көлемін анықтау, қазақтың жер-суын, орман-тоғайын, шөл даласын есепке алып, тізімін жасау болды. Ә. Бөкейхан «Щербина экспедициясының» Семей облысына қарасты Павлодар, Қарқаралы, Семей уездері мен Ақмола облысының Омбы уезінде жүргізілген жұмыстарға тікелей араласып, алуан түрлі құнды материалдарды жинақтап, үйді-үйлердің, қара малдардың санын есепке алады да, жиналған бай материалдарды іріктеп, өндеп ғылыми қорытынды жазуға атсалысады, ғылыми есеп кестелерін жасайды, жер-су карталарын сызады. Қазақтың шаруашылығына, егіндік-шабындықтарына қыстау-жайлауына ғылыми тұрғыдан сипаттамалар беріп, ғылыми жұмыстарға көңіл бөледі. Ғылыми экспедицияларға шығу нәтижесінде жазылған еңбектерінің ішінде Қарқаралы, Павлодар уездеріне арналған зерттеулер қазақ руларының шығу тегін, ежелгі аңыз-әңгімелерді қамтитын бағалы материалдарымен ерекшеленеді. Осы зерттеулер арқылы Әлихан Нұрмұхамедұлы қазақ халқының өзіндік ерекшеліктері мен қасиеттері мол мәдениетін, тұрмыс-салтын әдет-ғұрпын, наным-сенімдерін, өнерін зерттеп, жазып едәуір мұра қалдырды. Қазақ ұлтының жүздік, рулық-тайпалық құрылымын зерттеген, қазақтың тұңғыш ғалымдардың бірі болып табылады.

Ә. Бөкейхан «Список обам на реке Слеты в Коржункульской волости Акмолинского уезда» [1; 193] атты ғылыми басылымынан ғалымның Қазақстан аумағындағы тарихи ескерткіштерге, балбал тастарға қызығушылық танытқанын көреміз. Бұл ескерткіштерге ол Щербина экспедициясының құрамында жүріп зерттеу жүргізген. Бұл еңбекте ғалым обалардың орналасқан жерін көрсетіп, оларға толық сипаттама береді.

Ғалымның тоқталмай кетуге болмайтын тағы бір еңбегі — «Қара қыпшақ Қобыланды» әдебиетін зерттеуі. Бұл халық ауыз әдебиетінің нұсқасын Ә. Бөкейхан тарихи шынайылық тұрғысынан қарастырғандықтан, белгілі бір тарихи қызығушылық тудырады. Бірақ ғалым бұл жырдың тарихи шынайылығына былай деп: «Жоғарыда жазғанымнан анық болар. «Қобыландыда» ақын қосқан тарихқа тура келмейтін көп қосымша бар. Қазақ тарихына пайдалы сөз «Қобыландыда» аз көрінеді», — деп тұжырым жасайды [8].

Қазақ жерлерін тартып алу фактілерін «Ақмола облысындағы қоныс аударып келгендердің жерлері» («Переселенческие наделы в Акмолинской области»), «Қазақтар Дала генерал-губернаторының мәжілісінде» («Киргизы на совещании степного генерал-губернатора») атты мақалаларында дәлеледеп көрсетеді.

Ал, қазақ, орыс тілдерінде жазылған, мерзімді баспасөзде, әсіресе «Қазақ» газетінде жарияланған мақалаларының идеялары, ой-толғамы, стилі бөлек. Бұл мақалаларда автор өткен уақыт емес, өз заманындағы көкейкесті мәселелерді талдап, түрлі ағымдарға баға береді, өзі тоқтаған тұжырымды ортаға салады.

Ә. Бөкейхан ХХ ғ. басындағы қазақ жеріндегі кез келген мәселені ерекше қоя білген. Ұлттық мәселені Ресей империясы көлеміндегі жағдайлармен сабақтастыра қарайды. Қазақ халқының түрлі тарихи кезеңдеріне талдау жасайды. Ғалымның еңбектерінде қарастырылатын патша өкіметінің қоныстандыру саясаты, ұлт-азаттық қозғалыс тарихы және қазақ тарихындағы тағы басқа өзекті мәселелер бүгінгі күні де маңызын жойған жоқ.

Бүкіл саналы өмірін халқына, халқының азаттығына арнаған Әлихан Бөкейхан барлық қажыр-қайратын, білім, дарын-талантын патша өкіметі кезіндегі отаршылдық, қанау кезінде қалам күшімен жазылған еңбектерінде қалың қазақтың өз ішіндегі алауыздық; жалқаулық, өтірік, ұрлық, шаруаға қырсыздық сияқты кесепат мінездерді сынап, ел тағдыры үшін ең маңызды нәрсе, негізгі байлық, тіршілік көзі — жерге иелік екенін терең сезініп, осы бағытта жұмыс жасайды, ғылыми зерттеулер, мақалаларды жарыққа шығарады.

Қорыта айтсақ, ғасыр басындағы қазақ халқының өмірі мен қызметінің сан алуан қыры Ә.Н. Бөкейханның назарынан тыс қалмады деп айтуға болады. Оның сол кездегі қоғам өмірінде орын алған мәселелердің барлығына қалам тартқандығын көруге болады. Сонымен қатар ХХ ғасыр басындағы қазақ тарихы туралы ғылыми жұмыстарды жазуда Ә. Бөкейханның еңбектерін пайдаланбай жазу мүмкін емес.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Бөкейхан Ә.* Таңдамалы. — Алматы, 1995. — 477 б.
- 2 *Сидельников А.Н., Букейханов А.Н., Чадов С.Д.* Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи // Бөкейхан Ә. Таңдамалы. — Алматы, 1995. — 477 с.
- 3 *Букейханов А.* Киргизы // Бөкейхан Ә. Таңдамалы. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. — 477 с.
- 4 *Бөкейханов Ә.* Шығармалары. — 1994. *Қыр баласы.* Жауап хат // Қазақ. — 1914. — № 51. — 152-б.
- 5 *Сеитов Ә.Т.* А.Н. Букейхан как историк и общественно-политический деятель: Дис. ... канд. ист. наук. — Алматы, 1996. — С. 150.
- 6 *Букейханов А.* Материалы к истории султана Кенесары Касымова // Бөкейхан Ә. Таңдамалы. — Алматы, 1995. — 477 с.
- 7 *Бөкейхан Ә.* 1916–1926 (25 июнь) // Бөкейхан Ә. Таңдамалы. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. — 477 с.
- 8 *Бөкейхан Ә.* Қара қыпшақ Қобыланды (сын) // *Бөкейхан Ә.* Таңдамалы. — Алматы, 1995. — 313-б.

Т.К.Сакабай

Значение научного наследия А.Н.Букейхана в изучении отечественной истории

В данной статье рассматриваются фундаментальные труды А.Н. Букейхана — представителя казахской национальной интеллигенции начала ХХ в. Автор анализирует вклад А. Букейхана в исследование отечественной истории на основе его трудов и материалов, собранных в ходе научных экспедиций. В статье характеризуются его взгляды и оценка на исторические события в жизни казахского народа. Автором были использованы основные исследования начала ХХ в.: «Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи», «Киргизы», «Из переписки хана Средней Киргизской орды Букея и его потомков», «Из бумаг султана Большой Киргизской Орды Сюка Аблайханова», «Из переписки киргизских ханов, султанов и пр» и другие труды А. Букейхана.

T.K.Sakabai

Value of scientific heritage of A. N. Bukeykhan in studying of National history

In this article fundamental works A.N rassmatrivayetsya. Bukeykhana — the representative of the Kazakh national intellectuals of the beginning of the XX century. The author analyzes A. Bukeykhan's contribution in research of National history on the basis of its works and materials collected during scientific expeditions. In article his views and an assessment of historical events in life of the Kazakh people are characterized. The author used the main researches of the beginning of the XX century: «Historical destinies of the Kyrgyz edge and its cultural progress» «Kyrgyz», «From correspondence of the khan of the Average Kyrgyz horde Bukey of t and his descendants», «From papers of the sultan of the Big Kyrgyz Horde Syuk Ablaykhanov», «From correspondence of the Kyrgyz khans, sultans and others» and other researches of A. Bukeykhan.

References

- 1 Bukeykhan A. *Favorites*, Almaty, 1995, 477 p.
- 2 Sidelnikov A.N., Bukeykhanov A.N., Chadov S.D. *Historical destinies of the Kyrgyz edge and its cultural progress*, Bukeykhan A. *Favorites*, Almaty, 1995, 477 p.
- 3 Bukeykhanov A. *Kyrgyz*, Bukeykhan A. *Favorites*, Almaty: Kazahskaya enciklopediya, 1995, 477 p.
- 4 Bukeykhanov A. *Kazak*, 1914, 51, p. 152.
- 5 Seitov E.T. *A.N. Bukeykhan as historian and political figure: dis. ... cand. historical sciences*, Almaty, 1996, p. 150.
- 6 Bukeykhanov A. *Materials to history of the sultan Kenesara Kasymov* // Bukeykhan A. *Favorites*, Almaty, 1995, 477 p.
- 7 Bukeykhan A. *1916–1926 (June, 25)* // Bukeykhan A. *Favorites*, Almaty: Kazahskaya enciklopediya, 1995, 477 p.
- 8 Bukeykhan A. *Kara kypshak Kobylanda (son)* // Bukeykhan A. *Favorites*, Almaty, 1995, p. 313.

Б.А.Смағұлов, Л.Қ.Шотбақова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: baiyan81@mail.ru)*

Қазақ мерзімді баспасөзінің қалыптасуы мен дамуының кейбір мәселелері

Мақалада қазақ мерзімді баспасөзінің қалыптасуы мен дамуының кейбір тұстары қарастырылды. Мерзімді басылымдардың тарихи дерек ретіндегі қызметі айқындалып, олардың тарихтағы орны көрсетілді. Қазақ баспасөзінің тарихы ХІХ ғ. аяғында басталып, бүгінгі күнге дейін жеткендігі және тарихи дамудың әр кезеңдерінен өткен отандық газет-журналдардың жалпы жағдайы туралы баяндалады. ХІХ ғ. аяғы – ХХ ғ.басында, кеңес кезеңінде және тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанда басып шығарылған газеттер мен журналдарға салыстырмалы талдау жасалды. Мерзімді басылымдарды зерттеу барысында қосымша дерек ретінде цензура мен цензура құжаттарының рөлі талданды.

Кілт сөздер: мерзімді басылымдар, қазақ баспасөзі, газет-журналдар, ұлт зиялылары.

Тарихи деректердің бір түрі мезгіл-мезгіл шығып тұратын ұзақ мерзімді басылымдар болып табылады. Оның атқаратын қызметтері — қоғамдық ой-пікірді ұйымдастыру, мемлекетке идеологиялық тұрғыдан ықпал ету, экономикалық, саяси және мәдени ахуал бойынша ақпарат беру, басқару жүйесінде кері байланыс орнату.

Мерзімді басылымдар үш түрге бөлінеді: газеттер, журналдар және ғылыми қауымдастықтың мерзімді басылымдары. Түрлерін белгілеуге байланысты қолданатын терминдер қазіргі кездегі өз атауларына сәйкес келеді. Мерзімді басылымдарды олардың атқаратын қызметтеріне қарай жіктеуге болады. Мерзімді басылымдардың негізгі мақсаты — қоғамдық пікірді қалыптастыру.

Мерзімді басылымдардың маңызды сипаты олардың бір мезгілде шығатын санына байланысты, әсіресе олардың қалыптасуының бастапқы және қоғамдық күйзеліс кезеңдерінде жарық көрген басылымдардың көп бөлігі ұзақ уақытқа жетпеді. Сондықтан жиі қолданатын мерзімді басылымдардың жалпы саны газет және журналдардың жағдайына тең болмады. Келесі бір мерзімді басылымдардың сипаты оның таралымына байланысты болуында. Аталған сипаттар бір-бірімен тікелей байланысты. Мерзімді басылымдардың жеке немесе ресми екендігін ескеру қажет және оны қаржыландыру көзін де нақты білген дұрыс.

Мерзімді басылымдарды дерек ретінде қолдануда цензура мәселесіне де ден қою керек. Цензура тек газеттер мен журналдарға ғана емес, барлық басылымдарға ықпал етеді. Бірақ мерзімді басылымдарды қарастыруға байланысты цензура тарихына қатысты үш жағдай өзіне назар аудартады. Біріншіден, басылымдардың публицистикамен байланысы цензураның назарында болады. Екіншіден, мерзімді басылымдардың мезгіл-мезгіл шығып тұруы, олардың таралуы, оларға жазылу және жеке сатылымға түсу бағасы қаржылай тәуелділікке әкелетіндіктен де қатаң цензураға бағынады. Үшіншіден, мерзімді басылымдардың өзіне тән маңыздылығы олардың кумулятивті эффектiге ие болуы, цензуралық қызметке қатысты қажетті есепті жүргізуде қиындық келтіреді.

Міне, осыларды айта отырып, мерзімді басылымдардың маңызды құрамдас бөлігі болып отырған газет пен журналдардың тарихи дерек көзі ретіндегі қызметіне жеке тоқталғанды дұрыс деп есептедік.

Газеттердің пайда болуын қарастыратын болсақ, оның үш себебін бөліп көрсетуге болады: көбінесе экономикалық сұранысқа қызмет ете алады, қоғамдық топтардың қызығушылық танытқан көпшілік пікірін қалыптастырады және мемлекетік идеологияны жүргізеді. Сол себепті өткен ХХ ғ. басында мерзімді басылым ретінде газеттің негізгі қызметі түбегейлі айқындалды — қоғамдық пікірмен бөлісу және қоғамды жүйелеу бүгінгі күнге дейін сақталып отыр.

Журнал — мерзімділігі жағынан аптасына, 10 күнде, 2 аптада, айына, 2 айда, тоқсан сайын, жарты жылда 1 рет шығатын басылым. Мазмұны жағынан журнал, қоғамдық-саяси, әдеби-көркем, спорттық, сатиралық, өндірістік-техникалық, ғылыми-көпшілік, ғылыми-ақпараттық, библиографиялық журнал болып, оқырмандарына қарай бұқаралық және оқырмандардың белгілі бір категорияларына (балаларға, жасөспірімдерге) арналған болып бөлінеді. Бұқаралық, қоғамдық-саяси және әдеби-

көркем журналдарда ақпараттық, публицистикалық, көркем шығармалар, танымдық, сәндік, көркем өнер туындылары сипатындағы материалдар, фотосурет түрлері мен бейнелеу өнерінің туындылары; ғылыми-көпшілік, ғылыми-ақпараттық журналдарда ғылыми-зерттеулерде мақалалары, аннотациялар, ғылыми хабарлар, спорттық және өндірістік-техникалық журналдарда өзі арналған салаларға қатысты материалдар, ал сатиралық журналдарда сын-сықақтар, фельетондар, тағы басқалар басылады [1].

Мерзімді басылымдар тарихын, оның ішінде ұлттық баспасөз тарихын, бүгінгі күн талабына сай, ұлттық мүдде тұрғысынан қайта қарау, төл тарихымызды толықтыра түсері сөзсіз. Оларды тарихи дерек көзі ретінде пайдалану өткен ғасырлардағы қазақ тарихын тереңірек зерттеуге мүмкіндік беретіні анық. Өйткені бүгінгі отандық тарихтың жазба деректерінің бір тобын мерзімді басылымдар құрайды.

Белгілі деректанушы-ғалым Қ.Атабаев мерзімді басылымдарды дереккөз ретінде зерттей отырып, қазақ баспасөз тарихын мынадай кезеңдерге бөліп қарастыруды ұсынады:

«1. 1870–1917 ж. наурызы, «Түркістан уалаяты газетінің» шыққан күнінен патша өкіметінің құлатылған күніне дейінгі қазақ баспасөзінің тарихы.

2. 1917 ж. наурызы — 1918 ж. ортасы. Уақытша үкімет тұсындағы демократиялық бастамалар кезіндегі ұлттық баспасөз.

3. 1918 ж. ортасы — 1920 ж. аяғы. Демократиялық күштердің большевиктік авантюраға қарсы жанталасқан күресі кезеңіндегі баспасөз.

4. 1921 ж. — 1991 ж. аяғы. Кеңес өкіметі немесе большевиктік диктатураның толық орнауы, тоталитарлық жүйенің қалыптасуы және коммунистік партияның шексіз үстемдік етуі жылдарындағы мерзімді басылым.

5. 1991 жылдың соңынан бүгінгі күнге дейінгі, тәуелсіз Қазақстан тұсындағы ұлттық баспасөз» [2; 58, 59]. Ғалым бұдан басқа кеңестік дәуірдегі баспасөз тарихының өзін шартты түрде кезеңдерге бөліп көрсете отырып [2; 59, 60], «ұлттық баспасөздің пайда болу, қалыптасу және даму тарихын еліміздің тәуелсіздік алуына байланысты қайта зерттеу, оның жүріп өткен жолын, қилы кезеңдерін айқын бейнелеу мерзімді басылымды халқымыздың ХХ ғ. тарихының дерегі ретінде пайдаланудың басты алғышарттарының бірі болып табылады» [2; 61], — деп жазғаны орынды.

Расында, Қазақстан тарихына байланысты мол әрі тың деректер жинақталған газет-журналдар ХІХ ғ. бастап пайда болды. Сол себепті ХІХ ғ. аяғы — ХХ ғ. басында жарық көрген газет-журналдар өзінің маңыздылығы бойынша мұрағат қорларымен теңесе алады, яғни мерзімді басылымдарға жарияланған мәліметтер мен мұрағат қорларында сақталып келген деректердің құндылық деңгейі бірдей.

Қазақ баспасөзінің тарихы 1870 ж. шыққан «Түркістан уалаяты газетінен» басталады. Газет сол кездегі Түркістан генерал-губернаторлығының орталығы болған Ташкент қаласында 1870 жылдың 28 сәуірінен бастап, орыс тілінде шығатын «Туркестанские ведомости» газетіне қосымша ретінде айына төрт рет (екі саны өзбекше, екі саны қазақша) шығып отырған. Бұл газеттен басқа да мерзімді басылымдардың бар екені баршаға аян. Олар ұзақ жылдар бойы ұлттық мерзімді басылымдардың тарихын зерттеуші, олардың мазмұндалған библиографиялық көрсеткішін жасап, мәтіндерін қайта бастыру арқылы бүгінгі оқырманға жеткізуші ғалым Ү. Субханбердинаның еңбектері арқылы мәлім. Ғалымның «Айқап» энциклопедиясындағы «Қазақ баспасөзінің тарихынан» атты кіріспесін оқи отырып [2; 6–9], алғашқы басылымдарды жарық көрген мерзімдеріне байланысты былайша көрсетуге болады:

– ХІХ ғасырда жарық көрген басылымдар — «Түркістан уалаятының газеті» (1870–1882), «Дала уалаятының газеті» (1888–1902);

– ХХ ғ. басындағы газет-журналдар — «Серке» (1907), «Бірлік туы» (1917), «Қазақ газеті» (1907), «Дала» (жылы белгісіз), «Қазақстан» (1911–1913), «Ешім даласы» (1913), «Қазақ» (1913–1918), «Айқап» (1911–1915), «Алаш» (1916–1917), «Сарыарқа» (1917), «Ұран» (1917), «Үш жүз» (1917), «Тіршілік» (1917).

Бұл басылымдарды ұстанған бағыттарына байланысты ресми және бейресми газет-журналдар деп жіктеуге де болады. Ресми бағытты ұстанған газет-журналдарға «Түркістан уалаяты», «Дала уалаяты» басылымдары жатады. Өйткені бұл газеттер патша үкіметінің ресми органы еді. Оған дәлел бұл басылымдарда барлық патшалық губерниялық газеттердегідей ресми және ресми емес бөлімдері болды. Ресми бөлімінде үкімет және әкімшілік органдардың жаңалықтарымен қатар, олардың

жарлықтары, түрлі нұсқаулары мен бұйрықтары басылып отырған. Сонымен бірге «ақ патшаға» арналған немесе оған деген адал берілгендікті білдіретін мақалалар да жарияланған.

Бейресми бағыт ұстанған мерзімді басылымдар «Үш жүз», «Тіршілік» тәрізді газеттер болды. Бұл басылымдардың барлығы да жалпы халыққа өз заманының саяси ахуалы, әлеуметтік-экономикалық дамуы, оқу-ағарту жайлы мағлұматтар беріп отырды. Сонымен бірге қазақтың жазба әдеби тілінің дамуына үлкен ықпалын тигізді.

Аттары аталған мерзімді басылымдардың беттерінде жарияланған материалдар әр түрлі тақырыптарды қамтыған. Ендеше газет беттеріне жарияланған мақалалардың авторлары кім болды екен? деген сұрақ туындайды. Оған жауап беру үшін осы мерзімді басылымдарды қарастырып шығу керек.

Отандық ғалымдардың ерен еңбектерінің арқасында «Дала уалаятының газеті» (1994), «Қазақ» газеті (1998) және «Айқап» журналы (1995) жеке-жеке жинақ болып құрастырылып шыққан болатын. Ал 2014 ж. Орал қаласында «Ұран газеті. 1917–1918 жыл» жинағы бысылып шықты. Осы жинақтармен танысу барысында мерзімді баспасөз беттеріне жарияланған мақалалар авторларының басым бөлігі қазақ зиялыларының өкілдері екені бірден байқалады.

XX ғ. басында қаулап өсіп жетілген ұлттың зиялы тобының арасынан бөлініп шыққан шоғыры өз халқының келешегі мен алдағы даму бағдарын айқындауда үлкен еңбек сіңірді. Өкінішке орай, кейбір басылымдарда әр жылдары редакторлық қызмет атқарған адамдар жайлы материалдар өте аз немесе мүлдем кездеспейді. Айталық «Дала уалаятының газетінің» қазақ тілінде жарық көруіне себепші болған Ешмұхамед Аблайханов, Дінмұхамет Сұлтанғазин, Рахымжан Дүйсенбаев екенін көпшілік біле бермейді. Ешмұхамед Аблайханов туралы қандайда бір болмасын мағлұматтар жоқтың қасы. Ал Дінмұхамет Сұлтанғазин туралы шағын мәліметті «Творцы и свидетели истории Каркаралинска» деген монографияда және «Арыстары алаштын: тарихи очерктер» деген кітаптардан кездестіруге болады. Мұнда авторлар мұрағат құжаттарына сүйене отырып, Д. Сұлтанғазиннің ағартушы, ғалым адам ретінде қалыптасу жолдары туралы шағын бейнелерді қалпына келтіруге тырысқан [3; 235–243, 33–47]. Ол Санкт-Петербург университетінің шығыстану және заң факультеттерін бітірген, өз заманында екі мамандық бойынша қос университеттік білім алған бірінші қазақ. Бірнеше тілде еркін сөйлеп, кітап және мерзімді басылымдарды сол тілдерде еркін оқыған білімді азамат болған. «Дала уалаятының газетінің» редакторы және осы газетте аудармашы болып жұмыс істеген ол, сонымен бірге бірқатар мақалалардың авторы да болды. «Кейінгінің қамын ойлап жазылған ақыл» (1894, № 12), «Бұрынғы замандағы қазақтардың билік қылуы» (1888, № 51) мақалалары арқылы қазақ елінде демократиялық институттары жетілген мемлекет құру үшін ел арасында білім мен ғылымды жан-жақты дамыту қажеттігін, сонда ғана қазақ халқы қанау мен ұлттық езгіге қарсы тұра алатындығын айтқан. Қазақтың билер сотындағы демократиялық принциптердің көшпелі қоғамның ұлттық ерекшеліктеріне сай келетіні жайлы өзінің ойларын заңгер ретінде «Дала уалаяты» газеті арқылы ұсынады. Ал Рахымжан Дүйсенбаев туралы айтып кетсек, ол 1917 ж. жарық көрген «Тіршілік» газетінің редакторы болған адам. Өкінішке орай, Р. Дүйсенбаевқа қатысты деректер мұрағат қорларында да өте жұтан.

Газет алғашқыда Ревкомның, кейіннен Совдептің органы болған. Біраз уақыттан соң «Тіршілік» революцияшыл демократиялық бағыт ұстанған газетке айналады. Оған Сәкен Сейфуллин ықпал еткен. С. Сейфуллин «Тіршілік» газеті арқылы қарапайым халықты Совет өкіметі жолындағы күреске жұмылдарды, яғни газеттің бетіне саяси бостандық, ұлт мүддесіне байланысты және сол кездегі басқа да өзекті мәселелерге арналған материалдар жарияланып отырған.

«Түркістан уалаяты» мен «Дала уалаяты» газеттерімен қатар зор маңызға ие болған басылым — «Айқап» журналы. Журнал 1911–1915 жылдардың аралығында жарық көрген. Ол туралы Ү. Субханбердина былай деп жазды: «Троицк қаласындағы «Энергия» баспасында қазақ тілінде үзбей шығып тұрған «Айқап» журналы халқымыздың әлеуметтік, саяси өмірінде, әдебиет пен мәдениетімізді насихаттап, таратуда елеулі роль атқарды» [2; 24]. Бұл «Айқап» журналына байланысты айтылған шынайы пікір.

«Айқап» журналының шығарушысы және оның редакторы танымал жазушы, белгілі журналист Мұхамеджан Сералин. Зерттеуші-ғалымдар М. Сералинді қазақ журналистикасының негізін салушылардың бірі деп есептейді. Оған дәлел М. Сералиннің қазақ халқының ауыз әдебиетін зерттей отырып, өзінің де өлеңдер жаза бастауында. Орыс, парсы, татар тілдерін жетік меңгере отырып, «Топжарған» және «Гүлһашима» поэмаларын жазып, көпшілікке танымал болады. «Айқап» журналында М. Сералин алдымен қолға алған, көп жазған негізгі, маңызды тақырып — жер мәселесі,

отырықшы болу, егін кәсібімен айналасу, қала салу мәселелері болды. Бұл мәселелер жөнінде М. Сералин өзінің «Жер мәселесі», «Ескі жыр», «Қазақ халқының мұқтаждығы» деген мақалаларын жазып, оны «Айқап» журналының беттерінде жариялайды. Мұхамеджан Сералин тек журнал шығарып қана қоймай, ел арасындағы ағарту мәселесіне де көңіл бөледі. Журнал жабылып қалғаннан кейін ол 1919–1920 жж. «Ұшқын» газетінде де қызмет атқарады.

1913 ж. шыққан «Қазақ» газеті ел арасына ресми түрде ұлттық идеяны насихаттауда үлкен қызмет атқарды. Қазақ тарихындағы ең алғашқы ірі қоғамдық ұйым — ұлттық-демократиялық «Алаш» партиясының ұйымдасуына ұйытқы болған да осы «Қазақ» газеті. Газеттің № 1 санында «Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың аруақты аты деп, газетіміздің есімін «Қазақ» қойдық. Ұлт үшін деген істің ұлғаюына күшін қосып, көмектесіп, қызмет ету қазақ баласына міндет. Халыққа қызмет етемін десендер, азаматтар, тура жолдың бірі осы. Жол ұзақ, ғұмыр қысқа, қолдан келгенін ғұмыр жеткенінше істеп кетелік...», — деп өз оқырмандарына ой тастауында үлкен философиялық мән бар.

Мерзімді басылымдар қазақ жерінің бірқатар өңірлерінде жарық көре бастады. Айталық, Семейде «Сарыарқа», Ордада «Ұран», Ташкентте «Алаш» газеттері шықты. Бұлардан басқа Өскеменде «Голос Алтая», Орынборда «Қазақ мұңы», Қостанайда «Вольное слово», Верныйда «Мұхбір» және басқа да газеттер жарық көрді.

Орынборда шыққан «Қазақ мұңы» газеті Торғай облыстық Совдепінің басылымы болды. Оның редакторы Нәзір Төрөқұлов кейіннен танымал қоғам қайраткері болды. Ол 1923 ж. Мәскеуге шақырылып, КСРО Орталық атқару Комитеті жанындағы Орталық баспа басқармасының төрағасы етіп тағайындалады, Шығыс халықтары институты ректорының орынбасары қызметін қоса атқарады. Міне, осы кезеңде жоғарғы партия басшылығында Н.Төрөқұловтың бай білімі мен тәжірибесін дипломатиялық қызметте пайдалану туралы әңгімелер жүреді. Ал 1927 ж. 15 желтоқсанда КСРО ОАК Президиумының Қаулысымен Н.Төрөқұловты Джиддадағы (Сауд Арабиясы) КСРО-ның өкілетті өкілі етіп тағайындау туралы жарлық шығады. Сауд Арабиясында ол сегіз жыл елшілік қызмет атқарған кезінде КСРО мен Сауд Арабиясының арақатынасын, бүгінгі тілмен айтқанда, стратегиялық әріптес елдерге айналдырды. Шығыс халықтарының білгірі ретінде ол Кеңестер Одағының Арабия түбегінде өз саясатын жүргізуде достастық қарым-қатынас орнатуда король отбасымен, оның ішінде корольдің өзі Абдель Азиз аль Сауд және оның мұрагері ханзада Фейсалмен тікелей қарым-қатынас орнатудың маңызы зор екенін түсінді. Сөйтіп, ол мұрагер ханзада Фейсалмен достасу арқылы король отбасының сеніміне ие болды. КСРО-ның бұл өңірде кең ауқымда өз саясатын жүргізумен қатар, сауда-саттық мәселесін шешуде де маңызды рөл атқарды. Өз қызметін жоғары дәрежеде атқару үшін Н.Төрөқұлов бірнеше тілді меңгерді. Ол тілдердің санатында қазақ, орыс, өзбек, татар, түрік, неміс, француз тілдері бар. Аз ғана уақытта араб тілін де үйреніп алады. Осылайша қазақтан шыққан тұңғыш дипломат алғашқыда мерзімді баспасөзге де қызмет ете білді.

Өңірлерде шыққан мерзімді басылымдар өздерінің аттары айтып тұрғандай, қазақ тілімен қатар татар, ұйғыр, орыс тілдерімен араласып жарық көрді. Мысалы, орыс тілінде шыққан Өскеменнің «Голос Алтая» газеті, оның редакторы В.А. Куратов болса, Қостанайдан шыққан «Вольное слово» газетінің редакторы Н.И. Романов еді. Бұған сол кезде жүргізілген саясаттың әсері тиді.

XX ғ. басында жарық көрген қазақ басылымдарының арасында мәдени-ағартушылықпен қоса ел ішінде орын алып отырған кемшіліктерді ашып, оларды түзетуге бағытталған журналдар шыға бастады. Солардың бірі 1917 ж. жарық көрген «Садақ» журналы. Бұл журналдың редакторы Ә. Басиров болса, оған идеялық жағынан белгілі мемлекеттік қайраткер Ораз Жандосов жетелік жасады [4; 56]. Газет-журналдардың редакторлары және олардың негізгі авторлары жайлы осындай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Бірақ бұл мақалада қазақ мерзімді баспасөзінің қалыптасуы мен дамуының кейбір мәселелерін ғана қарастыруды мақсат еткендіктен, осылайша шектеліп, редакторлар мен авторлар жайлы мақаланы алдағы уақыт еншісіне қалдырдық.

1919 ж. шыққан «Мұғалім» журналы қоғамдық-саяси, ғылыми педагогикалық және әдеби бағыттағы қызметімен танымал болды. Оның беттеріне ел ішіндегі өзекті мәселелер көтерілген мақалалармен бірге К. Марк, Ф. Энгельстің қысқаша өмірбаяндары басылып шығады. Ал журналдың 1919 ж. 15 шілдесінде № 7 санының бірінші бетті ұлы Абайдың өлеңімен ашылғандығы туралы зерттеуші Х. Бекхожин жазған болатын [4; 78].

Қазақ баспасөзінің даму тарихы Қазан төңкерілісінен кейін дами түсті. Төңкеріліс жылдарынан кейінгі басылымдар да бұрынғысынша ресми және ресми емес бағытты ұстанып қалды. Ресми бағыт ұстанған басылымдардың бірі, Кирревкомның органы болған 1919 ж. шыққан «Ұшқын» және 1920 ж.

шыққан «Известия Киргизского края» газеттері. Осы екі газеттен «Социалистік Қазақстан» мен «Казахстанская правда» газеттері бастау алып, бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның республикалық басылымдары — «Егемен Қазақстан» мен «Казахстанская правда» газеттері арқылы жалғасын тауып отыр.

Уақыт өте мерзімді басылымдардың идеялық мазмұны мен материалдық сапасы жоғарылап отырды. Газеттер мен журналдар бірнеше рубрикалармен берілетін болды. Бірақ олардың басым көпшілігі 1991 ж. дейін кеңестік идеологияға сәйкес жұмыс істеді. Тіпті атауларының өзі кеңестік идеологияға тән болды. Мысалы, «Коммунист», «Қызыл Қазақстан», «Қазақстан коммунисті» журналдары, «Правда», «Известия», «Социалистік Қазақстан», «Советтік Қарағанды», «Лениншіл жас», «Коммунизм таңы» газеттері т.с.с.

1920–1930 жж. жарық көрген газет-журналдардың барлығы да халық шаруашылығын қалпына келтіру, жаңа экономикалық саясат тәрізді мәселелер көтерген мақалалар мен жаңалықтарды жариялауда коммунистік партияның лениндік ұлт саясатына сәйкес жүргізді. Мысалы, 1931 ж. бастап шыққан Қарағандыдағы қазақ тіліндегі «Қарағанды пролетариаты» және орыс тіліндегі «Большевицкая кочегарка» газеттері сол саясат негізінде жарық көрді. Екі газет те 1936 ж. бастап облыстық басылымға айналды, ал 1963 ж. бері бүгінгі атауы, яғни «Орталық Қазақстан» деген атпен белгілі.

Барлық газет-журналдар «Барлық елдердің пролетарлары, бірігіңдер!» деген ұран аясында жарық көрді. Сол себепті қазақ еңбекшілері мен жұмысшыларына, интеллигенция өкілдеріне кеңес өкіметінің нағыз халықтық өкімет екенін, оның жұмысшы-шаруа одағы және халықтар ынтымағы негізінде құрылғанын, пролетарлық интернационализм идеясын түсіндіруге арналған мақалалар көп болды.

Мерзімді басылымдардың барлығына тән ортақ идеология — лениндік ұлт саясаты, социализм және коммунизм идеяларын насихаттау болды. Бұл дәстүр келесі онжылдықтарда да өз жалғасын тапты. 1940 жж. баспасөз соғыс уақытының талаптарына сай тәртіпке келтірілді. Соғыс жылдарындағы ең маңызды іс — Советинформбюросының құрылуы болды. Бұл үкіметтік орган майдандағы және тылдағы аса маңызды оқиғалар туралы хабармен газеттерді және радионы қамтамасыз етіп отырды. Соғыс жағдайында Қазақстандағы газет-журналдардың біразы уақытша тоқтатылды, сол арқылы қаржы үнемделді. Керісінше, әскери басылымдардың жүйесі өрістеді. «Барлығы майдан үшін!», «Барлығы Жеңіс үшін!» деген ұран арқылы халықтың күш-жігерін жұмылдыруға шақырған, патриоттық рухтағы басылымдары арқылы газет-журналдар соғыс жағдайына бейімделді. Майдандық газеттер қазақ тілінде де жарық көрді. Олардың беттерінде соғыс барысында ерлік көрсеткен жерлестеріміз жайлы, майдан даласындағы жаңалықтар туралы жазылды. Осы жылдарғы Қазақстан баспасөзі туралы зерттеуші Х. Бекхожинның кітабында біршама жақсы жазылған [4; 187–217].

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі қазақ баспасөзі халық шаруашылығын қалпына келтіру, ел экономикасын одан әрі дамыту мен мәдени өмірдегі айтулы оқиғаларға арналған материалдарды жариялауға көшті. Бұл үрдіс 1990 жж. дейін жетті. Сондай-ақ газет-журналдардың беттеріне бұрынғысынша коммунистік партия съездерінің қарарлары мен шешімдері де жарияланып отырды. Оқырмандардың белгілі бір категорияларына арналған мерзімді басылымдар көбейе түсті. Әсіресе мектеп оқушылары мен жастардың сүйіп оқитын «Балдырған», «Пионер», «Білім және еңбек» журналдары, «Қазақстан пионері», «Лениншіл жас» газеттері ерекше сұранысқа ие болды. Ағарту саласында «Қазақстан мұғалімі» газетінің алған орны ерекше. Әрине, аталған бұл басылымдардан басқа да газет-журналдар көп және олар белгілі бір салаға байланысты да шығатын болды. Жалпы кеңестік дәуірдің мерзімді басылымдары туралы қысқаша шолу жасай отырып, қазақ баспасөзі осы дәуірдің тарихи оқиғалары — азамат және Отан соғысы жылдарына, халық шаруашылығын қалпына келтіру мен экономиканы индустрияландыруға, ауыл шаруашылығын алғашқыда ұжымдастыру, кейінірек кеңестік шаруашылық орталықтарына айналдыруға байланысты мәселелерді көтерді деп айтуға болады.

Ал Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы деп аталған алып империя ыдырағаннан кейін, оның орнында пайда болған тәуелсіз мемлекеттерге төл тарихтарын жаңаша жазатын кез келді. Тарихтың ақтаңдақ беттері ашылып, Қазан төңкерісіне дейінгі, тоталитарлық билік жылдарындағы отандық тарихтың көкейкесті мәселелерін көтеруде және оны барша халыққа жеткізуде іргелі ғылыми зерттеулермен бірге, тағы да қазақ баспасөзі өзінің қызметін көрсете бастады. Мерзімді баспасөз халыққа қай уақытта да қоғамдық өмірдің айнасы бола отырып, қазіргі өзгермелі заманда, жаһандану кезеңінде Қазақстанның саяси, әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени дамуын көрсетуде үлкен рөл атқаруда. Егемендікке қол жеткізгенімізге 24 жыл ғана болғанына қарамастан,

Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы баспасөзі жайлы жинақ жарық көрді [5–7]. Мұнда 1991–2008 жж. аралығындағы баспасөз мәселесі біршама қарастырылды. Дегенмен, 1991 жж. пайда болған және бұрыннан келіп жеткен мерзімді басылымдарға және жаңадан қосылып отырған газет-журналдарға сыни тұрғыдан қарай отырып, оларды да ресми және бейресми деп жіктеуге болады. Мысалы, 1919 ж. бүгінгі күнге дейін жетіп, жалпыұлттық республикалық газет сипатына ие болып отырған «Егемен Қазақстан» ресми басылымға жатса, ал оппозициялық сипатқа ие «Дат», «Свобода слова» газеттері бейресми бағыт ұстанатындығын айту керек. Сонымен бірге бүгінгі газет-журналдар заманға лайық қызмет атқарып отырғандығын атап өткен дұрыс. Қазір экономика, нарық заманы болғандықтан, газет-журналдардың басым бөлігі ақпараттық, танымдық, тәрбиелік сипатқа ие болып қоймай, жарнамалық қызметтің түрін қоса атқарып отыр. Қалай болған күннің өзінде газет-журналдарды дерек ретінде қолдану әлі де өзекті.

Сонымен, XX ғ. мерзімді баспасөздің қатары бұқаралық ақпараттық құралдардың түрлері радио және телевидениемен, ал XX–XXI ғ. тоғысы ғаламтормен (интернет) толықтырылды. Заманауи бұқаралық ақпарат құралдары күн сайын жетіле түсуде, саны көбеюде. Олардың сапасы артып, үйлестірілуі мен белсенділігі анағұрлым тез дамуда. Соған қарамастан, газет-журналдар бұқаралық ақпарат құралдарының бастауы, қайнар көзі болып қалуын жалғастыруда. Газет-журналдардың сандық форматы ғаламтор арқылы өз оқырмандарына ғана емес, әлемнің кез келген нүктесіндегі қызығушылық танытқан адамдардың танысуына мүмкіндік беруде. Сондықтан қазақтың мерзімді баспасөзі өз халқына әлі де ұзақ уақыт қызмет ететіні сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB> (дата обращения: 17.12.2015)
- 2 *Атабаев Қ.* Мерзімді басылым XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде: монография. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1998. — 192 б.
- 3 «Айқап» Энциклопедиясы / Бас ред. Р. Нұрғалиев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 1995. — 368 б.
- 4 *Попов Ю.Г., Шотбақова Л.К., Смағұлова Г.М.* Творцы и свидетели истории Каркаралинска: монография. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2014. — 354 с.
- 5 *Өзбекұлы С.* Арыстары Алаштың: тарихи очерктер. — Алматы: Жеті жарғы, 1998. — 192 б.
- 6 *Бекхожин Х.* Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1860–1958). — Алматы: Мектеп, 1981. — 239 б.
- 7 *Сейдуманов Ж.Т.* Қазақстан тәуелсіздік жылдарындағы баспасөзі (1991–2008): ақпараттық-аналитикалық жин. — Алматы, 2010. — 534 б.

Б.А.Смағұлов, Л.К.Шотбақова

Некоторые проблемы становления и развития казахской периодической печати

В статье подняты отдельные проблемы становления и развития казахской периодической печати как исторического источника. Исследуются место и роль периодической печати в общем комплексе источников. Рассматривается история казахской периодической печати с конца XIX в. по современный период, анализируется состояние периодики на различных этапах развития отечественных газет и журналов. Дается сравнительный анализ газет и журналов, издававшихся в Казахстане в конце XIX–начале XX вв., в советский период и в период независимости. Анализируется роль цензуры и документов цензуры как дополнительного источника при изучении периодической печати.

B.A.Smagulov, L.K.Shotbakova

Some of the problems of formation and development of Kazakh periodicals

The article discusses some problems of formation and development of Kazakh periodicals as a historical source. The article investigates the place and role of mass media in general complex sources. The history of Kazakh periodicals from the late nineteenth century to the contemporary period, analyses the state of periodicals on various stages of development of national newspapers and magazines. The comparative analysis of newspapers and magazines published in Kazakhstan at the end of XIX– early XX centuries, during the Soviet period and in the period of independence. The role of censorship and censorship documents were analyzed as an additional source for the study of periodicals.

References

- 1 [ER]. Access mode: <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB> (17.12.2015)
- 2 Atabayev K. *Periodicals as a source of Kazakhstan history in end of the XIX century – early XX century*: monograph, Almaty: Kazakh university publ., 1998, 192 p.
- 3 «Aikap» encyclopedia / Editor chief R.Nurgaliev, Almaty: Kazakh encyclopedia, 1995, 368 p.
- 4 Popov Yu.G., Shotbakova L.K., Smagulova G.M. *Creators and witnesses of history of Karkaralinsk*: monograph, Karaganda: Publ. house of the KSU, 2014, 354 p.
- 5 Ozbekuly S. *Alash arystary: historical essays*, Almaty: Zhety zhargy, 1998, 192 p.
- 6 Bekhozhin Kh. *Essays Kazakh periodicals history (1860–1958)*, Almaty: Mektep, 1981, 239 p.
- 7 Seidumanov Zh.T. *Periodicals in the years of Kazakhstan independence (1991–2008)*. *Informational analytical manual*, Almaty, 2010, 534 p.

S.B.Stambulov¹, A.S.Zhukenova², Mondira Dutta³

¹*Ye.A.Buketov Karaganda State University;*

²*L.N.Gumilyov Eurasian National University;*

³*Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India*

(E-mail: serstam@mail.ru)

SCO and NATO: comparative evaluation of the activity in the foreign research

Processes of regional cooperation in non-Western world become a separate area of research in international relations. In this regard, SCO is an interesting object of analysis. All members of this organization are facing common traditional and new security threats. Need to confront to these threats creates a natural basis for cooperation. At the same time, researchers abroad significantly differ in their assessment of results of SCO practical activity. In Western circles, Shanghai Cooperation Organization is often compared with NATO is considered as anti NATO. From this perspective, the article analyzes the views of Western researchers and political representatives about SCO, it is proved that SCO is not anti NATO and its activities are not directed against the United States.

Key words: SCO, NATO, Security, Central Asia, International Relations, Foreign Policy, International Organizations.

On problems of relations with NATO of SCO adjoins problematic relations with the U.S. Many experts suggest that, in spite of official statements of the organization that SCO is not directed against anyone whatsoever, the true purpose of SCO — containment of U.S. hegemony in the world and in the region.

In its present configuration, SCO is a typical defensive-oriented organization primarily addressing regional problems. According to its charter organization does not seek any aggressive or expansionist aims. On the contrary, one of the main objectives of the organization — maintaining internal stability, which threat is constituted of terrorism, separatism and extremism.

According to the Russian researcher A. Baranov, confrontation between SCO and NATO would be a clear mistake. SCO does not become a «NATO of the East», because a significant increase of SCO member states cause substantial harm to the Organization: in comparison with European countries Asian countries have too different political culture and history. Today it is clear that SCO member countries are not ready to create a unified military organization with a common command [1]. However, SCO can play a significant role in maintaining peace and stability in one of the most volatile regions of the world. Cooperation of biggest countries in Asia to combat terrorism, in order to avoid regional conflicts — not only possible, but also necessary.

Till «reset» in the West prevailed interpretations about SCO as a counterweight to NATO. However for this purpose, there were reasons. In summer 2005, followed Astana Declaration by the results of the SCO summit, which caused a strong reaction in the west. In declaration were call to coalition members to set a date for withdrawing its bases in Central Asia. United States, represented by the Minister of Defense Donald Rumsfeld lashed out at the russian foreign policy doctrine. According to Rumsfeld, Russia, China and North Korea prevent cooperation in security sphere between Asian countries: «They can get in the way unless become more open». Criticizing foreign policy of Russia and China, United States argued by «Russian attempts to restrict the freedom of neighboring countries, lack of transparency in China's military spending as well as the threat of North Korea's nuclear activities» [2].

Response to the SCO declaration adopted in Astana in 2005 was the adoption U.S. Congress resolution from July 19, 2005, expressing concern to SCO statement, which was regarded as «a blatant attempt of China and Russia to squeeze out of the United States from this region» [3].

In 2006, Iran was adopted as an observer of SCO, which is also considerably affected the perception of the organization in the west, where in a press SCO became known as «anti-NATO». For example, one of the conservative American experts responded to the said event following opinion: «...» anti-terrorist «SCO appropriated observer status to Iran, the main state sponsor of terrorism in the world, which annually hosts the regular meetings of almost all terrorist groups on our planet» [4]. In addition, according to Rumsfeld, Tehran cooperation with the SCO, putting it mildly, is not logical. Speaking at a conference on security in Singa-

pore, Pentagon chief called Iran a major terrorist state and said, that he considers as very strange Iranian involvement in the work of SCO — organization fighting against terrorism [5].

During the Administration of Bush Jr. all countries of the SCO leaders in varying degrees evoked disapproval from Washington. It was believed that every year SCO becomes increasingly anti-American. Particularly U.S. was irritated by invitation of Iranian President Mahmoud Ahmadinejad on the anniversary SCO summit in Shanghai in 2006.

«It is unclear why the organization, declaring rejection of terrorism, calls on his meeting a lead sponsor of terror in the world» [5] — then said Rumsfeld. Then «overseas partners» was assured that «Iranian problem» will not be considered at the summit. And Russian foreign minister Sergei Lavrov promised, that Iranian nuclear issue would not be discussed at the summit. Moreover, SCO does not intend to expand.

At the same time, when the idea of Iran concerning the anti-imperialist goals of SCO is wrong. Russia itself is an observer-member of NATO, China and Central Asian countries have good trade relations with America, Europe. In this regard, we can say that SCO countries are not going to endanger security of their economic development at the cost of protecting Iran.

Taking into account propensity of the SCO member states to the West, their policy can not be prone to the East, to Iran within a unified and perspective policy, that ensures the long-term interests of the Islamic Republic of Iran.

Therefore, we can assume that Iran join the SCO will be possible, when the problems between Iran and the West will be solved; these problems can not be solved by SCO member states in favor of Iran, and commitment to the East will be considered involuntary. In any case, it seems that Iran's entry depends not only on SCO, but also depends on the solution of nuclear program problem and other issues, i.e. Iran's membership in the SCO from the perspective the international community is associated with each member of the SCO. Consequently, the waste of time and assets for adoption of Iran is likely in the near future will remain inconclusive.

It should be noted that on the eve of the summit well-known American political scientist Ariel Cohen in his article in the Washington Post called the summit «meeting of the Bear and Dragon». He writes that «SCO has become a leading economic and military alliance in Eurasia», I advise Washington «to find a way to start a dialogue with the SCO». Otherwise, White House may suffer from «another humiliating defeat from Moscow or Beijing» [6].

The sharp increase and expansion of the SCO, which happened at the summit in Ufa (Russia) 2015 July 1, did not go unnoticed in the West. Moreover, influential Western publishers have sounded the alarm on the strengthening of a multipolar world and, consequently, reduce the hegemony of the West. Plans for joining India and Pakistan to SCO show a multipolar world, which is caused a concern in the West, it said in an article entitled «The new eastern bloc: China, Russia and India are joining forces» devoted to the SCO summit in Ufa and published in the electronic version of the US weekly magazine Newsweek.

The magazine, commenting on the expansion plans of the SCO, said that «an international organization all but unknown in the West is set to announce that its membership will soon include countries representing half the world's population» [7]. Weekly magazine also denotes that «If the hopes of its leading backers – particularly Russia – are realised, the 15th annual summit of the Shanghai Cooperation Organization (SCO) in the Russian city of Ufa will mark the moment when this previously obscure body starts to demand much closer attention from the West» [7].

The publisher notes «The idea behind these invitations is to extend the SCO's reach south across the Asian landmass, bolstering its claim that it is a counterbalance to the Western-dominated international institutions that have held sway since the end of the Second World War» [7]. There is something to discuss about the interaction of SCO and NATO. For today, the vast region of Central Asia is located in the center of Alliance attention, and NATO's policy in the region has growing trend towards cooperation with the region. At the Istanbul summit in 2004, NATO countries have identified Central Asian region as the area of strategic importance to interests of the alliance and ensuring stability in Eurasia [8].

NATO penetration to Central Asia occurred in 2001 under the auspices of the antiterrorist operation in Afghanistan. After the final stage of military action against the Taliban, NATO leaders decided to take responsibility for maintaining peace and stability in Afghanistan, thus, receiving the possibility for continued presence in the region.

It is obvious, that over the next years the strategic importance of Central Asia for NATO will increase [9]. Although, possessing problems for NATO, this region also opens up opportunities for enhanced coopera-

tion, that can help NATO to counteract security threats of the XXI century in the ongoing transformation process.

Until recently, the nature of the Shanghai Cooperation Organization was mainly political and economic. However, existing threats signal the need for closer security cooperation in Central Asia. However, SCO lacks of essential elements, which NATO has: integrated military-political structure with permanent operational headquarters, rapid reaction forces and continuing political debate. Another significant difference of NATO from SCO is that NATO is mainly oriented to the external security risks, while SCO attention is concentrated mainly on the territory of its member states. It was mentioned earlier, that in Western estimates SCO is seen as emerging mechanism, forcing the United States and its allies from Central Asia, and as consequence, the threat to Western security interests. SCO project «Energy Club», the idea of which belongs to the President of the Russian Federation VV Putin, in a similar manner perceived as a threat to the energy security of the West. The Alliance has a cooperative relationship with all members of SCO, except China. Since 1990 Brussels develops bilateral relations with five Central Asian countries in the framework of the «Partnership for Peace», and also has a special relationship with Russia, which since 2002 are implemented under the NATO-Russia Council. However, China often finds its suspicion to the shares of the alliance in Asia.

China realizes emerging threats in Asia, may consider cooperation of SCO with NATO as the best way to solve many regional problems. In November 2005, SCO established a contact group with Afghanistan. At the SCO summit in Bishkek in 2007, was expressed a concern about the destabilization of the situation in Afghanistan, which also affects the Central Asia. It turns out that Central Asia is the only region in the world, where the armed forces of Russia, China and NATO acts regularly in close proximity to each other. Nevertheless, NATO has no formal institutional ties with the SCO, and with China. After the cooling-off period in respect of damage mistakenly hit the Chinese embassy in Belgrade by NATO warplanes during the Kosovo campaign in 1999, Chinese ambassador to Belgium met in October 2002 with NATO Secretary General Robertson to discuss the question about establishing a close relations. Official PRC officials have expressed particular interest in the bilateral dialogue on the events of strategic importance, and security threats in Central Asia. And in July 2004, the Secretary General de Hoop Scheffer said that NATO wants to cooperate with China in several areas of common concern: fight against terrorism, counter-proliferation of WMD and «maintaining regional stability», particularly in Afghanistan and Iraq [9]. This manifestation of mutual interest has not yet led to concrete progress. Unlike Japan, China does not have even «dialogue partnership» with NATO. In response to the establishment of official relations with China, NATO members could insist on building a partnership with the SCO. Instead, the Alliance could determine SCO as «a global partner» in order to emphasize the value of cooperation in the field of general security.

Suggested relations would entail cooperation between NATO and SCO concerted in certain functional areas. Topics that might arouse the interest of SCO in working with NATO governments may include regional development in the socio-economic field, energy exploitation, fight against terrorism, drug trafficking intersection, people and weapons.

Thus, in April 2008, SCO Secretary-General Bolat Nurgaliev said in an interview, that the potential areas of interaction between the SCO and NATO can be the fight against terrorism, drug trafficking and weapons, and there are no any principal obstacles for the establishment of such cooperation with NATO in the future [10].

For cooperation between two organizations has performed President of Pakistan, Pervez Musharraf, who believes that SCO could participate in strengthening security in Afghanistan in conjunction with NATO, and if SCO will contribute to the solution of the Afghan problem, it will mean that there is no confrontation of NATO with this organization [11].

In order to explore issues of potential interaction between the SCO with U.S. and NATO in June 2008, was initiated an international conference. It was organized by the Friedrich Ebert Foundation (Germany), Alexander Knyazev Public Foundation (Kyrgyzstan), Ahmad Shah Massoud Foundation (Afghanistan). The conference was attended by experts and representatives of political and scientific circles of Russia, China, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Iran, Italy, UK and Germany. Was agreed the final document which among others stated that:

– Absence of cooperation between the SCO and NATO in Afghanistan is not in the interests of member states of both organizations, as well as other states in the region and the world. There is a real possibility of using SCO potential, as well as some of the NATO member states, ready for dialogue and mediation in order to establish close interaction.

- The conference participants recognize the fact that the international coalition and NATO contribute to military deterrent of «Taliban» and development of Afghanistan.
- SCO, as well as all Afghanistan's neighbors, is not willing to defeat in Afghanistan, but have the right to have full information and insights about the effectiveness of the intersection of drug trafficking and international terrorism.
- The intention to keep U.S. military bases in Afghanistan and Central Asian countries should be clearly motivated and linked to the interests of the countries themselves.
- U.S. Strategic Partnership with Afghanistan will find support from neighbors only if it is not directed against them. If Afghanistan becomes a launching pad for attacks on Iran, Iran will be able to respond in the strongest terms, turning the Central Asian region into the arena of war against the United States and the international coalition. It disturbs the SCO - Afghanistan has to decide issues of relations with neighbors, including Iran itself.
- On Pakistan direction, SCO has significant opportunities: it could contribute to better relations and understanding between Afghanistan and Pakistan.
- For NATO, it would be appropriate to begin consultations on the future of Afghanistan with participation of all neighbors, including Iran, Russia, China, India and the Gulf countries.
- SCO and NATO as a whole have a common understanding of tasks for integration of Afghanistan to Central Asia and international community, so that this entire region stopped being hearth of international terrorism.

It is clear that Afghanistan stands alongside among multiple factors threatening sustainable development in the Central Asian region. The current military and political situation in Afghanistan, U.S. and NATO military contingent buildup in this country, say that the conflict is still far from a final resolution and continues to cause tension, representing a real threat to stability not only in Central Asia but around the world community.

In this situation, as an objective solution of this problem may be unification of the efforts of states in order to expand military-political cooperation, which can be established in the framework of cooperation between the SCO and NATO. In this regard, the invitation for U.S. representative to participate in the tenth SCO summit, should be considered as an invitation to NATO more open dialogue on Central Asia.

Also it should be noted, that during a senate hearings in December 15, 2009 many of senators have expressed concerns about the development of relations between SCO and NATO. These relationships are considered as promising areas of USA, Russia and China interaction in Central Asia [12].

At present, in Russian political circles are considered three perspective models of cooperation: full Russian membership in NATO, alliance with western alliance on the basis of a bilateral agreement on cooperation, and establishment of coordinating council. This Council will be called to coordinate the activities of NATO and SCO, correspondingly will bring triangle US-Russia-China relationships to a new stage of development.

Should also pay attention to variant of «China-NATO» council creation on the model of the council, «NATO-Russia» and taking measures, that will develop closer cooperation with the SCO on the basis of these councils, proposed by employee Clingendael Institute of International Relations Marcel de Haas [13].

At the same time, recent events show that the United States has progressively changed their attitude toward the SCO. In 2007, only six months later, after the Munich speech of V.V. Putin, at the peak of US-Russian relations cooling, U.S. Assistant Secretary for South and Central Asia Evan Feigenbaum, making a report at the Nixon Center, stated that United States believes that the SCO will not play any antagonistic role toward the United States, moreover — America needs SCO help on security issues in Central Asian region [14]. Among the problems, impeding full cooperation of U.S. with SCO, E.A. Feygenbaum allocated organizational weakness of SCO, lack of ability to define its foreign policy agenda.

However, after 3 years, permanent rapporteur of congressional hearings on Central Asian topics Stephen Blank, on the basis of the Tashkent summit of SCO notes, that the organization «has passed the age test», it is possible and necessary agree: Beyond the ongoing interest in full membership, perhaps the most striking evidence of the SCO's maturation is the fact that the United States is publicly showing interest for the first time in what the group is up to. Uzbekistan is assisting US participation in the 2010 summit. For years, Washington kept its distance from the SCO, but it will have representatives in Tashkent for this year's summit. It's willingness to engage the organization is certainly connected to Afghan stabilization efforts, but it is also a reflection of a stronger US-Uzbek strategic relationship. It is too soon to say whether the United

States will formally recognize the SCO as a major security provider in Central Asia, but there is no question that the group led by Moscow and Beijing is coming of age [15].

U.S. realize the expediency of cooperation with the SCO, at least based on the fact that such cooperation will help U.S. to forestall Russian attempts use SCO as a tool for anti-Western policies and prevent SCO from becoming paramilitary organization. There is a mutual interest between United States and SCO: U.S. needs energy supplies from Central Asia, and Central Asian countries need a reliable investment. Another area of mutual interest is Afghanistan, with which SCO formed a contact group. Both the U.S. and SCO seek to early establishment of peace in Afghanistan, and effect of their activities may increase due to the cooperation SCO and NATO.

Such cooperation will not simultaneously eliminate major differences between the U.S. and SCO about issues such as democratization and human rights, but will include already much more than the development of joint declarations. This interaction may provide mutually beneficial joint projects on global security. NATO and the SCO can work on neutralization of landmines in Afghanistan, carry out joint preparation law enforcement agencies and conduct operations against drug trafficking.

Quite possibly, it's time to move to more integrated forms of collective security and military cooperation with all countries concerned to solve the Afghan problem. And in this context, relationships between SCO and NATO look quite perspective.

References

- 1 Баранов А.Ю. Шанхайская организация сотрудничества: долгосрочные перспективы роста // Вестн. Волгоград. гос. ун-та. Сер. 4. История. — 2009. — № 2. — С. 152.
- 2 Джонатан Уоттс. Рамсфелд предупреждает Китай о военной экспансии. — [ЭР]. Режим доступа: <http://ciberguerra.mforos.com/620465/3650607-china>
- 3 Дубнов А. Узбекские интересы пролоббировать в Вашингтоне. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.fergananews.com/articles/3881>
- 4 Брукс П. Клуб диктаторов: Угрожающая повестка дня для Азии. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.theconservativevoice.com/article/15256>
- 5 Рамсфелд: Война может отчуждать мусульманские страны. — [ЭР]. Режим доступа: http://usatoday30.usatoday.com/news/world/2006-06-03-rumsfeld-seasia_x.htm
- 6 Ариэль Коэн. Медведь и Дракон. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.washingtontimes.com/news/2006/jun/12/20060612-093251-1749r/>
- 7 Новый восточный блок: объединение сил Китая, России и Индии. — [ЭР]. Режим доступа: <http://europe.newsweek.com/new-eastern-bloc-china-russia-india-are-joining-forces-329968>
- 8 НАТО повышает Средиземноморский диалог 29.06.2004. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.nato.int/cps/en/natolive/news_20811.htm
- 9 Обзор НАТО / осень 2006: Ричард Вайц. Обновление Центральноазиатских государств. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.nato.int/docu/review/2006/issue3/english/analysis2.html>
- 10 Телемост Пекин-Москва с участием Генерального секретаря ШОС Б. Нургалиева / г.Пекин, 15 апреля 2008 г. // официальный сайт Секретариата ШОС. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.sectesco.org/html/02122.html>
- 11 Страны ШОС должны активно участвовать в урегулировании афганской проблемы, считает президент Пакистана. — [ЭР]. Режим доступа: <http://islamrf.ru/news/world/w-news/2459/>
- 12 Переоценка политики США в Центральной Азии: слушания в подкомитете по вопросам Ближнего Востока и Южной и Центральной Азии Комитета по международным отношениям. Сенат Соединенных Штатов, сто одиннадцатый Конгресс, первая сессия, 15 декабря 2009 года. — [ЭР]. Режим доступа: <http://catalog.hathitrust.org/Record/008391595>
- 13 Марсель де Хаас. Пробуждение гиганта Центральной Азии. Понедельник 5 января 2009. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.theguardian.com/commentisfree/2009/jan/05/china-russia>
- 14 Эван Фейгенбаум А. Шанхайская организация сотрудничества и будущее Центральной Азии. Центр Никсона, сентябрь 6, 2007. — [ЭР]. Режим доступа: <http://2001-2009.state.gov/p/sca/rls/rm/2007/91858.htm>
- 15 Стивен Бланк. Интерес к членству в ШОС растет среди наблюдателей и аутсайдеров. 7 июня. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.eurasianet.org/node/61235>

С.Б.Стамбулов, А.С.Жукенова, Мондира Дутта

ШЫҰ және НАТО: қызметінің шетелдік зерттеулердегі салыстырмалы талдауы

Қазіргі уақытта аймақтық қауіпсіздік үрдістері халықаралық қатынастар шеңберіндегі жеке зерттеу бағыттарының бірі болып отыр. Осы тұрғыдан алғанда ШЫҰ талдаудың өзекті объектіне айналуда. ШЫҰ-ның барлық мүше-мемлекеттері қауіпсіздіктің дәстүрлі және жаңа қауіп-қатерлерімен бетпе-бет келіп отыр. Мұндай қауіп-қатерлерге қарсы тұру қажеттілігі ынтымақтастықтың шынайы негізін қалап берді. Сонымен бірге ШЫҰ-ның тәжірибелік қызмет нәтижесіне қатысты шетел зерттеушілерінің әр түрлі көзқарастары қалыптасқан. Батыста ШЫҰ-ны НАТО-мен салыстырып, анти НАТО ретінде қарастырып келді. Осыған орай мақалада ШЫҰ туралы батыс зерттеушілері мен саяси өкілдерінің көзқарастарына талдау жасалды.

С.Б.Стамбулов, А.С.Жукенова, Мондира Дутта

ШОС и НАТО: сравнительная оценка деятельности в зарубежных исследованиях

Процессы регионального сотрудничества в незападном мире становятся отдельным направлением исследований в рамках международных отношений. В этом плане ШОС представляет собой интересный объект анализа. Все члены этой организации сталкиваются с общими традиционными и новыми угрозами безопасности. Необходимость противодействия этим угрозам создает естественную основу для сотрудничества. В то же время зарубежные исследователи существенно расходятся в оценках результатов практической деятельности ШОС. В западных кругах Шанхайскую организацию сотрудничества часто сравнивают с НАТО, рассматривают как антиНАТО. С этой точки зрения в статье анализируются мнения западных исследователей и политических представителей о ШОС.

References

- 1 Baranov A. Yu. *Bull. of the Volgograd State University. Series 4, History*, 2009, 2, p. 152.
- 2 Jonathan Watts. *Rumsfeld warns China on military expansion*, [ER]. Access mode: <http://ciberguerra.mforos.com/620465/3650607-china>
- 3 Dubnov A. *Uzbek interests will be lobbied in Washington*, [ER]. Access mode: <http://www.fergananews.com/articles/3881>
- 4 Brookes P. *The Conservative Voice*, 2006, June, 12, [ER]. Access mode: <http://www.theconservativevoice.com/article/15256>
- 5 Rumsfeld: War may alienate Muslim nations, [ER]. Access mode: http://usatoday30.usatoday.com/news/world/2006-06-03-rumsfeld-seasia_x.htm
- 6 ArielCohen. Bear and Dragon summit. *The Washington times*, 12.06.2006, [ER]. Access mode: <http://www.washingtontimes.com/news/2006/jun/12/20060612-093251-1749r/>
- 7 The new eastern bloc: China, Russia and India are joining forces, [ER]. Access mode: <http://europe.newsweek.com/new-eastern-bloc-china-russia-india-are-joining-forces-329968>
- 8 NATO elevates Mediterranean Dialogue to a genuine partnership, launches Istanbul Cooperation Initiative, 29.06.2004, [ER]. Access mode: http://www.nato.int/cps/en/natolive/news_20811.htm
- 9 NATO Review/Autumn 2006: Richard Weitz — Renewing Central Asian partnerships, [ER]. Access mode: <http://www.nato.int/docu/review/2006/issue3/english/analysis2.html>
- 10 Beijing-Moscow a teleconference with the participation of SCO Secretary-General B. Nurgaliyev / Beijing, April 15, 2008, official site of the SCO Secretariat
- 11 SCO countries should actively participate in resolving Afghan problem, believes Pakistan president, [ER]. Access mode: <http://islamrf.ru/news/world/w-news/2459/>
- 12 Reevaluating U.S. policy in Central Asia: hearing before the Subcommittee on Near Eastern and South and Central Asian Affairs of the Committee on Foreign Relations, United States Senate, One Hundred Eleventh Congress, first session, December 15, 2009, [ER]. Access mode: <http://catalog.hathitrust.org/Record/008391595>
- 13 Marsel de Haas. Central Asia's waking giant. Monday 5 January 2009, [ER]. Access mode: <http://www.theguardian.com/commentisfree/2009/jan/05/china-russia>
- 14 Evan A. Feigenbaum, *The Shanghai Cooperation Organization and the Future of Central Asia*, *The Nixon Center*, September 6, 2007, <http://2001-2009.state.gov/p/sca/rls/rm/2007/91858.htm>
- 15 Stephen Blank. Interest in SCO Membership Grows Among Observers and Outsiders, EurasianNet, June 7, 2010, [ER]. Access mode: <http://www.eurasianet.org/node/61235>

Қ.С.Өскембаев

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: k.uskembayev@gmail.com)*

Ә.Бөкейхан: халқы үшін жаралған тұлға

Мақала аса көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, «Алаш» ұлттық-демократиялық партиясының көсемі Әлихан Бөкейханға арналған. Автор Ә. Бөкейханның XX ғ. басындағы қоғамдық-ғылыми қызметіне және «Алашорда» ұлттық автономиялы үкіметінің төрағасы болған кезеңдеріне сараптама жасайды. Сонымен бірге оның ғалым, талантты публицист екенін сипаттайды. Ізденуші Әлихан Бөкейханды өзінің барлық ғұмырын қазақ халқының азаттығы мен саяси тәуелсіздігі үшін күреске арнаған ұлы тұлға деген пікірге келеді.

Кілт сөздер: Әлихан Бөкейхан, 150 жыл, Алаш, Алашорда, алаштанушы, қазақ зиялылары, Ұлт Кеңесі.

Үстіміздегі жылдың 5 наурызында қазақтың нар тұлғасы XX ғ. басында ұлт-азаттық «Алаш» қозғалысының жетекшісі, қазіргі тәуелсіз Қазақстан Республикасының негізін жасаушы, экономист, тарихшы, этнограф, журналист, қоғам және саяси қайраткер, әдебиеттанушы, публицист, саяхатшы, географ және аудармашы Әлихан Бөкейханның туғанына 150 жыл толады.

Әлихан Бөкейханның мерейтойы ЮНЕСКО көлемінде аталып, ұлықталатын болды. Бұл қуанышты хабар ЮНЕСКО-ның 18 қарашасында Парижде аяқталған Бас конференциясының 38-ші сессиясында жария етілді.

Сүйінші сұрап сол күндері-ақ, бізге белгілі алаштанушы Ғалым Сұлтан Хан Аққұлы бәрімізге хабарлап жатты. Ұйымның қатысуымен аталып өтетін ағартушы тұлғаға арналған бұл еске алу-мерейтой шаралары біздер үшін мемлекеттік маңызы бар үлкен жеңіс. Бұл дегеніңіз қайраткердің және оның серіктерінің ғұмыр жолдарын зерттеп, ұлт мүддесі жолындағы еңбектерін паш етуде көптеген істерге мұрындық болатынына біздер кәміл сенімдіміз. Ә. Бөкейхан сол заманда-ақ қазақ елінің болашақ даму жолын анықтап, оның мемлекеттілігінің әлемдік деңгейдегі орнын даналықпен көрсете білді. Бүгінгі ұрпақ, біздер, оған шексіз қарыздармыз. Әлихан бабамыздың 150 жылдығын тойлау, өшпес істерін ұлықтау неге керек: 1-ден, осы іс-шаралар барысында «Алаш» тұжырымын (концепциясын) анықтап, ашып алу, тұлғалардың ерлік істерін дәріптеп, біржолата ақтау, 2-ден, «Алаш» ардақтылары алдындағы тікелей міндеттерімізді өтеу, «аруақтарға» тағзым ету, 3-ден, бұл мерейтой «Қазақ мемлекеттілігі», «Мәңгілік Ел» идеясын жандандыра беру үшін керек және кеше ғана тойланып, көп мәселеге жаңалық әкелген Қазақ хандығының 550 жылдық мерейтойының заңды жалғасы болмақ. Оның үстіне бізді қуантатын жағдай, бұл іс-шара «Алаш» көсемдері, елімізге белгілі тұлғалар Ақбайдың Жақыбының 140 жылдығы, Ермек Әлімханның 125 жылдығы, «Алаш» ұлт-азаттық қозғалысының 100 жылдығына сәйкес келіп отыр.

«...1927 жылы Ленинградтан шыққан «Казаци. Антропологические очерки» деген жинақта Әлиханның «Казаци Адаевского уезда» деген соңғы ғылыми зерттеуі жарияланды. Сонда ол өзін «Алихан Букейхан» деп көрсетеді. Сондықтан біз осыны басшылыққа алуымыз керек. Бірінші назар аударғым келетін мәселе осы», — дейді С.Аққұлы [1]. Ендеше, болашақ еңбектерде, мақалаларда түпкілікті Әлихан Бөкейхан десек, дұрыс болар еді.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Омбыдан табылған құжаттар бойынша және тұтқында отырғанда өз қолымен толтырған анкетада туған жылы мен өскен ортасын көрсеткенде 5 наурыз 1866 ж. бұрынғы Семей облысы Қарқаралы уезі Тоқырауын болысының 7 ауылында дүниеге келгенін жазады [2].

Ә. Бөкейхан туралы бүгінде бірнеше том-том болып еңбектер жазылып, жүздеп мақалалар жариялануда және жазыла бермек. Ол тез өзгеріп жатқан заманда өмір сүріп қандай билік келсе де олардың тарпынан қолдау таппаған жан. Алайда ол XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы қазақ зиялыларының, қоғам және мемлекет қайраткерлері қатарындағы өз елі үшін басын құрбан қылған аса ерекше тұлға. Оның арғы атасы Шыңғысханның ұрпағы әйгілі Барақ сұлтан ақтабан-шұбырынды заманында ешкімге де бас иеген. Ал ержеткен ортасы — Абайдың шығармалары, Мәди мен Нарманбет секілді күрескер әнші-композиторлардың азаттықты көксеген тамаша туындылармен

сусындаған, Қоянды жәрменкесіне келген бүкіл Арқа қазағының басын қосқан айтулы Қарқаралы өлкесі. Жасынан зерек, алғыр өскен Әлиханды әкесі Қарқаралыға алып барып, жергілікті молданың қолына оқуға береді. Бірақ ол молданың қолынан оқуды қанағат тұтпай, қаладағы үш сыныпты бастауыш мектепке ауысады. Оны бітіргеннен кейін 1879–1886 жж. Қарқаралы қаласындағы қазақ балаларына арналған мектепте оқыды. 1886–1890 жж. Омбыдағы кәсіби-техникалық училищені бітіреді. 1890–1894 жж. Петербордағы Орман институтының экономика факультетінде оқыды. Мұнда ол студенттік қызу пікірталастарға қатынасып, XX ғ. босағасын аттағалы тұрған Ресейдің қандай жолмен дамуы тиімді болатындығы туралы қайшылықты пікірлер қақтығысына куә болды, өз ойын да шындай түсті. Бөкейхан туралы «Семипалатинский листок» газетінің 1906 ж. 5 маусымдағы санында: «Ол Орман институтының студенті болып жүрген кезінде барлық студенттік қозғалыстарға белсенді түрде араласып, әсіресе солшылдарға ілесетін. Марксизм туралы қызу пікірталастарға экономикалық материализм қағидаларын дес бермей қорғайтын» делінген. Бөкейханның Ресей жандармерия басқармасының назарына алғаш рет студенттік 1892 жылдары-ақ ілігіп, «саяси сенімсіздердің қара тізіміне алынды» [3; 401–405]. *Жалпы оның патшалық замандағы түрмеге жабылуын* 1906 ж. алғашқыда Кереку, одан кейін Омбы, 1908 ж. Семей түрмесіне түсуінен, 1908–1916 жж. Самараға жер аударылуынан көрсек, *кеңес дәуірінде* «контрреволюциялық әрекеттері» үшін деп үш рет (1922, 1926 және 1937 жж.), он жыл (1927–1937) «үйдегі қамаудағы» кезеңдерінен байқаймыз.

XIX ғ. аяғы мен XX ғ. бас кезінде қазақ қоғамында демократиялық азаттық бағыттағы қоғамдық қозғалыс өрістеді. Оның көш басында ресей оқу орындарында оқыған ұлт зиялылары тұрғаны белгілі. Зерттеушілер Ғ.Ахмедов, В.Григорьев М.Қойгелдің мәліметтеріне сүйенсек, төңкеріске дейін мыңға тарта қазақ жастары Петербор, Мәскеу, Қазан, Киев, Саратов, Воронеж, Том, Омбы сияқты ірі қалаларда оқып білім алған. Осындай мәлімет 2014 ж. Алматы қаласында, «Сардар» баспасында шыққан Е.Тілешов, Д.Қамзабекұлының «Алаш қозғалысы» атты энциклопедиялық анақтамасында да беріледі. Көрнекті мемлекет қайраткері, математика профессоры, «Алаш» қозғалысына қатысушы Әлімхан Ермектің деректеріне қарағанда, Ә.Бөкейхан Ленинмен бірге Петербор университетінің заң факультетін өз бетінше (экстерн түрінде) бітірген, бірнеше шетел тілін білген, сөйтіп жиырма төрт жасында жоғарғы білімі жөніндегі екі дипломға (бірі Орман институты) ие болған, керемет білімді жас, Санкт-Петербурттағы марксизм теориясын терең білетіндердің бірі ретінде атағы шыққан [4]. Ал ресейлік ғалым Б.И. Николаевский, сонымен бірге кейбір қазақстандық ғалымдар, мысалы, М. Базарбаев, С. Аққұлы оның масондық ұйымға қатысы барын жазады. Филология ғылымдарының кандидаты С.А. Аққұлы қазақ және орыс тіліндегі 7 томдық жинағында Бөкейханның өмірінен өте құнды деректер береді.

Ә.Бөкейхан институтты бітіргеннен кейін Омбыға барады. Онда орман шаруашылығы училищесіне математика пәнінен оқытушы болып орналасты. Солшыл бағыттағы «Степной край» газетінің қызметіне белсенді түрде араласып, оның редакция алқасы құрамына енді.

Әлихан Бөкейхан академиктер С.П. Швецов, С.Ф. Ольденбург, А.Е. Ферсман, С.И. Руденко, С.Ф. Баранов секілді көптеген көрнекті ғалымдармен достық қарым-қатынаста болған. 1894–1926 жж. аралығында ол төрт түрлі ғылыми-зерттеу экспедициясының жұмысына қатысқан: «Тобыл» экспедициясы; В.А. Щербинаның жетекшілігімен жасалған экспедициялар (1896–1901); С.П. Швецов басқарған статистика-экономикалық экспедиция (1902–1903); сондай-ақ (1926) КСРО Ғылым академиясының антропологиялық экспедициясы. Төңкеріске дейінгі экспедицияларда ол еліміздің жер-суын, тұрмыс-тіршілігін, шаруашылығын кең және терең зерттеп білуге мүмкіндік алды. Щербина және Швецов экспедициялары кезінде ол қазақ қоғамындағы ерекшеліктерді анық байқады. Бұл қоғамның әлеуметтік құрамы жағынан болсын, шаруашылық, мәдениет тұрғысынан болсын тап-тапқа, мысалы, езілуші — еңбекші мен үстем тап өкілі капиталист-буржуазия деп жікке бөлуге болмайтындығына көз жеткізіп, марксизмнен біржола бас тартады. С.А.Аққұлы айтқандай, сөйтіп, «1910 ж. Санкт-Петербуртта басылып шыққан «Қазақтар» очеркінде атап көрсеткендей, өзі тәрбиелеп өсірген «Алаш» зиялыларын бастап Әлихан қазақ елін Батыс Еуропа өркениеті деңгейіне жеткізуді түпкілікті мақсат етіп алды.

Оның ойы бойынша, экспедиция жұмысына қатысу сол тарихи кезеңде халқы үшін ең зәру мәселеге айналған — жер қатынастарын тереңінен түсініп, белгілі бір тұжырымдарға келуге жағдай жасауға тиіс еді. Бөкейхан экспедиция жұмысына қатысу барысында қазақ даласына байланысты Ресей империясының көздеген мақсатын бұрын өзі байқай бермеген жаңа қырынан көрді және отарлық биліктің таяу жылдары ірі шараларды іске асыруға даярлық жасап жатқанын байқады.

Әсіресе Семей облысына қарасты Павлодар, Қарқаралы, Семей уездері мен Ақмола облысының Омбы уезінде жүргізген жұмыстарына тікелей қатысып, алуан түрлі деректі материалдар жинастырды. Экспедиция жұмыстары біткеннен кейін, жиналған бай материалдарды іріктеп, өңдеп, ғылыми қорытындысын жасады. Экспедиция қорытындылары 1903–1905 жж. жалпы көлемі 13 том болып жарыққа шықты. Экспедиция қатарындағы атқарған жұмысы оның жан-жақты дайындығын, терең білімін аңғартты [5]. Щербина экспедициясынан кейін ол С.П.Швецов бастаған Сібір темір жол бойында орналасқан Челябині мен Том қалалары аралығын мекендеген қазақтардың мал шаруашылығын зерттеуге бағытталған экономикалық экспедициясына атсалысты. Экспедиция жүктеген міндетке сай, қазақтың қой шаруашылығының жағдайын зерттеді. Қазақтардың қой тұқымдарын, шаруашылықтарын түгел қамтып, бір-бірімен салыстыра отырып, сүбелі еңбек жазып шықты. Бұл еңбек экспедицияның басқа материалдарымен бірге «Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги» деген 3 бөлімнен тұратын кітап болып 1904 ж. Том қаласында басылып шықты.

Осы жылдары Бөкейхан Ресей императорлық география қоғамының қызметіне қызу араласып, 1896 ж. Батыс-Сібір бөлімінің мүшесі, ал 1901 ж. оның басқару комитетіне сайланды. Алғашқы тарих саласында жазып қалдырған «Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи» атты алғашқы еңбегі 1903 ж. «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» деген көп томды альманахтың 17-томына еніп, Петерборда жарық көрді. Шығармада қазақ өлкесінің тас дәуірінен бергі тарихы көрініс тапты.

Бүгінде Ә. Бөкейханды біздер қазақтың тұңғыш энциклопедисі деуімізге үлкен негіз бар. XX ғ. басында неміс Ф.А.Брокгауз бен орыс И.А.Эфрон секілді баспагерлер көптомдық «Жаңа энциклопедиялық сөздігін» шығарып тұрған. Бөкейхан осы баспа арқылы қазақ өлкесі жайлы «сөздікті» әзірлеуге қатысты. «Сөздікке» енген қазақтың тарихы, қазақтың хандықтары, Бөкей ордасы жайында (8-т.) және тағы басқа да материалдарды әзірледі. Энциклопедиялық сөздікті баспаға дайындаған қызметкерлердің тізімінде Ә.Бөкейханның аты 4 томнан 21 томына дейін көрсетілген екен.

Қазақ зиялыларының мүлдем жаңа сапаға көтерілуіне 1905 ж. орыс төңкерісі ерекше ықпал етті. Студенттік және омбылық өмірінің алғашқы кезеңінде маркстік бағытта тұрған Бөкейханның саяси көзқарасы өзгерді. Ол қазақ даласын отарлау саясатына белсене кіріскен патша өкіметімен күрес жүргізу үшін әуелі бүкіл қазақ жұртының басын біріктіруді, сонымен бірге орыс қоғамының ішінде ресми билікке қарсы тұрған саяси күштерге сүйенуді алға тартты. Атақты Қоянды жәрмеңкесінде 1905 ж. маусым айының 26 жұлдызында ол А.Байтұрсынов, Ж.Ақбаев, М.Дулатов, М.Бекметов сияқты оқыған қазақ зиялыларымен патша өкіметінің атына империяның отарлық, орыстандыру саясатынан зардап шеккен қазақ халқының тілек-талаптарын білдіру мақсатында Санкт-Петербургке петиция жолдады. Петицияда қазақ жерінде адам құқығы аяққа тапталып, заңсыздық пен бассыздықтың шегіне шыққан орыс шенеуніктерінің озбырлық әрекеттері көрсетіліп, болашақта келісімге келу арқылы қазақ даласындағы саяси және ұлт мәселелерін шиеленістірмей шешудің шаралары белгіленген еді. Атап айтсақ, талаптарға мына мәселелер енді: дінге қысым жасамау, қазақша мектептер ашу, Орталық Ресейден қоныс аударушыларды тоқтату, «Даланы басқару Ережесіне» өзгертулер енгізу, мекемелерде іс-қағаздарын қазақ тілінде жүргізу, қазақ депутаттарының сайлануы сияқты мәселелер қойылды [6].

1905 ж. қарашада Мәскеуде өткен земство және қала қайраткерлерінің съезіне қатысты. Съезде қазақ халқының жоғын жоқтап тіл, сайлау, дін, т.б. бостандықтар мәселесін көтерді. Ол осы жылы «Халық бостандығы» (конституциялық-демократиялық) партиясының мүшелігіне, ал 1906 ж. оның ОК-інің құрамына енді. Осы партияның Қазақстанда бөлімшесін ашуға ынталы болып, 1906 ж. маусымда Семейде өткен қазақ сайлаушыларының съезінде Бөкейхан «Халық бостандығы» партиясының бағдарламасын қуаттап сөз сөйледі. Бөкейхан I Мемлекеттік думаға Семей облысы қазақтары атынан депутат болып сайланды. Бірақ ол I Мемлекеттік дума жұмысына қатыса алмады. Өйткені Бөкейхан Дума өз жұмысын бастаған кезде Дала генерал-губернаторының негізсіз жарлығымен, соттың тергеуінсіз, 3 ай Кереку, Омбы абақтысында отырды. Ал абақтыдан шығып Петерборға жеткенде, Дума патшаның үкімімен таратылып, оның біраз мүшелері наразылық актісін қабылдау үшін Финляндияның Выборг қаласына жүріп кеткен еді. Бөкейхан да солардың атынан аттанып Выборг үндеуіне қол қойды. Сол үшін жазаға тартылып, Петербор сот палатасының төтенше мәжілісінің шешімімен 3 айға Семей түрмесіне жабылды [7].

1906 ж. Омбыдан шығатын кадеттік «Голос степи», «Омич» және «Иртыш» газеттерінде, 1908 ж. Петерборда жарық көрген меньшевиктік «Товарищ», кадеттік «Речь», «Слово» газеттерінде редакторлық қызмет атқарды. Сол жылы Самараға жер аударылып, 1909-1917 жж. Дон егіншілік банкі бөлімшесінде жұмыс істеді. 1912–1917 жж. кадеттер партиясы ОК-нің мүшесі болды. XX ғ. басындағы қазақ қоғамының саяси және рухани өмірінде «Қазақ» газетін ұйымдастыруда және оның жалпы ұлттық деңгейге көтерілуіне Бөкейхан зор еңбек сіңірді. Сонымен бірге сол жылдары оның «Киргизы» деген еңбегі алғаш рет «Формы национального движения в современных государствах» атты жинақта 1910 ж. Петерборда басылып шықты. Бұл еңбек қазақ халқының отаршылдық саясатқа деген көзқарасын, ұлт-азаттық күресінің бағытын, мақсат-мүддесін ашып көрсеткен. Бөкейхан Қазақ мемлекетінің пайда болуының тарихи кезеңдерін, даму заңдылықтарын да терең зерттеген. Бұған оның әр жылдары Ресей императорлық география қоғамы Батыс-Сібір бөліміне қараған Семей бөлімшесінің басылымдарында жарияланған «Из переписки (писем) киргизских ханов, султанов», «Из переписки хана Средней Киргизской орды Букея и его потомков» және «Из бумаг султана Большой Киргизской орды Сюка Аблайханова» атты ғылыми жарияланымдары куә бола алады. Бөкейхан назарынан Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісі де тыс қалмаған. Ол бұл тақырыпты кейін 1923 ж. да жалғастырғаны белгілі. Ташкентте «Материалы к истории султана К.Касымова» атты кітапшасы шыққан. Бөкейхан халықтың ауыз әдебиеті мұраларынан үлгі алмай ұлттық әдебиеттің өркендеуі мүмкін емес деп түсінген. Ол сол жылдары ауыз әдебиеті туындыларын жинауға көп күш салды. Сондай-ақ Бөкейхан тұңғыш абайтанушы да болды. Абай шығармаларын жаңа заманның тынысы деп түсініп, қалыптасып келе жатқан жаңа ұлттық әдебиеттің бастамасы деп бағалады. Абайдың өлеңдері мен нақыл сөздерін жинақтауға атсалысты. Абайдың өлеңдері мен қара сөздерінің тұңғыш жинағын редакциялап, 1909 ж. Петерборда басылып шығуына қол ұшын берді. 1914 ж. маусымда Мемлекеттік думадағы мұсылман фракциясының ұйымдастыруымен шақырылған Бүкілресейлік мұсылман съезіне қатысты, мұсылман фракциясы бюросының тұрақты мүше болды [3; 403]. Әлихан Бөкейханның газет-журналдардағы көп мақалалары лақап атпен берілген. «Қыр баласы», «Сын степей», «V», «Киргиз-Степняк», «К.Степняк», «Туземец», «Арысұлы», «А.Б.», «Қ.Б.», «Ғ.Б.» деп қол қойып отырған.

Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдары майданның қара жұмысына алынған қазақ, қырғыз, өзбек т.б. шығыс елдері азаматтарына қажетті түрлі көмек көрсету ісіне басшылық жасады. Осы мақсатта 1917 ж. 15 ақпанда Минсктегі земство және қала одақтары жанынан ашылған бұратаналар бөлімінің бастығы қызметін Бөкейхан атқарды.

1917 ж. 20 наурызда Уақытша өкіметтің Торғай облысы комиссары және Түркістан комитетінің мүшесі қызметіне тағайындалды. Бөкейхан ескі патшалық биліктің орнына келген Уақытша үкімет жағдайында облыс басшысы дәрежесіне көтерілген алғашқы қазақ. Ұлттық мемлекет құру Бөкейханның түпкі мақсаты болды. Ол Уақытша үкіметке, сондай-ақ кадет партиясына үлкен үмітпен қарады. Бірақ оның бұл үмітінің негізсіз екендігін көп ұзамай уақыттың өзі көрсетіп берді. Бұл Бөкейханның кадет партиясынан шығуына алып келді. Оның жетекшілігімен 1917 ж. шілдеде Бірінші жалпықазақ съезі өткізілді, сондай-ақ «Алаш» партиясы құрылды. Бөкейхан 1917 ж. күзі мен қысында мемлекеттік бостандыққа жетудің түрлі жолдарын қарастырды. Г.Н.Потанин бастаған Сібір автономияшыларымен қатынас жасап, Сібір автономиясы құрыла қалған күнде Қазақстанның оның құрамына енуін жақтады. Бірақ бүкіл империя көлемінде жағдайдың күн өткен сайын шиеленісе түсуіне байланысты, бұл пікірдің іске асуы екіталай еді. Міне, осындай жағдайда Бөкейхан мен Байтұрсынов бастаған бір топ қайраткерлердің ұсынысы мен ұйымдастыруы бойынша 1917 ж. 5–13 желтоқсанда Орынбор қаласында қазақ мемлекеттігі туралы мәселе қараған Екінші жалпықазақ съезі болып өтті. Съездің күн тәртібінде тұрған ең негізгі мәселе — кеңестік билікке қатынас жөнінде баяндаманы Бөкейхан жасады. Съезд қазақ облыстарын бүліншіліктен сақтау мақсатында уақытша «Ұлт Кеңесін» құрып, оның аты «Алашорда» болсын деген шешім қабылдады. 25 орыннан тұрған бұл өкіметтің төрағасы болып көпшілік дауыспен Ә. Бөкейхан сайланды [3; 402–403; 8].

Қазан төңкерісінен кейін көптеген ұлттық аймақтарда ұлттық автономияларды қалыптастыру үдерісі жүріп жатты. Кеңестік Ресей Польшаның, Финляндия мен Украинаның егемендігін мойындауға мәжбүр болды. Балтық елдерінде, Татарстан, Башқұртстан, Сібір және басқалары автономияларын жариялады. Ресей империясының күшпен жинаған жерлерінің ыдырау үдерісі басталды. 1917 жылғы 2 қарашада В.И. Ленин мен И.В. Сталин қол қойған Ресей халықтары құқықтарының Декларациясында «ұлттардың өз даму жолын өзі анықтауын, Ресейден бөлініп шығып, тәуелсіз мемлекет құру құқығы» бекітілгенмен де, большевиктер ұлттық аймақтардан

айрылғысы келмеді. Кеңестік Ресей басшылығы халықтардың өз алдына бөлініп, ұлттық автономия құруына жол бермеді. Ресейде кеңестік федеративтік республика құрылғандығы туралы жариялағанмен де, большевиктер іс жүзінде патша үкіметінің саясатын одан әрі жалғастырды.

Большевиктердің 1918 ж. 10 қаңтарда Самарадағы Бүкілресейлік Құрылтайды күшпен қуып таратуы Алашорда үкіметінің жағдайын одан әрі нашарлатты. Қызыл гвардияшылар отряды Орынбор қаласын басып алды. Қазақ автономиясын толық құрып үлгере алмаған Алашорда үкіметі қаладан кетуге мәжбүр болды. Байланыстың нашарлығы мен бүкіл қазақ даласына бір орталықтан басшылық жасаудың қиындығынан Алашорда үкіметі үшке бөлінді. Оның Ә.Бөкейханов Семей бөлімін басқарды, Жанша және Халел Досмұхамедовтар *Батыс* бөлігін (Ойыл уәлаяты) және А.Байтұрсынов үшінші бөлімін (Торғай бөлімін) басқарды. Алашорда үкіметінің алғашқы әрекеттері Кеңес мемлекеті басшыларымен келіссөздер жүргізуге және Алаш мемлекетін қорғау үшін халықтық милиция жасақтарын құруға бағытталды.

«Алаш» партиясы сол кездің нақты мүмкіндіктерін ескере отырып, қазақ халқы дамуының балама жолын ұсынды. Сол арқылы Алаш қозғалысы буржуазиялық-демократиялық, ұлт-азаттық төңкерісті аяқтауға бағытталған реформаторлық жолды нұсқады. Алаштықтар Құрылтай жиналысына шақырылып, онда Қазақ автономиясын мойындау туралы шешім қабылданады деп үміттенді. Алайда төңкерістің осы бір тарихи қиын кезеңінде билеуші партияға айналған большевиктер Алашордамен тіл табысқысы келген жоқ. Қазақ халқына дербес мемлекет құруға мүмкіндік берілмеді. Кейін Қазақстанда РКФСР құрамындағы кеңестік автономия ғана құрылды.

Осылайша, 1917 ж. қараша-желтоқсан айларында Қазақстан мен Түркістанда, Түркістан автономиясы мен қазақ облыстарының «Алаш» автономиясы құрылып, олар РКФСР құрамынан бөлініп шығатындығын мәлімдеді. Бірақ оларды Кеңестік Ресей үкіметі қабыл алмай, бірден олармен күрес жүргізуге көшкен болатын.

Кеңес өкіметі 1919–1920 жж. Алаш қозғалысына қатысқандарға жариялаған кешірімнен кейінгі уақытта да Бөкейхан өз принципіне сенімді күйде қалды. Кеңес билігі тұсында ол туған елі үшін белсенді қызметтен бас тартқан емес. 1920 ж. Қазақ АКСР егіншілік халық комиссариаты коллегиясының мүшесі, 1922 ж. Ұлттар істері жөніндегі Халық комиссариаты жанындағы Орталық баспаның, 1926–1927 жж. Ресей ҒА-ның ғылыми қызметкері болды. Осы жылдары оның қаламынан шыққан мақалалар Санкт-Петербургтің «Сибирские вопросы», «Биржевые ведомости», «Новая жизнь» секілді басылымдарынан жиі көрініп тұрды [3; 403; 9].

Өкінішке орай, Сталин басқарған жоғары билік төңкеріске дейінгі қазақ зиялыларына, оның ішінде Бөкейханға сенімсіздік танытты, қоғамдық қызметін теріс бағалап, шектеп отырды. Кеңес билігінің қуғын-сүргініне ұшыраған Әлихан Бөкейхан өмірінің соңғы 15 жылы Мәскеуде өтті, арнаулы жазалаушы ұйымдардың жіті бақылауында болды.

1925 ж. Қазақстандағы саяси билікке Ф.Голощекин келгеннен кейін жүргізген оның қоныс аударушыларға кең жол ашу саясатына жол бермеу үшін қазақ қожалықтарына қажет жер нормасын анықтау мақсатында КСРО ҒА жанынан профессор С.П.Швецов бастаған экспедицияны құру ісіне белсене араласып, оның құрамына өзі де енеді. Қазақстанда қоныс аударушыларға жарарлық артық жер жоқ екенін ғылыми тұрғыдан негіздеп берген бұл комиссияның жасаған тұжырымдары мен ұсыныстары Ф.Голощекинге және орталық мекемелерге ұнай қойған жақ. Бөкейханды 1926 ж. Мәскеуден бақылаушы орындардың рұқсатынсыз шығып кеткені үшін ОГПУ қызметкерлері Ақтөбеде тұтқынға алады да, кейін қайтарып, Бутырка абақтысына жабады. Бірақ оны 15 күннен соң шығарып жіберуге мәжбүр болады. Келесі 1927 ж. Одақтың Егіншілік комиссариатында ол Швецов ұсынған жер нормасын қорғап сөз сөйлеп, отаршыл пиғылдағы шенеуніктерді әшкерелеп сынға алды. Бөкейхан 1927 жылдың 1-қазанынан бастап Мәскеуде, ОГПУ орындарының бақылауы астында тұруға тиіс болды. Үкімет орындарының, жеке адамдардың оны Қазақстанда тұрып, қызмет істеуіне рұқсат сұрап орталыққа жасаған өтініштерінен нәтиже шықпады. 1928–1930 жж. екі мәрте Алаш қозғалысының белсенді қайраткерлері тұтқынға алынып, сотталғанда, ОГПУ орындары Бөкейханды бір-ақ рет шақырып түсінік алумен шектелді. ОГПУ орындарының оны ол жылдары қамауға алмауы олардың қоғамдық пікір алдында өз істерін тым айғақтап алудан қаймығуынан деп түсінген дұрыс.

1927 жылдың 1-қазанынан 1937 жылдың шілдесіне дейінгі уақытта Бөкейхан барлық қызметтен «штаттың қысқаруы» деген сылтаумен босатылып, Мәскеуде бақылаушы орындардың қатаң бақылауымен кезінде граф Шереметьев тұрған үйде тұрып жатты. 1937 ж. шілдеде тұтқындалып, 27 қыркүйекте КСРО Жоғарғы Соты Әскери коллегиясының негізсіз үкімі бойынша ату жазасына кесілді. Соңғы тергеуде Алаш партиясы мен кеңестік билікке қарсы әрекеттеріне байланысты барлық

жауапкершілікті өз мойнына алған Бөкейхан ақтық сөзінде «Кеңестік билікті сүйген емеспін, бірақ мойындауға мәжбүрмін» деп мәлімдеді. Халқын отаршылдықтың құлдық қамытынан босату үшін күрескен өз заманының аса білімді де білгір, парасатты, терең ойлы, ірі қайраткері, Шығыстың шын мәніндегі ұлы тұлғасы 1955 ж. 8 қыркүйекте толықтай ақталған. Бірақ КГБ осы жаңалықты халықтан 34 жыл бойы жасырып келді. 1989 ж. 14 мамырда КСРО Жоғары Сотының Қаулысы бойынша әрекетінде қылмыс құрамы жоқ деп толық ақтады [3; 405; 6; 40].

Кезінде Аққұлы «Алаш» қозғалысының көсемі Бөкейханның туғанына 145 жыл толуына арналған мақаласында Смахан төренің естеліктерін келтіріп, Әлиханнның «туған жерден үш аршын жер бұйырса жетеді» деген сөзді ағайын-туыстарына әрдайым қайталап отыратыны жайында жазады.

Алайда Әлихан Бөкейханға да, оның қыздарына да, немересі Ескендірге де ата-баба жерінен топырақ бұйырмады. Барлығы Мәскеуде жерленді. Тек таяуда ғана Алаш көсемінің күйеу баласы, 1920 жж. ірі мемлекет қайраткері Смағұл Сәдуақасов денесінің күлі Мәскеуден Астанаға әкелінді. Бірақ әлі күнге дейін оны қайда жерлеу мәселесі шешілмей отыр [10]. Бұл мәселе бүгінде Астана қаласынның ең көрікті жерінің бірінде, кезінде жазықсыз құрбан болған «Алаш» қайраткерлеріне арналған Ұлттық пантеон ашуға итермелейді емес пе? Ал, ол жер біртіндеп біздің халқымыздың ең қасиетті жеріне айналатынына ешкім күмән келтірмес. Осындай кезде біздерді бір әдемі ойлар түрпектейді. Мысалы, Ташкентте Науаи көшесінде «Шайырлар соқпағы», немесе басқаша айтқанда «Ақындар аллеясы», бар. Онда ұлы Науаи бастаған белгілі тұлғалардың мүсін-бейнелері қатар-қатар орналасқан екен. Неге осындай өзіміздің ұлы адамдарымызға тағзым ететін «Алыптарымызға» арналған саябақты жай — аллеяны бізге де жасамасқа? Оның бір жағында Абай, Жамбыл, Шәкәрім бабаларымыз, бір жағында Әлихан, Ахмет, Міржақып, Мағжан, Жүсіпбек сынды асқар тұлғаларымыз жараса бой түзеп тұрса. Ал бұл жерге келген қонақ-меймандарымыз «қазақтардың мына кісілердей ғұлама ақын-жазушылығы, отжүректі ғажап тұлғалары бар екен-ау» деп сүйсіне тағзым етіп, ал жастарымыз олардың тұғырларына гүл шоқтарын қойып жатса, қандай жарасымды болар еді. Бұл да ойланатын мәселе.

Осыдан бірнеше жыл бұрын Қазақстан Жастар одағы мен халықаралық «Алаш» әдеби сыйлықтарының, Т. Айбергенов атындағы республикалық әдеби сыйлықтың, «Ильхам» сыйлығының лауреаты, Қазақстан Жазушылар одағының басқарма мүшесі, «Құрмет» орденінің иегері, ақын Қасымхан Бегманов «Мұстафа Шоқай жолымен» атты екі томдық (2012–2013) көлемді тарихи зерттеу кітабын жариялап және осындай атаумен төрт бөлімнен тұратын тарихи деректі фильмді көпшілікке ұсынған болатын. Өкініштісі сол, ұлт тәуелсіздігі үшін күрестің символына айналған Алаш көсемі Мұстафа Шоқайды сол кезде «фашистермен сыбайлас» деп қаралап, өскемендік «Флэш» газетінің бас редакторы Денис Данилевский мен Сергей Михеев екі бірдей мақала жариялаған еді. Қ. Бегманов сол газетті алғашында сотқа бергенімен өскемендік сот әуелде осы екі авторды ақтап шықты. Алайда Бегманов заң жолымен әрі қарай жоғарғы инстанцияларға шағымданып, Мұстафа Шоқайды сол күндері заңсыз тағылған жалалардан арашалап алды. Бұл туралы көрнекті тарихшы Мәмбет Қойгелді: «Ел тәуелсіздігінің осынау жиырма жылында жеке басы үшін соттасқандар арамызда көп болды. Ал ұлт қайраткері үшін соттасқан арамызда жалғыз-ақ қазақ бар. Ол осы кітап пен деректі фильмнің авторы ақын Қасымхан Бегманов», — деп жазды. Сондықтан бүкіл қазақтың атынан Қасымхан замандасымызға мыңда бір алғыс.

Сол кездегі көпшіліктің ойлайтыны Мұстафа Шоқайға тіл тигізгендер ертең Әлихан Бөкейханға, арғы күндері басқа да зиялыларымызға зияндарын тигізбесіне кім кепілдік береді деуші едік. Одан әрі барсаң жер дауы да сондайдан шықпай ма?! Айтпақшы, осындай дау 2006 ж. біздің өңірде де бой көрсеткен болатын. Оны біреу білсе, енді бірі білмеуі мүмкін. Бірақ тарихта болған дүниені өшіріп тастай алмаймыз ғой. Сол күндері Қарағандының бір топ азаматтары Қарағанды облысының 70 жылдығы мерейтойына орай Әлихан бабамыздың есімін Ленин көшесіне беру мәселесін жан-жақты көтерді. Ленин көшесінің тандалғанын бұл істі ұйымдастырушылар коммунистердің көсемінің орнына, ұлт көсемінің келуі рухани жеңіс болады деген ойдан туған еді. Сөйтіп, қоғамдық сананы өзгертуге үлкен талпыныс жасалды. Өкініштісі, бұл көтерілген іс сол кезде не билік тарапынан, не ономастикалық комиссия тарапынан қолдау таппады. Қайта «Центральная газета» басылымында тілші Анастасия Мезенцова (2006 ж. 18 қараша, № 9) Әлихан атамызға «черносотенец», «террорист» деп жала жауып, «Ленинский скандал» атты мақаласын жариялап үлгерді. Сол кезде осы мәселеге қарсы қазақ тіліндегі газет-журналдарда бірлі-жарым мақалалар жарияланды. Соның бірі сол жылғы өзіміздің «Орталық Қазақстан» газетінің 5-ші желтоқсанында Қ. Ахметовтың «Ұлт көсеміне жала жабылды» деген атпен жарияланған мақаласы жұрттың көңілінен шыққан еді.

Ендеше, бүгінде ашықтан-ашық ұлт мақтанатын Әлихан Бөкейхан сияқты тұлғаның істеген істері мен қызметін әлемдік деңгейде атап өту ұлт мүддесі жолындағы істелетін істерге жаңа құлшыныс пен мүмкіндіктер беретініне біздер сенеміз. Ең бастысы, қазақ зиялыларының еңбектерін жоққа шығаратындардың үндері біржолата өшеді емес пе?

Торқалы той барысында ұлы тұлғаның ұлағатты мұрасын асқақ өресіне сай етіп, халыққа жеткізу ісі кең қанат жаюы тиіс. Қазақстан тәуелсіздік алғалы бергі уақытта Ә. Бөкейханның сан түрлі баспалардан шыққан үлкенді-кішілі жинақтарын, еңбектерін, белгісіз жатқан немесе ашылмаған дүниелерін, ол туралы жазылған еңбектерді, мақалаларды таразыдан қайта өткізіп, көп томдық жинақ қылып шығару. Бұл жинақтар көрген жанды сүйсінтетіндей баспадан шығарылып, тікелей республикамыздың барлық кітапханаларына тарту етіп таратылуы тиіс.

Сонымен, Әлихан Бөкейханның өмірі мен қызметінің маңызды кезеңдерін ескере отырып, ресми мемлекеттік органдардың және шығармашылық интеллигенцияның назарына келесі 2016 жылы аса назар аударатын төмендегідей ұсыныстарымызды білдіреміз:

- қазақтың зиялылары жайлы деректі фильмдерді, Алаш қозғалысына қатысты мұрағат құжаттарының жинақтарын шығара беруді жалғастыру. Әсіресе «Алаш ісі», «Алаш соты» атты құжаттар жинағына үлкен мән беру. Бұл жұмысқа тарихшылармен бірге мәселенің құқықтық жағын жан-жақты ашу үшін заңгер-ғалымдар, құқық қорғаушылар тартылуға тиіс;

- Әлихан Бөкейханды жете тану үшін әр түрлі шаралардың ішінде республикалық, аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференцияларды жер-жерлерде ұйымдастыру;

- Әлихан Бөкейханның шығармаларын толықтырып, тұлғалық энциклопедияны шығаруды ойластыру;

- Әлихан Бөкейханның 150 және Алаш қозғалысының 100 жылдығы мерейтойларын мемлекеттік және жалпыұлттық дәрежеде атап өту 2 жыл мерзімді (2016 және 2017 жж.) қамту керек;

- Әлихан Бөкейханның 150 жылдығы мерейтойы аясында оның жақын серіктері де ұлықталуы қажет. Елімізге белгілі тұлғалар Жакып Ақбайдың 140 жылдығы, Әлімхан Ермектің 125 жылдығы т.б.;

- Қарағанды қаласында Әлихан Бөкейханның атымен аталатын көше беру және сол көшеде оған лайықты ескерткіш орнату;

- Қазақстандағы жоғары оқу орындардың біріне (*мысалы, Қарағандыдағы Қазтұтыну одағының экономикалық университетіне*) Ә. Бөкейхан есімін беру, гуманитарлық бағытта оқитын студенттерге арналған «Алаш қозғалысы» атты элективті курсты енгізу;

- Әлихан бабамыздың атымен әр түрлі салада білім алып жатқан студенттер немесе еңбек жасап жатқан жастар үшін (оның көп жақты тұлға болғанын ескеріп) оның есімімен аталатын стипендиялар тағайындау;

- Әлихан Бөкейхан тұрған, қызмет еткен жерлерге ескерткіш тақталар, мүсіндерін орнату;

- басқа да облыс орталықтарында үлкен көшелерге және кіші қалалар мен елді мекендерде Әлихан Бөкейханға арналған ескерткіштер орнату, атын беру;

- алаштанушы Сұлтан Хан Аққұлы ұсынғандай, Ә.Бөкейханның бейнесі бар монеталар шығаруды Ұлттық банкке тапсыру, «Қазпоштаның» тұлға бейнесі бар маркаларын шығару;

- Қарағанды қаласында және көсем туып-өскен орта Ақтоғай, алғашқы саяси жұмыстармен араласқан Қарақаралы аудан орталықтарында облыстық және аудандық әкімдіктерімен, ғылыми және қоғамдық мекемелермен бірлесіп Әлихан Бөкейхан тарихына қатысты жерлерге экспедициялар және арнаулы іс-шаралар ұйымдастыру, нәтижелерін жариялау;

- барлық оқу орындарында, мұрағаттар мен кітапханаларда «Әлихан тағылымдары» тақырыбына бұқаралық лекциялар, сабақтар, дәрістер, дөңгелек үстелдер, көрмелер т.б. шаралар өткізу;

- мұражайларда, кітапханаларда Әлихан Бөкейханға және оның серіктестеріне, Алаш қозғалысының 100 жылдығы мерейтойларына арналған «XX ғасырдың қыран ұлдары» т.б. атаумен көрмелерді кеңейтілген түрде жаңа технологияны пайдалана отырып ұйымдастыру;

- Әлихан Бөкейханның өмірінен қысқаша және түсінікті мәліметтер беретін кішкентай бүлдіршіндерге арналған, арнайы түрлі-түсті иллюстрацияланған, әсемделген, сапалы түрде түптелген кітапшалар шығару;

- Ә. Бөкейханның өміріне арналған фотокітапты жарыққа шығару;

• «Алаш қозғалысына» оның тарихына байланысты мәліметтерді, оның кейіпкерлерін елімізге белгілі Ұлттық теледидар каналдары бағдарламалары арқылы көрсету, БАҚ-ына мақалалар жариялау, сонымен бірге оқулықтың ішінде ғана емес, сыртынан, тіпті көшедегі билбордтан және т.б. көрсе бірден танып айтып беретіндей деңгейге жетуіміз үшін жұмыстар жүргізу.

Әлихан ағамыздың мерейтойын ұлықтауда, әсіресе, атамекені — біздің Орталық Қазақстан облысының жұртшылығы үшін үлкен сын болары сөзсіз, сондықтан біздер бұл істе алдыңғы қатардан көрінуіміз керек.

Әлихан Бөкейханның өмірі мен қызметі қазақ халқының тұтас ұрпақтарын отан сүйгіштікке, азаматтыққа және абзал қасиеттерге баулуға негіз бола алады. Ескере келгенде, көтеріп отырған бастамаларымыз жұмсалатын шығынды рухани ақтайды деп санаймыз. Бұл жұмыстар елімізге белгілі жеке тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеуге және болашақ тарих ғылымында «әлихантану» деген бағыттың берік орнығуына, еліміздің рухани өркендеуіне ықпал етіп, жол ашары сөзсіз.

Бұл ұсыныстардың барлығы көпшілік халық арасынан қолдау табары сөзсіз, тек ұйымдастырушылар мен жоғары билік тарапынан батыл талпыныс пен нақтылы істер қажет. Себебі Әлихан Бөкейханның туғанына 150 жылдығын ЮНЕСКО көлемінде тойланайын деп жатқанда енді бұғып қалу, үнсіздік білдіру — әлсіздіктің белгісі. Ендігісі, Бөкейханның мерейтойы еліміздің барша аймақтарында атап өтілуі тиіс. Ардақтап атап өту, мейлі, ол мемлекеттік немесе мемлекеттік емес мекеме болсын, әр түрлі саладағы оқу орындары болсын ардақты да, қасиетті іс. Бұл бүкіл Алаш елінің руханиаты мен мәдениетінің асқақтаған тойы.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Аққұлы С.* Әлихан мерейтойына бір жыл қалды. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: http://old.qasym.kz/index.php?option=com_content&view=a (Қасым Аманжолов сайты)
- 2 *Букейханов С.* Нельзя о прошлом позабыть / Букейханов С. — 2-е изд., доп. — Алматы, 2005. — 185 с.
- 3 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә.Нысанбаев. — 1-т. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы бас ред., 1998. — 720 б.; *Қойгелдиев М.* Әлихан Бөкейханов: Саяси портреттер // Ақиқат. — 1992. — № 6; *Қойшыбаев Б.* Әлихан Бөкейханов // Қазақ әдебиеті. — 1989. — 9 маус.
- 4 *Назарбаев Н.А.* Тарих толқынында. — Алматы: Атамұра, 1999. — 296-б.
- 5 *Бөкейханов Ә.* Шығармалар. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 10–12-б.
- 6 *Өзбекұлы С.* Арыстары Алаштың: тарихи очерктер. — Алматы: Жеті жарғы, 1998. — 192 б.; *Тайшыбай З., Дулатбеков Н.* Жақып Ақбаев: монография. — Алматы: Жеті жарғы, 1997. — 10–20-б.
- 7 *Григорьев В.К., Джафаров Н.Р., Осипов В.П.* Идеино-политическая работа партийных организаций Казахстана (1917–1925 гг.). — Алматы, 1989. — С. 99.
- 8 *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. — Алматы: Ататек, 1995. — 115–133-б.
- 9 *Қойгелдиев М.* Әлихан Бөкейханов: Саяси портреттер // Ақиқат. — 1992. — № 6. — 6–13-б.
- 10 *Аққулы С.А.* Алихану Букейхану, лидеру движения «Алаш», исполнилось 145 лет. — [ЭР]. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

К.С.Ускембаев

А.Букейхан: личность, рожденная для народа

Статья посвящается видному общественному и государственному деятелю, организатору и лидеру национально-демократической партии «Алаш» Алихану Букейхану. Автор анализирует общественно-научную деятельность А.Букейхана в начале XX в. и годы, когда он стал главой первого казахского национального правительства «Алашорда». Параллельно характеризуется его деятельность как ученого и талантливого публициста. Исследователь приходит к выводу, что Алихан Букейхан всю свою сознательную жизнь посвятил борьбе за свободу и политическую самостоятельность казахского народа.

K.S.Uskembayev

A.Bukeikhanov: the person born for the people

The article is devoted to the Kazakh prominent, public and political figure, organizer and leader of the national democratic «Alash» party Alikhan Bukeikhanov. The author analyzes the public activity of A.Bukeikhanov at the beginning of the 20-th century and the years when he became the first head of the Kazakh national government «Alashorda». The author also characterizes Bukeikhanov's activity as scientific and of a talented publicist. The researcher concludes that Alikhan Bukeikhanov dedicated his life to the struggle for freedom and political independence of the Kazakh people.

References

- 1 Akkuuly S.A. *The remainder of the year before the anniversary Alikhan*, [ER]. Access mode: http://old.qasym.kz/index.php?option=com_content&view=a
- 2 Bukeikhanov S. *Not to forget about the past* / S. Bukeikhanov, 2, Almaty: 2005, 185 p.
- 3 Kazakhstan. National encyclopedia, edit. A. Nysanbaev, 1, Almaty: Kazakh encyclopedia, 1998, 720 p.; Koigeldiev M., Akikat, 1992, 6; Koishibaev B. *Kazakh literature*, 1989, June, 9.
- 4 Nazarbayev N.A. *In the flow of history*, Almaty: Atamura, 1999, p. 296.
- 5 Bukeikhanov A. *Works*, Almaty: Kazakhstan, 1994, p. 10–12.
- 6 Uzbekuly S. *Alash: historical essays*, Almaty: Zhety Zhargy, 1998, 192 p.; Taishibayev Z., Dulatbekov N. Zhakyp Akbayev: Almaty: monograph Zhety Zhargy, 1997, p. 10–20.
- 7 Grigoryev V.K., Jafarov N. R., Osipov V. P. *Ideological and political work of the party organizations of Kazakhstan (1917–1925)*, Almaty, 1989, p. 99.
- 8 Nurpeisov K. *Alash and Alash-Orda*, Almaty: Atatek, 1995, p. 115–133.
- 9 Koigeldiev M. *Akikat*, 1992, 6, p. 6–13.
- 10 Akkuuly S.A. *Alikhan Bukeikhanov, leader of the movement «Alash», celebrated its 145 years*, [ER]. Access mode: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

Р.М.Шукуров

Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, Россия
(E-mail: rshukurov@yandex.ru)

Василевс и тюркские эмиры в 1328–1347 гг.: парадигмы церемониальных отношений

В статье исследуются парадигмы церемониальных отношений между византийскими императорами и анатолийскими тюркскими эмирами в первой трети XIV в. Автор выделяет три модели взаимоотношений, две из которых были заимствованы из XII и XIII вв., а другая появилась только в XIV в. Новая модель взаимоотношений была предложена османскими эмирами и предполагала церемониальное равенство между императором и османским эмиром.

Ключевые слова: межгосударственные отношения, византийская власть, эмират, политика тюрков, Малая Азия, церемония.

Параллельно с катастрофическим упадком византийской власти в Анатолии и отчасти благодаря ему в конце XIII–начале XIV в. в Западной Анатолии складываются первые тюркские государственные образования — эмираты Ментеше, Айдын, Караси, Сарухан, Османский эмират и др. Завоевательная активность эгейских и вифинских тюрков вскоре стала важным фактором в жизни обширного региона, включавшего в себя Эгейский регион и юго-восточную часть Балканского полуострова. Начинается эпоха экспансии западно-анатолийских тюрков за пределы Малой Азии. Тюрки пересели на корабли, или же, точнее, взошли на корабли вместе со своими конями. Наряду с островами Эгейского моря тюркские пираты совершают частые набеги на фракийские и македонские земли. Временами грабительские походы совершались тюрками, присланными анатолийскими эмирами, но еще чаще — компаниями разбойников-удальцов, не подчинявшихся никому, кроме своих случайных вождей [1]. Непрекращающееся разорение Фракии и Македонии вскоре превратилось в постоянную «головную боль» для византийской администрации. Как видно из повествования Григоры, уже к 1321 г. и Македония и Фракия становятся объектами частых морских набегов анатолийских тюрков, которые заставили задуматься Андроника II об увеличении налогов для постройки нового флота, содержания войска в Европе и в Вифинии, а также для дани тюркам [2]. В ноябре 1326 г. Андроник III и Кантакузин отбили набег тюрков на Фракию, о котором сохранилось довольно смутное сообщение самого Кантакузина [3]. Присутствие малоазийских пиратов в Гелеспотне зафиксировано для 1328 г. [4].

Византийское правительство пыталось воспроизвести традиционные схемы взаимоотношений с тюрками — привлечь хотя бы некоторых из них к союзу с империей, тем более что объективно грекам было на руку разорение тюрками латинских владений в Архипелаге. Попытки наладить контакт с эгейскими тюрками активизировались с началом единоличного правления Андроника III в 1328 г., когда он попытался несколько упорядочить дела в Эгейском регионе, ситуация в котором становилась неуправляемой. Идея заключалась в том, чтобы, используя где-то силу, а где-то дипломатию, блокировать нарастающее давление тюрков на Фракию и Эгейские островные владения империи, а также вернуть казне доходы с тех территорий, которые Византия еще была в состоянии удерживать. В выстраивании этой программы, несомненно, активное участие принял великий domestik Иоанн Кантакузин.

Начиная с 1328 г. император и великий domestik совершили ряд личных встреч с западно-анатолийскими тюркскими правителями, традицию которых продолжил позже Иоанн Кантакузин в качестве верховного правителя. В результате было положено начало важной линии в византийской политике XIV в. по привлечению военного потенциала анатолийских тюрков для разрешения внешнеполитических, а в еще большей степени — внутривизантийских проблем. Однако если помощь эмира Умура из княжества Айдын и других западно-анатолийских правителей, как правило, не выходила за рамки, установленные византийскими стратегами, то такое же сотрудничество с османами привело, в конечном счете, к окончательной катастрофе византийской государственности.

Ниже будет предпринята попытка выделить различные модели во взаимоотношении византийцев и союзных тюрков. Наиболее явственно эти различия в стратегиях проявили себя в разных моделях личного общения между византийскими и тюркскими правителями. Конечно, по всей видимости,

какого-либо устоявшегося «протокола» для встреч «на высшем уровне» между византийскими и тюркскими правителями не существовало. По крайней мере, нам не известны какие-либо письменные фиксации подобных церемониальных процедур. Эти модели, как представляется, складывались *de facto*, в зависимости от личных качеств участвовавших в коммуникации агентов. Однако, как мы увидим ниже, некоторые весьма привычные, а может быть даже и необходимые элементы такого рода встреч можно выделить. Итак, обратимся к типологии личных встреч между византийскими правителями и тюркскими вождями.

Парадигма I: «государь и его подданный»

Несколько ярких и подробных примеров пиетета анатолийских тюрков к Византии дает эпоха Андроника III и Иоанна Кантакузина. Весьма показательны в этом смысле встречи византийских василевсов с эмирами Эгейских княжеств в первой половине XIV в. Встреча Андроника III с прежде враждебным эмиром княжества Караси Тимур-ханом в 1328 г. в Пигах происходила следующим образом. Приближавшийся Тимур-хан, как только увидел императора, сошел с коня, также и ближайшая часть свиты его спешила; эмир и свита двинулись навстречу императору пешком. Другие из сопровождавших Тимур-хана тюрков остались на месте, но, видя императора издали, пали перед ним ниц, касаясь лбами земли (*τὸν βασιλέα προσκύνουν, τὰς κεφαλὰς ἐρείσαντες ἐπὶ τὴν γῆν*). Сам эмир пешком приблизился к василевсу, пал ниц перед ним, поцеловал ногу императора (*προσκύνει τε καὶ ἡσπάζετο τὸν βασιλέως πόδα*) и только после этого сел верхом на своего коня. Как говорит Кантакузин, эмир демонстрировал по отношению к василевсу «подданническое смирение» (*δουλείας*) [5]. Выражения *προσκύνει* и *ἡσπάζομαι τοὺς πόδας*, в применении к византийскому дворцовому церемониалу и к особе василевса, обозначали соответственно именно *падение ниц* и *целование ног*. Действительно, эмир воспроизводил традиционную модель приветствования василевса его подданными, хорошо описанную в византийских трактатах по церемониалу. И в прежние эпохи, и в XIV в. непременным элементом этой модели были проскинесис и целование ноги и руки василевса [6].

Не так подробно Кантакузин описывает встречи Андроника III с саруханским эмиром в Фокее в 1329 г. и сыновьями айдынского эмира в 1335 г., но из его слов можно понять, что этикет этих встреч был примерно таким же: вновь подчеркиваются «подданническое смирение» по отношению к василевсу [7] и проскинесис (*προσκύνησαν*) эмиров пред императором [8]. При удачных переговорах Кантакузина с тюркскими пиратами летом 1348 г. вновь говорится, что тюрки совершили проскинесис и целовали ноги императору, на этот раз самому Иоанну VI Кантакузину, который стоял безбоязненно в одиночестве, окруженный ими [9]. При этом следует подчеркнуть, что на этот раз проскинесис и целование ног совершили формально враждебные тюрки, совершавшие набег на византийскую территорию и только что отбившие атаку греков. Проскинесис и целование ног в терминах как византийского, так и мусульманского церемониала означало только одно — тюрки демонстрировали свое верноподданничество, признавая василевса своим государем.

Отметим попутно, что именно эта особенность психологии тюрков в их отношениях с византийцами и сыграла злую шутку с самими греками, для которых тюрки казались не более чем послушным орудием их политической воли. Дональд Николь, большой знаток времени Иоанна Кантакузина, характеризовал отношение великого доместика к тюркам как «наивное» [10]. Однако, как представляется, отношение к тюркам как самого Кантакузина, так и его политических союзников и противников было не столько наивным, сколько чрезмерно самоуверенным. Не признавая за тюрками серьезной самостоятельной силы, они надеялись в каждом отдельном случае дипломатическими ухищрениями и подкупом нейтрализовать возможные негативные последствия их привлечения на службу. Византийцы собственными руками водворили тюрков на Балканах.

Парадигма II: «старший и младший братья»

Отношения между Иоанном Кантакузином и айдынским эмиром Умур-беком, хоть и находились в рамках описанной модели, все же носили особый характер. По свидетельству самого Кантакузина, его связывала с Умур-беком именно дружба (*φιλία*), которая завязалась через переписку и, возможно, началась с 1331 г., после неудачного нападения Умур-бека на Фракию [11]. Личная встреча в Клазоменах в 1335 г., продолжавшаяся 4 дня, окончательно установила между ними «неразрывные узы дружбы»; Умур признал Андроника III своим государем, а себя — одним из его знатных подданных [12]. Для Умура признание себя одним из подданных императора было облегчено и тем, что он был культурно близок к грекам, т.е., вероятно, говорил на греческом [13]. Григора признает, что Умур-бек

«в глубинах своего сердца лелеял любовь к василевсу» Иоанну Кантакузину [14]. В тюркской «Дюс-турнамэ-и Энвери», описывающей воинские подвиги Умур-бека, Кантакузин упоминается не иначе как «брат» (*qardaş*) и «друг» (*yār*) эмира, что является полным тюркским эквивалентом греческому концепту φίλος [15]. Столь искренняя и продолжительная дружба между Кантакузином и Умур-беком поразила воображение современников (и византийцев, и тюрков), равно как и современных исследователей [16]. Если отвлечься от личных привязанностей между Кантакузином и Умур-беком, они реализовывали сложившуюся в прежние века схему взаимоотношений василевса с сельджукским анатолийским султаном, который признавался «другом» (φίλος), οἰκεῖος и «сыном» (υἱός) василевса, но никогда — неравным партнером [17]. Умур-бек поступал по отношению сначала к Андронику III, а потом к Кантакузину, скорее, как младший партнер (или младший брат — согласно тюркскому словоупотреблению), исполняющий некие моральные обязательства, добровольно взятые на себя по отношению к старшему. Прецедент Умура, несомненно, является частным случаем описанной выше модели *государь–подданный*, превалировавшей во взаимоотношениях между византийцами и тюрками с XI и до первой половины XIV в. В особенности эта парадигма «старшего и младшего братьев» активно развивалась во взаимоотношениях между византийскими василевсами и сельджукскими султанами в XII в.

Парадигма III: «равные государи»

Отмеченное глубокое почтение тюрков к Византии в еще большей степени будет оттенено весьма нестандартным прецедентом взаимоотношений между василевсами и османскими эмирами. Как справедливо полагает Д. Николь, оккупацию Галлиполи Сулайманом в 1354 г. (и дальнейшую взрывную экспансию турков во Фракии) сам Кантакузин пережил как личную трагедию, как провал всей своей стратегии по отношению к анатолийским тюркам. Осознание того, что он собственными действиями способствовал водворению тюрков во Фракии, повлияло на его скорое отречение от власти [18]. Действительно, Кантакузин допустил роковой просчет в своих отношениях с эмиром Орханом; он явно недооценил турка. С самого начала эмир Орхан выбрал особый модус общения с византийцами, кардинально отличавшийся от взаимоотношений греков с другими тюрками из Анатолии.

В модели общения между Андроником III и Кантакузином, с одной стороны, и тюркскими эмирами Караси, Сарухан, Айдын и другими — с другой, независимо от реального соотношения сил, подчеркивались главенство византийского императора и символическая демонстрация подданничества тюркскими вождями. Отношения же с османами с самого начала развивались в несколько ином русле. Первый документированный контакт между Андроником III и Орханом состоялся в 1333 г. Ритуал общения между василевсом и эмиром весьма отличался от описанных выше встреч василевса с другими тюркскими эмирами. Хотя этот контакт и был заочным, внутренний смысл его абсолютно прозрачен. Орхан был провозглашен «другом» василевса и обязался не причинять вреда восточным городам империи (Ορχάνην βασιλέως εἶναι φίλον καὶ τὰς κατὰ τὴν ἕω πόλεις, ὅσαι ἔτι ἦσαν ὑπὲρ τοῦ Ῥωμαίου, ἀδικεῖν μηδέν). Государи обменялись дарами — эмир прислал коней, охотничьих собак, любителем которых был Андроник III, а также ковры и шкуры леопардов; последний же отправил серебряные чаши, шерстяные и шелковые ткани, а также одно из собственных облачений (τῶν βασιλικῶν ἐπιβλημάτων ἐν). Как отметил Кантакузин, дарение собственного платья варварские сатрапы ставили превыше всего и почитали «знаком особого почета и благоволения» (ὁ περὶ πλείστου παρὰ τοῖς βαρβάρων σατράπαις ἄγεται ἀεὶ καὶ τιμῆς εἶναι δοκεῖ τεκμήριον καὶ εὐμενείας) [19]. Мы же добавим, что со стороны императора это было подчеркнутым жестом благоволения старшего государя по отношению к младшему. Схема отношений, проглядываемая в этом эпизоде, подчеркивает более низкий статус османского эмира в сравнении с василевсом. Уже при первом контакте Андроник III был почему-то вынужден воспроизводить схему взаимоотношений именно с сельджукскими султанами, но не с мелкими тюркскими вождями, как это было описано выше.

Османские эмиры, похоже, уже на самых ранних этапах взаимоотношений с византийской верховной властью старались держаться на равных или почти на равных. Это отметил для себя и Кантакузин, подчеркнув, что Андроник III и Орхан в 1331 г. не встречались лично, но обменивались посольствами — καὶ λόγων γενομένων περὶ σπονδῶν διὰ τῶν πρέσβων (οὐ γὰρ αὐτοὶ συνῆλθόν γε ἀλλήλοις). Очевидно, что Орхан таким образом стремился избежать казавшейся неуместной или некомфортной для него церемонии встречи, которая бы подразумевала ту или иную форму верноподданнических жестов (полной их формой были проскинесис и целование ног, описанные выше).

Орхан даже не стал участвовать в собственной свадьбе с Феодорой, дочерью Кантакузина на византийской территории ранним летом 1346 г. Первая («византийская») часть свадебной церемонии проходила под Селимврией. Орхан прислал 30 кораблей с турецкой кавалерией и своими представителями из высшей знати. Церемония была построена в полном согласии с византийскими обычаями. За пределами Селимврии была возведена деревянная платформа (πρόκυψις ἐξ ξύλων). В назначенный час Феодора взойшла на платформу, скрытая от зрителей шелковыми и златоткаными занавесями. Из всех присутствовавших на церемонии только Иоанн Кантакузин сидел верхом на коне, остальные спешили. Занавеси открылись, и коленопреклоненные евнухи зажгли лампы в их руках, зазвучала музыка. Присутствующие возгласили славословия Феодоре. Это был один из вариантов церемонии *прокиписиса* — в данном случае явления невесты из императорского дома перед подданными [20]. После завершения церемонии Кантакузин дал пир присутствующим. После завершения празднеств Феодора в сопровождении представителей жениха отправилась на территорию Османского эмирата к своему жениху [21]. Возможно, отсутствие Орхана объясняется не только его нежеланием оказаться в положении подданного, но и тем, что его присутствие на церемонии доставило бы много хлопот и византийцам: их традиционный свадебный обряд никак не предполагал того, что один из брачующихся является мусульманином.

По-видимому, между Иоанном Кантакузином и его зятем Орханом произошла лишь одна очная встреча. По описанию самого Кантакузина, весной 1347 г., в ознаменование окончательного овладения империей, он устроил многодневный пир в Скутари, на азиатском берегу Босфора, в котором участвовал Орхан и четверо его сыновей. О каких-либо верноподданнических жестах со стороны Орхана нет и речи. Напротив, во-первых, встреча произошла на турецкой территории (Скутари к тому времени, похоже, было во владении турок); сам факт празднования собственной победы на чужой территории был беспрецедентной уступкой в контексте византийского имперского этикета. Во-вторых, во время пиров император и эмир находились вместе за одним столом как двое равных, в отдалении от всех других [22]. После пиров Феодора, дочь Кантакузина и жена Орхана, в сопровождении сыновей Орхана и знатных турков отправилась в Константинополь. Если Феодора поехала навещать своих родственников, то ее тюркские сводные братья и знатные слуги ее мужа отправились туда ради отдыха и приятного препровождения досуга. Как видно, для детей и подданных Орхана Константинополь все еще сохранял притягательность как некий вожделенный «туристический» объект. Эмир Орхан же остается в своих владениях, вновь избегая посещения византийской территории.

Орхан, по-видимому, с самого начала настаивал на равенстве с византийским императором, что было весьма нетипично, как мы видели, для западно-анатолийских эмиров того времени. Это подтверждается его решимостью распространить свою власть через проливы и утвердиться во Фракии. Попытки византийцев «приручить» Турка (личная «дружба», военный союз, родство) потерпели полный крах. Взаимоотношения между Орханом и Кантакузином ознаменовали конец традиционной модели византийско-тюркских контактов, а вместе с этим и закат феномена византийских тюрков. Тюрки начали ощущать себя равными, более не нуждаясь в милостях и покровительстве византийцев*.

* *Примечание:* Отметим попутно, что для самой исконной византийской знати в середине XIV в. выдача дочерей за анатолийских тюрков уже не было чем-то совершенно невообразимым. Среди событий 1345 г. Григора упоминает о замужестве дочери Иоанна Ватаца за эмиром Караси Сулайманом, отмечая, что произошло оно незадолго до того (*Greg.* Т. 2. Р. 741; РЛР. № 2518). Иоанн Ватац, прежний правитель Фессалоники, смещенный Апокавком, перешел на сторону Кантакузина. Его тесть Сулейман (эмир тюрков Караси) прислал ему войско во Фракию для борьбы против Анны Савойской. Императрице Анне удалось вновь переманить Иоанна Ватаца на свою сторону, однако он поссорился с приглашенными тюрками и был убит ими (*Greg.* Т. 2. Р. 741–742). Дополнительно об Иоанне Ватаце см.: *Zachariadou E.* Histoire et légendes des premiers Ottomans // *Turcica.* 1995. Т. 26. Р. 76–77; *Zachariadou E.* The Emirate of Karasi and that of the Ottomans: Two Rival States // *The Ottoman Emirate (1300–1389)* / Ed. E. Zachariadou. Rethymnon, 1993. — Р. 231–233. Однако случай Феодоры был беспрецедентным в том смысле, что за анатолийских тюрков была выдана именно императорская дочь. Замужество Феодоры, хотя и было неканоническим, не вызвало никаких протестов со стороны церкви, которая начиная с XII в. строго запрещала браки между мусульманами и христианами. Как отметил Д. Николь, несколькими десятилетиями раньше брак пятилетней дочери Андроника II Симонии за сербским государем Стефаном Милутиным (1281–1320), которому было за сорок, вызвал резкую негативную реакцию патриархата; однако в случае Феодоры церковь понимающе промолчала (*Nicol D.* *The Reluctant Emperor...* Р. 174).

Заклучение

Византия, вплоть до своего падения, а в особенности до середины XIV в., сохраняла свою притягательность для окружавших ее иностранцев. В нескольких специальных работах, выходящих за рамки настоящего исследования, нам уже приходилось говорить о природе этой притягательности Византии для анатолийских тюрков [23]. Тюрки-завоеватели в XI–XIII вв., как анатолийцы, так и северяне, видели в Византии источник высоких административных и военных технологий, утонченного быта, возвышенной культуры. Рим/Византия, греческая и (опосредованно) латинская античность сохраняли на Ближнем Востоке статус неоспоримой престижности, синонима цивилизованности. Византийскую культуру тюрки рассматривали как одну из «дверей», входов в Средиземноморскую цивилизацию. Освоение византийской традиции уже на ранних этапах окультурации туркмен, в конце концов, возвело фундамент для последующего взлета анатолийской тюрко-мусульманской культуры в эпоху развитого Средневековья. Тюрков, призываемых в качестве союзников и наемников, привлекала не только плата за услуги и сопутствующий всяким военным действиям грабеж проигравшей стороны. Несмотря на упадок военной и экономической мощи империи, тюрки продолжали рассматривать Византию как старшего партнера, служба которому сама по себе почетна и престижна. Сейчас, в исторической ретроспекции, последнее утверждение выглядит несколько парадоксальным, но такова была историческая реальность — даже в первой половине XIV в. завоеватели-тюрки продолжали испытывать глубокий пиетет по отношению к будто бы обессилившему противнику. Новую парадигму взаимоотношений начали выстраивать именно османские эмиры, с самого начала претендовавшие на равенство с их византийскими контрагентами.

Список литературы

- 1 Beldiceanu-Steinherr I. La Conquête d'Andrinople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes // TM. — 1965. — Т. 1. — P. 439–461.
- 2 Nicephori Gregorae Byzantina historia / Ed. L. Schopen, I. Bekker. — Т. 1–3. Bonn, 1829–1855. — Т. I. — P. 302, 317, 351.
- 3 Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri iv / Ed. L. Schopen. — Т. 1–3. Bonn, 1828–1831–1832. — Т. I. — P. 206–207; Johannes Kantakuzenos. Geschichte / Übersetzt und erläutert G. Fatouros und T. Krischer. Bd. 1–2. Stuttgart, 1982–1986. Bd. 1. — S. 277, Anm. 288.
- 4 Gregoras. — Т. I. — P. 384.
- 5 Cantac. — Т. 1. — P. 340. 2–9.
- 6 Constantin VII Porphyrogénète. Le livre des cérémonies. — Т. 1–2 / Ed. Albert Vogt. Paris, 1967. — P. 74.19–20, 86.23 и др.; Pseudo-Kodinos. Traité des offices / Introduc., texte et traduc. par J. Verpeaux. Paris, 1966. P. 235.27–236.1 (ἀσπάζεται τὸν τοῦ βασιλέως πόδα καθήμενος ἐπὶ θρόνου καὶ τὴν χεῖρα), 238.23–24 (ἀσπάζεται τὸν βασιλέα ἐν τῷ στόματι), 275.3–4 (τὸν τοῦ βασιλέως κύψας ἀσπάζεται πόδα) 234.24–26 (ἀσπάζονται πρῶτον μὲν τὸν δεξιὸν πόδα τοῦ βασιλέως, εἶτα τὴν δεξιὰν χεῖρα), 236.3–6 (οἱ ἄλλοι τῶν Γεννοϊτῶν ἄρχοντες, ἐρχόμενοι ἐξ ἀποδημίας, προσκυνοῦντες ἀσπάζονται τὸν τοῦ βασιλέως πόδα καὶ τὴν χεῖρα), 238.29–239.2 (ἀσπάζονται καὶ οὗτοι τὸν βασιλέα, πρῶτον μὲν εἰς τὴν χεῖρα, εἶτα πρὸς τὴν παρεῖαν). Ср. с целованием священных объектов: 191.2–3 (ὁ βασιλεὺς... ἀσπάζεται τὰς ἁγίας εἰκόνας), 222.9–10 и 241.6 (ἀσπάζεται τὸν σταυρὸν), 234.10 (ἀσπάζεται τὸ εὐαγγέλιον) и др.
- 7 Cantac. — Т. 1. — P. 388.15.
- 8 Cantac. — Т. 1. — P. 481.15–16.
- 9 Cantac. — Т. 3. — P. 65.18–19: περιστάμενοι προσεκύουν καὶ ἡσπάζοντο τοὺς πόδας, μόνον ἔχοντες ἐν μέσσις.
- 10 Nicol D.M. The Reluctant Emperor. A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk. — С. 1295–1383. Cambridge, 1996. — P. 174–175.
- 11 ὁ γὰρ μέγας δομῆστικός καὶ πρότερον μὲν εἶχε πρὸς Ἀμοῦρ φιλίως καὶ γράμμασιν αὐτῷ ὠμίλει... (Cantac. Т. 1. P. 482.14–15), ἀρρήκτοις φιλίας δεσμοῖς (Cantac. Т. 1. P. 483.10) и Ἀμοῦρ ὁ τοῦ Αἰτίνης, φίλος ὢν ἐς τὰ μάλιστα Καντακουζηνῶ τῷ βασιλεῖ... (Cantac. Т. 2. P. 344.12–13).
- 12 Cantac. — Т. 1. — P. 482–483: τῶν ὑπ' ἐκείνῳ τελούντων ἐπιφανῶν Ῥωμαίων νομίζειν ἕνα.
- 13 Greg. — Т. 2. — P. 649. 14–15 οὕτως οὐ βάρβαρον ὁ βάρβαρος εἶχε τὸν τρόπον, ἀλλ' ἡμερον καὶ παιδείας Ἑλληνικῆς τὸ παράπαν ἔχόμενον.
- 14 Greg. — Т. 2. — P. 648.9–8: ἐν τοῖς καρδίας θαλάμοις ἔθαλλε τὸν τοῦ βασιλέως ἔρωτα.
- 15 Mélikoff I. La Geste d'Umur Pacha (Düsturname-i Enveri). Paris, 1954. P. 98 (ver. 1470), 106 (ver. 1768, 1772–1773), 111 (ver. 1914), 124 (2310) и т.д. Об этом см. также: Lemerle P. L'emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur «La geste d'Umur Pacha». — Paris, 1957. — P. 145 и сл.
- 16 Флоринский Т.Д. Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в. Вып. 1–2. СПб., 1882. Вып. 1. С. 67–76; Nicol D.M. The Reluctant Emperor... P. 174; Gill J. John V.I. Cantacuzenus and the Turks // Βυζαντινά. — 1985. — Т. 13. — P. 58 note 2.
- 17 Macrides R. The Byzantine Godfather // BMGS. — 1987. — Vol. 11. — P. 139–162, особенно p. 151; Korobeinikov D. A Sultan in Constantinople: the Feasts of Ghiyāth al-Dīn Kay-Khusraw I // Eat, Drink, and be Merry (Luke 12:19) — Food and Wine in Byzantium / Ed. L. Brubaker and K. Linardou. London, 2007. — P. 93–108.

18 Nicol D. The Reluctant Emperor... — P. 177.

19 Cantac. — Т. 1. — P. 446–448, особенно. — P. 447. 14–24.

20 Oxford Dictionary of Byzantium / Edit. A. Kazhdan, A.M. Talbot. Vol. 1–3. New York & Oxford, 1991. Vol. 3. P. 1732–1733; Bryer A. Greek Historians on the Turks: the Case of the First Byzantine-Ottoman Marriage // The Writing of History in the Middle Ages. Essays presented to R.W. Southern / Ed. R. Davis, J. Wallace-Hadrill. Oxford, 1981. P. 482–484; Поляковская М.А. Сакрализация парадной жизни византийского императорского дворца эпохи Палеологов // Известия Уральского гос. ун-та. — 2009. — № 4 (66). — С. 232 (с дальнейшими ссылками на источники и литературу).

21 Cantac. — Т. 2. — P. 585–589.

22 Cantac. — Т. 3. — P. 28.

23 Шукуров Р.М. Гаремное христианство: византийская идентичность анатолийских Сельджуков // Причерноморье в средние века / Под ред. С.П. Карпова. Вып. 8. — СПб., 2011; Шукуров Р.М. Формулы самоидентификации анатолийских турков и византийская традиция (XII–XIII вв.) // Причерноморье в средние века / Под ред. С.П. Карпова. — М., 2001. — С. 151–173; Шукуров Р.М. Туркменские владыки Римской империи (К семантике термина Рум / Романия) // От Средних веков к Возрождению: Сб. в честь проф. Л.М. Брагиной. — СПб., 2003. — С. 169–180; Shukurov R. Christian Elements in the Identity of the Anatolian Turkmens (12th–13th Centuries) // Cristianità d'occidente e cristianità d'oriente (secoli VI–XI). CISAM. — Spoleto, 2004. — P. 707–764; Shukurov R. Turkmen and Byzantine self-identity. Some Reflections on the Logic of the Title-Making in Twelfth- and Thirteenth-Century Anatolia // Eastern Approaches to Byzantium / Ed. A. Eastmond. — Aldershot, 2001. — P. 255–272.

Р.М.Шукуров

1328–1347 жж. василевс және түрік әмірлері: салтанатты қатынастардың парадигмалары

Мақалада XIV ғ. алғашқы үштен бірінде византия императорлары мен анатолий түрік әмірлерінің салтанатты қатынастарының парадигмалары зерттелді. Автор XII және XIII ғғ. алынған және XIV ғ. пайда болған қарым-қатынастардың үш үлгісін бөліп көрсетті. Қарым-қатынастардың жаңа үлгісі осман әмірлері тарапынан жалғасын тапты және император мен осман әмірі арасындағы салтанатты теңдікті жорамалдады.

R.M.Shukurov

Basileus and Turkish emirs in 1328–1347: paradigms of ceremonial relation

The article explores the paradigms of ceremonial relations between the Byzantine emperors and Anatolian Turkic emirs in the first third of the XIV century. The author identifies three models of relationships, two of which were borrowed from the XII and XIII centuries. And the other one appeared only in the XIV century. The new model of relationship was proposed by the Ottoman emirs and offered ceremonial equality between the emperor and the Ottoman emir.

References

- 1 Beldiceanu-Steinherr I. *TM*, 1965, 1, p. 439–461.
- 2 Nicephori Gregorae Byzantina historia, ed. L. Schopen, I. Bekker, 1–3. Bonn, 1829–1855, I, p. 302, 317, 351.
- 3 Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri iv, ed. L. Schopen, 1–3. Bonn, 1828–1831–1832, I, p. 206–207; Johannes Kantakuzenos. *Geschichte / Übersetzt und erläutert G. Fatouros und T. Krischer*, bd. 1–2, Stuttgart, 1982–1986, bd. 1, s. 277, Anm. 288.
- 4 Gregoras, I, p. 384.
- 5 Cantac, I, p. 340. 2–9.
- 6 Constantin VII Porphyrogénète. *Le livre des ceremonies*, t. 1–2, edit. Albert Vogt. Paris, 1967, p. 74.19–20, 86.23 и др.; Pseudo-Kodinos. *Traité des offices / Introduc., texte et traduc. par J. Verpeaux*. Paris, 1966, p. 235.27–236.1 (ἀσπάζεται τὸν τοῦ βασιλέως πόδα καθημένου ἐπὶ θρόνου καὶ τὴν χεῖρα), 238.23–24 (ἀσπάζεται τὸν βασιλέα ἐν τῷ στόματι), 275.3–4 (τὸν τοῦ βασιλέως κύψα ἀσπάζεται πόδα) 234.24–26 (ἀσπάζονται πρῶτον μὲν τὸν δεξιὸν πόδα τοῦ βασιλέως, εἶτα τὴν δεξιὰν χεῖρα), 236.3–6 (οἱ ἄλλοι τῶν Γεννοῦτῶν ἄρχοντες, ἐρχόμενοι ἐξ ἀποδημίας, προσκυνοῦντες ἀσπάζονται τὸν τοῦ βασιλέως πόδα καὶ τὴν χεῖρα), 238.29–239.2 (ἀσπάζονται καὶ οὗτοι τὸν βασιλέα, πρῶτον μὲν εἰς τὴν χεῖρα, εἶτα πρὸς τὴν παρεῖαν). Ср. с целованием священных объектов: 191.2–3 (ὁ βασιλεὺς... ἀσπάζεται τὰς ἁγίας εἰκόνας), 222.9–10 и 241.6 (ἀσπάζεται τὸν σταυρὸν), 234.10 (ἀσπάζεται τὸ εὐαγγέλιον) и др.
- 7 Cantac, I, p. 388.15.
- 8 Cantac, I, p. 481.15–16.

- 9 Cantac, 3, p. 65.18–19: περιστάμενοι προσεκύνουν καὶ ἡσπάζοντο τοὺς πόδας, μόνον ἔχοντες ἐν μέσοις.
- 10 Nicol D.M. *The Reluctant Emperor. A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk*, p. 1295–1383. Cambridge, 1996, p. 174–175.
- 11 ὁ γὰρ μέγας δομέστικος καὶ πρότερον μὲν εἶχε πρὸς Ἀμοῦρ φιλίως καὶ γράμμασιν αὐτῷ ὠμίλει... (Cantac, t. 1, p. 482.14–15), ἀρρήκτοις φιλίας δεσμοῖς (Cantac, t. 1, p. 483.10) ἢ Ἀμοῦρ ὁ τοῦ Αἰτίνης, φίλος ὢν ἐς τὰ μάλιστα Καντακουζηνῶ τῷ βασιλεῖ... (Cantac, t. 2, p. 344.12–13).
- 12 Cantac, 1, p. 482–483: τῶν ὑπ' ἐκείνῳ τελούντων ἐπιφανῶν Ῥωμαίων νομίζειν ἓνα.
- 13 Greg, 2, p. 649. 14–15 οὕτως οὐ βάρβαρον ὁ βάρβαρος εἶχε τὸν τρόπον, ἀλλ' ἡμερον καὶ παιδείας Ἑλληνικῆς τὸ παράπαν ἐχόμενον.
- 14 Greg, 2, p. 648.9–8: ἐν τοῖς καρδίας θαλάμοις ἔθαλλε τὸν τοῦ βασιλέως ἔρωτα.
- 15 Mélikoff I. *La Geste d'Umur Pacha (Düsturname-i Enveri)*, Paris, 1954, p. 98 (ver. 1470), 106 (ver. 1768, 1772–1773), 111 (ver. 1914), 124 (2310) et al. About it watch also: Lemerle P. L'emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur «La geste d'Umur Pacha», Paris, 1957, p. 145 и сл.
- 16 Florinskiy T.D. *Southern Slavs and Byzantium in the second quarter of the XIV century*, 1–2, Saint Petersburg, 1882, 1, p. 67–76; Nicol D.M. *The Reluctant Emperor...*, p. 174; Gill J. *John V.I. Cantacuzenus and the Turks*, Βυζαντινά, 1985, 13, p. 58, note 2.
- 17 Macrides R. *BMGs*, 1987, 11, p. 139–162, special p. 151; Korobeinikov D. *Eat, Drink and be Merry (Luke 12:19) — Food and Wine in Byzantium*, edit. L. Brubaker and K. Linardou, London, 2007, p. 93–108.
- 18 Nicol D. *The Reluctant Emperor...*, p. 177.
- 19 Cantac, 1, p. 446–448, special, p. 447, 14–24.
- 20 Oxford Dictionary of Byzantium, ed. A. Kazhdan, A.M. Talbot, vol. 1–3, New York & Oxford, 1991, vol. 3, p. 1732–1733; Bryer A. *The Writing of History in the Middle Ages. Essays presented to R.W. Southern*, ed. R. Davis, J. Wallace-Hadrill. Oxford, 1981, p. 482–484; Polyakov M.A. *Sacralization ceremonial life of the Byzantine imperial palace Palaeologus era*, Proceedings of the Ural State. Univ., 2009, 4 (66), p. 232 (with further references to sources and literature).
- 21 Cantac, 2, p. 585–589.
- 22 Cantac, 3, p. 28.
- 23 Shukurov R.M. *Black Sea coast in the Middle Ages*, edit. S.P. Karpov, 8, Saint Petersburg, 2011; Shukurov R.M. *Black Sea coast in the Middle Ages*, edit. S.P. Karpov, Moscow, 2001, p. 151–173; Shukurov R.M. From the Middle Ages to the Renaissance: collection in honor of Professor L.M. Bragina, Saint Petersburg, 2003, p. 169–180; Shukurov R. *Cristianità d'occidente e cristianità d'oriente (secoli VI–XI)*. CISAM, Spoleto, 2004, p. 707–764; Shukurov R. *Eastern Approaches to Byzantium*, ed. A. Eastmond, Aldershot, 2001, p. 255–272.

D.G.Shormanbaeva¹, T.A.Rezvushkina²

¹Karaganda State Technical University;

²Ye.A.Buketov Karaganda State University

(E-mail: rezvushkina_178@mail.ru)

Values transformation of Kazakhstan society under the influence of modernization

Process of transformation of the system of values which occurred in the Kazakhstan society as a result of socio-political changes of the 90th of the XX century is considered in this article. Sociocultural transformation of the Kazakhstan society, namely — reduction of social values of society in compliance with its economic and political characteristics is shown on the basis of results of sociological research. Authors state preservation as traditional system of values in which dominate stability, a family, health, and arrival of more individualized values — success, career, material welfare.

Key words: transformation, system of values, results of sociological research, traditional values.

As is known, modernization of society is accompanied by not only the replacement of its economic and political institutions, but also serious social and cultural changes, which is an integral part of values transformation in society.

Modernization not only makes changes of axiological characteristics of society, but also is a problem of adaptation of individual to the changes. And this, in turn, has a direct impact on the future of society, promoting or inhibiting its development. So, Charles Cooley points out «values are the «energetic center» of emotional attachment in close relation with the world, and at the same time the basis mechanism of motivation of social behavior» [1; 20]. This means that, on the one hand, it forms value-conscious base of self understanding and close relation of a man to the world, reflected in his meaningful actions, and on the other — values provide social integration, helping individuals to carry out socially approvable choice of behavior in vital situations.

In the Republic of Kazakhstan modernization process has been going on for nearly a quarter century. During this period of time economic and political systems had changed significantly. The Soviet planned economy tightly-controlled by the state changed market-oriented economy with competition and private property. Political system today represented by democracy based on political pluralism and multi-party system. Socio-cultural transformation of Kazakhstani society, the reduction of social values in line with its economic and political characteristics is also the consequence of modernization process [2; 7].

The relevance of the study the transformation of spiritual and moral values in Kazakhstani society under the influence of modernization is due to several factors. So, over the past quarter of a century in Kazakhstan a new generation was formed. This generation, in the process of socialization, already assimilated the values of renewal society. However, the greater part of the population is composed by people whose socialization was carried out in the period of Soviet society existence with its community values, and also in the transition period when old values were destroyed and new ones have not yet formed. It raises the problem of adaptation, on the one hand and the problem of understanding each other by different age groups, on the other.

In addition, we cannot ignore the specificity of Kazakhstani society. It manifests by the fact that Kazakhstan is a multiethnic country, and it does not surprise today. However, the uniqueness of Kazakhstan concluded in fact that a relatively small population of the country (about 17 mln. people) is represented by 140 ethnic groups, each of which has its specific value orientations. This situation is getting worse by well-known division of society into two groups: ethnic Kazakhs and other ethnic groups that, in spite of the state consistently pursued policy of society integration on the basis of national system of values, raises the problem of interrelation of national and ethnic identity. Thus, the study of transformation system of values of Kazakhstani society under the influence of modernization will not only determine how and to what extent changes going on, but also give an opportunity to determine the mechanisms of adaptation of different social groups to these changes.

To study the processes of values transformation of Kazakhstani society under the influence of modernization and adaptation mechanisms of individual to these changes, the authors of this article has done the research, the object of which is the population of Karaganda, the fourth largest city in Kazakhstan (more than

400,000 people), at the age of 18 years and older. Sociological data were collected by means of questionnaire. In our research we implemented simple occasional non-repeated sample. Internal differentiation of respondents represented by the following socio-demographic characteristics: gender, age, nationality, education, income. During the survey 36% of men and 63.5% women were polled.

The subject of this research are the values of population under the influence of globalization. The main hypothesis is the transformation of values, that occurs as a result of Kazakhstani society modernization, causes the problems of adaptation of individual.

The results show that respondents' opinions to the changes that take place in Kazakhstani society are rather ambiguous. Thus, 20.3% of them believe that the changes are positive because provide economic development of Kazakhstan, 25.7% indicate that the consequence of reforms is «separation of our society into rich and poor», and almost each five respondent (21.6 %) does not observe any significant changes in Kazakhstani society. In fact for 23.4% of respondents the criterion rather positive assessment of the modernization process is improving living standards of the majority of Kazakhstanis. As we expected, the most positive outlook about the changes belong to the representatives of the middle age group, represented by people at the age of 30–45 years (34% — positive, 16% — rather positive). In contrast, significantly pessimistic representatives are of older age group (46 years and older), including 56.1%, who estimate reforms in Kazakhstan anyway negatively. Comparison of the responses to this question by gender criterion shows that women (23.8% — positive and 27.5% — rather positive) assess the situation more optimistic than men (18.4% and 21.3%, respectively). There is a differentiation of views on national basis: for example, Kazakhs tend to evaluate changes in our society more optimistic (23.4% — positive, 17,6% — rather positive) than members of other ethnic groups (14.5% and 17.6% respectively).

Despite the ambiguity of opinions to the changes in the country by different groups, the vast majority of respondents gave a negative answer to the question as: «Do you feel difficulty of adaptation to the changes which take place in our society?». At the same time, respondents pointed various reasons on the absence of difficulties to adaptation in the period of changes in our society. For example, 40.1% explained that they did not feel any particular changes, and 27.0% of respondents believe that they were able to use the new opportunities to achieve life success.

The greatest adaptive capacity (77.0%) shows the youngest age group, which includes respondents at the age from 18 to 29 years, while the smallest belong to the older (42.0%). This is logical and understandable both by psychological and social reasons. The psychological factor is concluded in greater flexibility of the young, and, as a result greater ability to adapt. Social factor of low adaptability of older age groups because of the break of social and cultural cycles. In past, social life cycle was much shorter than cultural. Having born, person meet with a certain system of values, which is not subject to change over long periods of time, up to several centuries, defining the lives of a number of generations. In our time, over the lifetime of one generation several cultural epochs rotate crops. As a result, the older generation, who met with former social and cultural practices based on the concept of a stable, rational world order and community identity cannot adapt to rapidly changing social reality than young people, who were socialized in an age of «stable instability».

The analysis of the results by groups shows that, as with the answers to the previous question, the best adaptive capacity shown by representatives of Kazakh ethnic group (73%) than members of other ethnic groups (56.3%). Some disagreement observed among people who have secondary and vocational education, who, on the one hand, are positive to changes (29.2% positive and 22.9% rather positive, respectively), and on the other — show a rather low level of adaptation (10.4%).

The main factors that have a negative impact on adaptive capacity of individuals are problems as the financial (14.4%) and the «ideal» order, expressed by changes in the methods of social «interaction between people» (10, 4%).

Our research work has established statistically significant correlation between complacency with the financial situation and the success of social adaptation.

Thus, 59.4% of respondents are satisfied with their financial situation, 28.8% — without any additional consideration, 30.6% — with additional consideration. The smallest percentage of «totally satisfied» (31.7%) is observed among older generation, for whom the only source of income is the retiring pension, and the highest point is among young people (73.3%), who is more optimistic about their financial prospects, even though (and in some cases, that's why), most of them still do not have their own sources of income. This situation is explained by the fact that young people have common personal strategies to improve the material

well-being, such as «part-time job», «getting higher education», «professional experience acquisition», while for the older generation basic strategy is «savings and cutting down in spending».

Among the respondents dissatisfied their financial situation, there is a significant percentage of those who are trying to improve it in every possible way (55.3%), and women in this issue demonstrate significantly higher activity than men (64.2% vs. 40.6%), as well as representatives of Kazakh ethnic group in comparison with respondents of other ethnic groups (65.2% vs. 42.1%). It can be explained by the specific socio-cultural practices that established in Kazakhstani society in various socio-demographic and ethnic groups. Further, this feature may require a separate study. Furthermore, 25.9% of respondents do not see any possibilities for this, so do not have any attempts to change something in this direction; and 14.1% of respondents believe that «our state should take care of it».

It should be emphasized that 52.7% of respondents noted the absence of gender characteristics influence on possibility of self-realization, because «men and women have equal opportunities in our society». Nevertheless, a third of respondents (32.4%) believe that men have more opportunities for self-realization. Moreover, in this issue the respondents demonstrate solidarity, regardless of gender: 35.0% — men and 31,2% — women, respectively. So, in this case we are talking about common traditional values and social attitudes in our society that have a direct impact on the practices of everyday interaction.

Thus, our research has confirmed the hypothesis that a stable financial situation contributes to social adaptation, but also no doubt the fact that successful adaptation in society is one of the basic principles of living standards.

The analysis of the results also showed the prevalence among respondents nationwide and not purely ethnic identity, that implies the success of political socialization. Confirmation of this fact is 54.1% of respondents who feel that they are, first of all, citizens of Kazakhstan, rather than representatives of a particular ethnic group. At the same time the highest level of national identity is showed among the respondents belonging to middle age group of 30-45 years (68.0%), with higher education (66.7%), as well as representatives of the Kazakh ethnic group (62.8%). Ethnic self-identity, in contrast, is more common among people of other ethnic groups (18.2%) and the older generation (22.0%). So, in the first case it can be explained by already mentioned political exclusion, and the second reason is the development of community values formed on the traditional ascriptive basis, a system of values when ethnicity plays a very important role. It ought to be remarked a significant percentage (about 28.4%) of respondents who did not think about this question, among youth they are more than 30.5%. These results may indicate as incompleteness of political socialization of young people, and also as this part of the respondents has successfully adapted, feel themselves comfortable in our country, and therefore do not think about the problem of identity.

Globalization, often is a contradictory social process. On the one hand, it can be represented as a tendency to universalism, on the other - as the interaction of opposing tendencies of universalism and particularism, as strengthening of cultural unity at global level keep current increase of cultural, ethnic and religious diversity at local and glocal context.

The problem of correlation of local and glocal trends has become one of the most important in modern age. Expanding the intensive expansion of global economy accompanied by the growth of cross-border supranational communication and information systems, it contributes to the extension of value sensitivity at the local level. The competition of these tendencies is one of the most characteristic factors of modernity.

So, survey results has allowed to establish a direct correlation between a successful social adaptation and assessment of international relations, that is, the more successful social adaptation of the person, the more positive he evaluates the practice of international cooperation. Significantly, the national policy without any additional consideration support 57.2% of respondents who believe that it aims to ensure equality among all ethnic groups that represented in Kazakhstan. It is evidence that more highly appreciate the efforts of the government in this direction the respondents Kazakh ethnic group (69.3%) of older age group (65.9%), as well as with higher education (71.3%). Statistically it should be noted that 39.6% of respondents highlight the positive trend in the field of inter-ethnic relations, which is, in their opinion, «becoming more respectful and beneficial».

As a rule, people start to think and analyze their lifestyle, not when they are quite satisfied with it and appreciates its prospects, but when they have some problems. Therefore, we can assume that a huge percentage (about 20.7%) of respondents who found out it difficult to evaluate the nature of the state policy in the sphere of inter-ethnic relations indirectly means that they evaluate it as quite positive.

Against the background of such positive indexes almost each fifth respondent (18.9%) made a point on the declarative character of a state policy in the field of inter-ethnic relations, which «only proclaims the

equality of all ethnic groups, but really only creates good conditions for the indigenous nation». Evidently, the highest percentage among the negatively evaluating this criterion respondents, are the representatives of «other», i.e. non-indigenous ethnic groups (33.3%) who believe that the equality of ethnic groups only proclaimed, but not implemented in practice. This result not only correlates with mentioned above sense of political exclusion of this category of respondents, but also explains the reason.

The analysis of the responses to the question, which allows to determine the dependence of individual social perspectives from ethnicity, shows that the opinion of respondents on this issue is divided almost equally. Thus, 24.3% of respondents agree with the statement that «the nationality of the person has almost no effect on the possibility of self-realization». The same number of respondents (i.e. 24.3%) indicate that «national identity in our society has a significant impact on the possibility of self-realization in life». We also found out the impact of this factor on realization in some areas of social life, such as employment, the choice of a partner, etc. (38.8%).

Kazakhstan is one of those regions of the world where beside the fundamental social priorities the values of traditionalism are of most importance, and protecting of traditions against the internal and external innovation effects were formed for centuries. In the era of globalization, with its intention of dominance when global and glocal social priorities are in contradictory unity, axiological elements of traditional culture becoming increasingly important. Increasing interest to the spiritual origins of Kazakhstani society under the influence of globalization is also associated with the growth of religious consciousness. For instance, according to opinion of respondents (about 45.9%), religion remains the basis of spiritual values of Kazakhstani society, and young people are «ahead of time» in this issue in contrast with the older generation (51.1% vs. 39.0%), most of them have secondary and vocational education or higher education (52.1% vs. 43.7%). Taking into account the group with poor knowledge and education, and most of them youth, is evidently, that the distribution confirms the hypothesis about a glocal religious renaissance at the age of globalization. So, reducing the role of religion in modern society is recognized by 16.7% of respondents. Moreover, a third of respondents (27.0%), recognizing the importance of religion in social relations, evaluate it more negatively, recognizing it «as a means of manipulating public consciousness and behavior of a person. State policy on regulation of interfaith relations is evaluated as positive by every second respondent (50.9%). And the highest rating is given by the respondents who have higher education (58.6%). However, 12.6% of respondents in our region pointed out that state is too obstinately interferes into the affairs of religious associations. However, there is a number of people who believe that the state religious policy is often «irresponsible»; «our state does not fully control the activities of religious associations»; and even some respondents suggest that «there are too much religious communities in our society».

Make a point, that our research work let us reveal the respondents' assessment of religious impact on individual social perspective. The vast majority of respondents believe that the influence of religion on the ability to succeed in the modern society is minimal (37.4%) or absent at all (20.3%). However, 18.0% of respondents agree that «religious affiliation in our society has a significant impact on the possibility of personal self-realization». Furthermore, respondents (about 23.0%) also emphasized the influence of this factor on the separate spheres of social life, such as employment, the choice of a partner (helpmates), etc. Most differentiation on answers to this question is on the ethnic criterion (Kazakhs — 20,1%, other ethnic groups — 13.3%). Thus, data show that ethnic and cultural values as the basis of the traditional strategies of social adaptation and self-realization in Kazakhstani society have much more importance than religious affiliation.

The era of globalization is one of the most complicated and controversial historical periods. And the biggest danger for humanity is not economic crises or destructive transformation of political systems, but in destruction of socially important spiritual and moral foundations of personality. The dominance of material values over spiritual are able to destroy the traditional ideas of good and bad, social responsibility and justice, citizenship and patriotism. The shift of accent in support of material values has been confirmed by the results of our survey. Only 25.7% of our respondents said that the moral values for the majority of people today are in prior, while the majority of them (64.4%) expressed the view that society moral values forced out the material in our society today, and almost all the respondents are agree. Beside the main social impacts of widespread distribution of material values are the following: «because of money people may forget about friendship and love» (48.3%); "the main criterion for communication is concluded in material well-being» (32.2%); «welfare is the most criterion for love» (15.4%). But, in daily practice social interaction of people in our society, by respondents claim, are guided, above all, by moral values. Only 5.0% of respondents indicated «getting any benefit» as the priority value in relations with others, while for 79.3% of them marked «mutual kindness and respect». It is important, that the choice of priorities is in close dependence on

education (89.7% of respondents, who have higher education versus 66.7% of respondents, who have secondary and vocational education), as well as ethnicity. So, on the one hand, 84.7% of respondents of Kazakh ethnic group mark the same priority criteria. On the contrary, 13.1% of respondents indicate priority criteria as «keeping their dignity» which belongs to the other ethnic groups living in Kazakhstan (18.2% of respondents in this category). To sum up, personal strategies of social interaction and socialization as basic values are governing, above all, by the spiritual and moral order. This conclusion is confirmed by answers to the questions on fundamental life values (figure).

As you can see, for majority of respondents as basic social objectives mention the following: «universal values of personal happiness», «health»; «family»; «wealth»; «live in a good society»; «opportunity for self-realization»; «happiness», «love and be loved».

A) All respondents

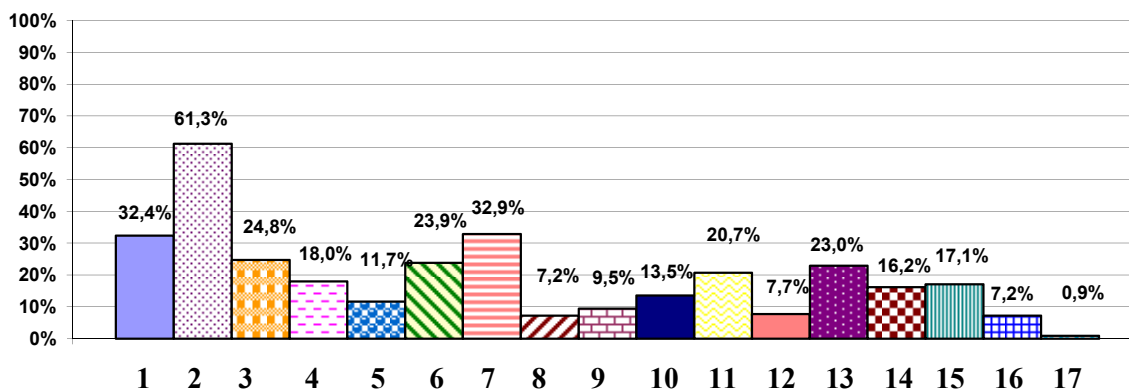

Figure. Answers to the question «What is the most important for you?» [in life]

Notes:

1. Wealth, be able to spend money	9. Be useful, to make «a contribution» to the development and prosperity of the country
2. Health	10. Have a well-paid job
3. Live in fair and properly ordered society	11. Love and be loved
4. Have nice children	12. Be respected person
5. Own apartment / flat	13. Be happy
6. Interesting life, self-realization	14. Have a good conscience, to live in harmony
7. Have a family	15. Have good friends
8. Start / set up a business	16. Get a high position in society
	17. Other

It is significant that the purely material values, except for the «wealth», associated with family well-being and health, did not take higher positions. Moreover, for certain categories of respondents these values have different significance. For example, as for men the most important values are «wealth», «self-realization», «friendship», whereas women are focused on «health», «family», «happiness» and «love». Young people appreciate «health», «family», «wealth», «happiness», but middle and older generations appreciate such values as «health», «good social structure» and «family». Respondents with higher education are focused primarily on such values as «health», «social justice», «happiness», «wealth», «self-realization». This distribution is repeated in the responses of the respondents who is getting higher education, with the exception of a more pronounced orientation on «family» «self-realization», «love», and «prosperity». Respondents, who have secondary and vocational education appreciate «social justice», «love», «health», and «prosperity» as the most values. On the national basis the responses are slightly differ, except for such values as «family», «self-realization» and «social justice», which are more formulated in the responses of representatives of «other ethnic groups».

Thus, taking into account personal strategies of social interaction, our respondents agree in one thing — their prior values are mainly of spiritual and moral character and associated with human communication that traditionally belongs to the culture of Kazakhstani society. In this regard, it should be noted that cultural

values not necessarily are in a conflict with modernization processes, they often allow to preserve the cultural identity of the country, contributing to its sustainable development in a globalizing world.

However, the actual behavioral strategies of people are often defined by situational context and can be quite far from the ideal, which is confirmed by the results of the survey. So, 71.6% of respondents indicated that their behavior depend on the situation, and sometime they are ready to abandon some principles. The percentage of those who will never ignore the basic principles and those who are easily abandon them was almost equal — 13.1% and 13.5%, respectively. Moreover, men (21.3%), representatives of «non-indigenous» ethnic groups (20.6%) and older generation (17.1%), according to their responses are more principal. It corresponds with the answers to the question: «Are you ready to support a person against your own interests?». In this case, 75.2% of respondents said that they would decide in terms of situation; 14.9% of respondents ready to the course of action, while 6.8% said they would never sacrifice their own interests. And the intensity of altruistic attitudes appeared in dependence of a number of social criteria, such as: sex (men — 22.5% of women — 10.6%), ethnicity (Kazakhs — 18,2%, representatives of other nationalities — 9,7%) and age (older age group — 17.1%, average age group — 14.0%; and younger age group — 14.5%).

Notice incidentally that the actions of «other» people, respondents tend to evaluate more critically. For example, 36.9% of respondents come to agreement that today people appreciate personal interests higher than the interests of society; 55.9% tick the answer that it «depends on the person», and only 4.5% believe in priority of public interest of the most people in modern society. But significant differentiation by category in this case is not observed, that is an additional sign of changes the mechanism of adaptation of a person towards individual socialization.

So, the current stage of development of our society raises the problem of motivation in employment. Job is a basic feature of human nature, and is a form of human life and society support, it also defines the strategy of adaptive behavior.

Our research has allowed us to indicate the head-motives of respondents in the sphere of employment (table).

Table

Head-motives in the field of employment (%)

Respondents	Motives						
	Desire to be useful to society	Interesting job	High payment for labor	Not only high payment, but also the interest	not only the interest but also high payment	Do not want to work principally	Other
All respondents	8,6%	29,3%	7,7%	27,0%	22,5%	3,6%	0,9%
Men	13,8%	25,0%	10,0%	26,3%	21,3%	2,5%	1,3%
Women	5,7%	31,2%	6,9%	27,7%	23,4%	4,3%	0,7%
Kazakhs	9,5%	32,1%	8,8%	25,5%	19,7%	2,2%	1,5%
Other nationalities	7,3%	23,0%	6,1%	29,7%	27,9%	6,1%	-
Secondary and vocational education	10,4%	27,1%	8,3%	27,1%	12,5%	12,5%	-
Getting higher education	2,8%	27,8	5,6%	38,9%	22,2%	2,8%	-
Higher education	12,6%	33,3%	5,7%	18,4%	27,6%	-	2,3%
Age group of 18–29	6,9%	28,2%	6,9%	35,1%	19,0%	2,3%	1,5%
Age group of 30–45	18,0%	32,0%	10,0%	14,0%	24,0%	2,0%	-
Age group of 46 and older	2,4%	29,3%	7,3%	17,1%	31,7%	9,8%	-

As you can see from the Table predominant motivation of the majority of respondents are representations of moral than material order that corresponds with mentioned above survey results on other questions of our questionnaire.

So, the most significant motive for both data and most categories is «the presence of interesting job that satisfies». The most importance belongs to the category that job should be interesting and well paid, and general social motivation is largely represented in the responses of men than women. Exceptional financial motivation, according to the responses, is the least developed for both data in general, and in almost all categories of respondents. And significant percentage belong to the older age group and group of people who

have secondary and vocational education, who point out the principal unwillingness to work, and it is enough to note that most of them are of retirement age.

It is not surprising that 56.8% of respondents marked «the desire to help and support others» as head-motive energizing them, while obtaining a personal benefit is guided only by 26.8%. The greatest altruism demonstrated among the representatives of middle aged group (74.0%).

The research work helped us to confirm our hypothesis and do the following conclusions:

1. Most of the respondents do not have difficulties adapting to the changes taking place in society, because they are able to form individual socialization strategies that allow to adapt to the dynamic social processes.

2. There is a stable statistically significant correlation between satisfaction of the financial situation and the success of social adaptation.

3. There is a nationwide and not purely ethnic identity among the respondents, which indirectly mean the success of political socialization.

4. Statistically significant direct correlation between the success of social adaptation and the development of values of national identity was identified.

5. In Kazakhstani society are of great importance ethno-cultural values as the basis of traditional strategies of social adaptation and self-realization, rather than religious affiliation.

6. Individual strategies of respondents in the sphere of social interaction and socialization as basic values are measured, above all, by the imperatives of spiritual and moral order.

7. Basic values of most respondents are primarily of spiritual and moral character and associated with human communication that is traditionally belongs to the culture of Kazakhstani society.

8. The spiritual and moral motivation of most respondents in fact is not against the instrumental individual approach to practical activities.

So, realization of social transformation of Kazakhstani society requires the development of a comprehensive concept, which would be able to cover all institutions and processes of social and cultural environment. In transitional Kazakhstani society, in contrast with the stable social systems of Western countries, the rate of social and cultural changes is much higher, so it is important not to lose the general tendency of development, while keeping a determine line to the modernization of society [3; 8].

References

- 1 *Инглегарт Р.* Модернизация и постмодернизация // Новая индустриальная волна на Западе / Под ред. В. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 268.
- 2 *Федотова В.Г.* Типология модернизаций и способов их изучения // Вопросы философии. — 2000. — № 4. — С. 10.
- 3 *Штомпка П.* Социальное изменение как травма // Социологические исследования. — 2001. — № 1. — С. 6–16.

Д.Г.Шорманбаева, Т.А.Резвушкина

Модернизациялану жағдайындағы қазақстандық қоғамдағы құндылықтар жүйесінің өзгеруі

Мақалада ХХ ғасырдың 90-жж. қазақстандық қоғамда орын алған әлеуметтік-саяси өзгерістердің әсерінен болған құндылықтар жүйесінің трансформациялану үдерісі қарастырылды. Әлеуметтік зерттеудің нәтижесі негізінде қазақстандық қоғамның әлеуметтік-мәдени трансформациялануы сипатталды, дәлірек айтқанда, қоғамның әлеуметтік құндылықтарының оның экономикалық және саяси сипаттамаларына сәйкестенуі көрсетілді. Авторлар тұрақтылық, отбасы, денсаулық сынды дәстүрлі құндылықтар жүйесімен қатар, мансап, материалдық жетістіктер сынды жеке бастық құндылықтар да сақталғандығын айтады.

Д.Г.Шорманбаева, Т.А.Резвушкина

Трансформация системы ценностей казахстанского общества в условиях модернизации

В данной статье рассматривается процесс трансформации системы ценностей, произошедшей в казахстанском обществе под воздействием социально-политических изменений 90-х годов XX в. На основе результатов социологического исследования демонстрируется социокультурная трансформация казахстанского общества, а именно приведение социальных ценностей общества в соответствие с его экономическими и политическими характеристиками. Авторы констатируют как сохранение традиционной системы ценностей, где доминируют стабильность, семья, здоровье, так и приход более индивидуализированных потребностей — успеха, карьеры, материального благополучия.

References

- 1 Ingelhart R. *New industrial wave in the West*, under the edit. of V. Inozentsev, Moscow: Academia, 1999, 268 p.
- 2 Fedotova V.G. *Questions of philosophy*, 2000, 4, p. 10.
- 3 Shtompka P. *Sociological researches*, 2001, 1, p. 6–16.

UDC 37.013.42:316.35

M.T.Baymukanova¹, Zh.A.Eskazinova¹, B.A.Dosova¹, G.M.Baigozhina²

¹*Ye.A.Buketov Karaganda State University;*
²*Karaganda Economic University of Kazpotreboyz*
(E-mail: martbek3@mail.ru)

Application features of group work in the conditions of educational process

The article discusses the relevance of the problem of using of innovative educational technologies in the professional adaptation of young specialists, graduates, independent analysis and innovative forms of learning students, the authors give the examples of influence on the formation of groups and the students' competence. Special attention is paid to innovative technologies the organization of the educational process of higher school as critical thinking, group work, dialogical training and work with gifted and talented children. The innovative technology of the educational process in high school the authors consider the dialogical learning. Based on the best practices of the Cambridge teachers the authors share their experience of using new technology as part of teaching the curriculum for their specialty.

Key words: educational process, group work, dialogical training, team, cooperation, motivation, professional adaptation, innovative learning technologies.

We began the article with words of the British historian, philosopher of history, the culturologist and sociologist Arnold Joseph Toynbee «There is no achievement above, than to make indiscernible a side between work and game». Arnold Toynbee considered that it is necessary to organize working process so that the person liked what he does and it should be attracted by the purpose of the activity, and process of work brought pleasure. Game as anything else bewitches the person, brings him pleasure and attracts the person at any age.

Game is a development tool of the child as persons. Each child trains at school where learns the world, studies, brought up and matures. As well as game activity is necessary for the pupil of school, for the student, and for any adult. One of the most productive forms of the organization of educational process where there are game elements is group work.

Many years in student teaching used actively ideas of cooperation. Collective forms of work, group and pair forms of the organization of cognitive activity of the child in educational process (Dyachenko V.K., Shchetkin M.P., etc.), different approach to training (Guzik N.P.), adaptive system of training (Granitskaya A.S.), training individualization (Unt And., Kirsanov A.A., Schukin M.R.) for the purpose of the maximum development of the pupil.

Practical experience shows that in this plan cooperation, collective, group, pair forms of the organization of cognitive activity are very productive though development of the student in itself isn't the end result of training. In collective cooperation motives of the person play nearly a paramount role as a lot of things define in readiness to a compromise, work in adverse conditions, etc. Therefore if the higher school sets the task of training of the pupil for life, for work, it has to think of a solution of the problem of motivational training of the pupils.

In order that motives became the original engine of educational activity, it is necessary to change professional — pedagogical position of the teacher in educational process, by keeping its information function (however not as the leader) to develop ability skillfully to operate cognitive activity of pupils. It means, the

organization, the analysis, control and correction have to be entered into procedures of activity of the student, using for this purpose various tutorials and stimulations directed on that the student himself designed such system of actions which would support his informative motives in an active state. It is for this purpose important that the student on each occupation passed through all psychology and pedagogical stages of educational process from perception before systematization, controllers the activity not only at some concrete stage of a lesson, but also in the course of studying of all subject.

Group work — is a way of the organization of joint activity of students in small groups at the mediated management and in cooperation with the teacher and other students.

Group work allows:

- to give each student emotional and substantial support without which at shy and weak children develops school uneasiness, and at leaders distorted character formation;
- to give each student the chance to be approved themselves;
- to give each student experience of performance of functions of control and an assessment, later — a goal-setting and planning;
- to allow the teacher additional motivational resources to involve students in the content of training.

Meanwhile group work is a full-fledged independent form of the organization of training; this technology bears the lines of innovative training: independent getting of knowledge as a result of search activity. Efficiency of group work is that students solve objectives, for children are created favorable conditions for educational self-determination, there is a formation of skills of organizing work, and, perhaps, the most important, that in the course of group work are formed the reflexive abilities of students.

Work in group assumes collective thinking, in the course of it students uses the communicative qualities, learns to oppose, protect the point of view. And it allows using group work in educational process.

Special attention demands at the organization of group work of the question of selection of students in groups. There are some options of completing of groups:

1. Optional, when students are distributed on groups and unanimously elect the leader of group. Such way of formation of groups, we consider, the most convenient for students, but for the teacher who needs to be able to open each student, this way the least productive.

2. In a random way. For example: a lot, association by means of «forfeits», etc. The group is formed on the basis of chance, and in the same group can join the students who in other circumstances could not interact with each other, or even hostility. This reception of formation of groups for collaboration develops ability to adapt to various conditions of activity and to different business partners at participants.

3. On a certain sign. For example: on the first letter of a name, from time to time years, on zodiac sign etc. This way of division is interesting for, on the one hand, can unite students who or seldom interact with each other, or in general feel emotional hostility, and with another – initially sets some general sign. Children in one group have something that they are made related and at the same time separate from others.

4. Selection of group according to the leader. In this method of formation of group or the teacher gives to a certain student a role of the leader, or students elect the leader and form group when each previous person chooses the following.

5. By the choice of the teacher. The teacher has the right to elect the leader of group at discretion, thereby to create equivalent groups and to give the chance to all students to show themselves. Thus for participants of group the choice of the teacher can be unclear and be perceived negatively.

The organization of group is the first and very important stage in group work. At this stage it is possible to cause negative attitude to group in students or on the contrary to allow them to reveal in group.

After groups are created to the teacher it is necessary to explain a task to group and to give the roles. In group can cast as well as the teacher, and participants of group. Existence at the student of a certain role gives it the chance to reveal, feel the importance and need for work of group. Also not less important stage in group work is development of rules of interaction as well as between members of group, and rules of interaction between group and the teacher.

In any forms the studying there are the pluses and minuses as work in group is also form of education, it means and in this form there are both positive and negative characteristics. In our opinion, treats the main pluses of a group form of work:

- activity of students;
- convenient rate of work;
- presence at group of mutual aid;

– lack of direct control of the teacher.

To an obvious lack of work of group belong:

– students in groups cannot always fully and deeply sort a training material;

– students can choose not the most economical and rational way of studying of this or that problem.

In group work the students are formed the following processes:

– Self-determination process. This process assumes that each participant of group understands the importance in group, shows all the opportunities and talents. The purpose of this process — to gain self independence and ego-trip in group.

– Research process. Each participant of group and all groups in general investigate this or that problem or carry out an objective and by that independently cover all interesting material.

– Process of a goal-setting. This process is directed on understanding of a task and conditions of its performance.

– Process of thinking. As we speak about group work, and process of thinking is considered as group or collective. The purpose of this process is — to make the uniform decision, having listened to the points of view of all participants of group.

All above-mentioned processes are very important for development of the student, for process of training and education. After all not only at school, in higher education institution people take part in group work, but also further, in process of a growing, the person faces collective (group) in which it needs to interact and show themselves.

Group work is innovative technology of training. In the course of group work the teacher departs from traditional introduction of occupation. For example: at a traditional lesson the teacher asks a question, and the student answers it, during the work in group the teacher asks a question to any student, and all group, and having conferred the group gives the answer. In group work it is possible to capture the widest range of knowledge of this or that subject, so for example, one group can consider positive sides of this or that problem, and the second group — negative. Summing up the results on this problem, we can draw a conclusion that group work one of the most productive forms of the organization of educational cooperation. The essence of group work distinguishing it from other general forms of education is expressed, mainly, available direct interaction between pupils.

As the teachers of discipline «Social and pedagogical work with a family» and «Foreign language» we conduct lessons with students of 3d and 1st courses speciality «Social pedagogics and self-knowledge» and «Foreign language: two foreign languages». The lessons on which we planned to use a technique of group work were focused on all subjects. The purpose of use of group work with students was to develop ability to work in common for the solution of the set educational tasks since this important quality for future social teacher who directly has to work in the sphere of formation of self-knowledge of pupils which isn't imaginable without cooperation and interaction.

On the lessons were intensive group communication which became necessary attribute of educational activity, and a subject of communication became: exchange of results of cognitive activity, their discussion, discussions.

As a result of interpersonal communication increased the motivation:

Student A: «there is a personal responsibility, content from publicly endured success on occupation».

All this forms qualitatively new relation to a subject, feeling of personal participation in common cause what is a joint mastering knowledge at students.

For application of group work we planned the following stages of work:

1. So we divided group into microgroups for the solution of the specific educational objectives which are a component of an all-group task: to draw a poster «My representation of a family», to make cinquain on the subject «Love».

2. Each group received a certain task (identical). Uniform group work assumes performance by small groups of students of a task, identical to all: «To make cinquain». During work joint discussion of the course and results of work, the request for council to each other was allowed to members of group.

3. The organization of a workplace of a school desk moved so that could work together on 5 people and to separate one group from another. Before work in common developed criteria of estimation of results of work which fixed on stickers and glued for work: the poster has to be clear, correspond to a subject, etc.

4. We went on working hours of groups on audience, watched work of groups, whether it managed to group to find the most rational solution, whether were formed what mistakes, in case of difficulty got into work of group.

5. In each group was allocated the «emotional» leader. It helped «to adjust» students on joint activity. The student of «B» when faced misunderstanding of performance of a task by the student «S», began to explain quickly what to do: creative matrix.

6. During the group work activity amplified the interest and level of the gained knowledge, developed the ability of communication, interaction with others: in games, in work on tasks.

7. The organization of group work arose a number of difficulties: so that group work was interesting, it was necessary to consider individual abilities of everyone, on it we had no time; students answered in monosyllables, didn't develop the thoughts from the professional point of view, were afraid to be mistaken.

But students were convinced of advantage of collaboration, mutually communication, rallied among themselves, learned to work in coordination and harmoniously, having feeling of group responsibility for results of joint activity. The group form of the organization of work on occupations allowed including actively students in the atmosphere of coauthorship, to create motivation of training, to stimulate personal perception of material. Students appear in conditions when they want to speak because in microcollective everyone feels the personal importance, belief in the opportunities and force. The group form of the organization of work, besides, does obvious efforts and abilities of everyone that is natural incentive of healthy creative competition. Results of collaboration of students in groups, as a rule, are always much higher in comparison with performance of the same task by everyone individually. The main effectiveness is that students help each other, to bear collective responsibility for results of members of group.

Productive team work is the consolidation and improvement of student's knowledge. After explaining the material offers students several examples to solve together. In the course of solutions we find out all the strange questions. After this work to give students a task for the independent exercise, which helps them to reproduce acquired knowledge. Analyzing the issue, students listen to concerns everyone. The first students expressed with low educational opportunities. Unfolding process of discussion, during which secured the material studied.

The group form of work pays off, and the repetition of previously learned material. The work of students in groups at this stage of training improves their activity. Repeat the process turns into a reproductive and search activity can form an in-depth knowledge of all students. The group used a form of academic work and in identifying the knowledge and skills of students. To carry out mutual control of knowledge in educational groups in the structure of the lesson stands out for 5–7 minutes. We write questions on the board in advance, in response to which the students report to a group and how the learned material. Listening to the answers comrade, they corrected it, clarify certain provisions. At that time We watch them work, figuring out inaccuracies in knowledge. Various types of mutual knowledge test groups allow students to develop effective self-management skills in training activities. Mutual control contributes to the improvement of operational control from the teacher of the quality of students mastering of knowledge and skills, it allows the teacher to get quite accurate advance information about the level of their training, to organize smooth operation of all students significantly improve their performance.

Collective jobs make the lesson more interesting, alive, educate the students conscious attitude to school work, stimulate mental activity, allow many times to repeat the material helps the teacher to explain and to constantly monitor the knowledge, skills and abilities at students of all classes. We see that students increased levels of development, training and education. The teacher is able to really carry out an individual approach to students: take into account their ability, the pace of work; by dividing the class into groups, give assignments group differentiated by the difficulties on the volume of educational material.

We note that the collective form of training places high demands on the teacher. It is, above all, must be proficient in the discipline of students. This form of training requires special organizational effort. Working groups should be in the field of view of the teacher. The teacher should encourage students to work together. It is necessary to master the method of determining the tasks for group work, ably guide the work of the students. In the course of this work it is necessary to carefully monitor the progress of cooperation in different groups of pupils, their behavior in different situations of the educational process. The teacher must act as an arbiter in all disputes, directing training activities in the progressive development. The teacher needs to ensure that a position is occupied by students in groups with low educational opportunities. They must include vigorous activity in the study of new material. Master students should be encouraged to cross check done.

Mutual checks, interviews always produce a collision of different points of view. This promotes thorough analysis of the content of educational material.

Change of requirements to result predetermines need of changes of educational process. Now it is necessary to refuse completely idea of educational process as process of information transfer. The main role of the teacher is to become the organizer of cognitive activity where the student becomes the main character. The teacher has to organize and operate educational process.

Formation of key competence in educational process can be provided, first of all, with change of educational technologies. Use of innovative pedagogical technologies allows getting to the teacher new opportunities to influence traditional pedagogical process of training and to increase its efficiency.

For mastering the discipline «Innovative technologies in the educational process at school», which is taught in the 4th course, you must have knowledge of techniques teaching self-knowledge, pedagogy, introduction to the teaching profession.

The knowledge and skills acquired in the study course «Innovative technologies in the educational process in the school» can be claimed in the study of special subjects such as methods of teaching self-knowledge, use of TRE in the classroom, new technologies in education. The purpose of the special training course «Innovative technologies in the educational process at school» to equip the teacher knowledge and skills needed to work in the school, vocational and technical schools.

Objectives of the course to familiarize with the theoretical basics of methods of teaching chemistry, with the latest achievements of modern pedagogy and their applications to the teaching methodology of self-knowledge.

Learning outcomes:

Upon completion of the course of future chemistry teacher should know:

- theoretical foundations of teaching methods;
- education, educational and developmental goals in the learning process;
- the content of programs, textbooks and teaching aids, regulatory documentation;
- advanced learning technologies most frequently used in teaching;
- to be able to make plans, summaries of various types and kinds of lessons, analyze lessons to use pedagogical experiment.

For example: Subject. Barriers to training: teaching and learning according to the age characteristics of students. Pedagogically effective tools: learning how to learn.

Tasks:

1. Identify barriers to learning. Selection and specification of pedagogical approaches in order to overcome barriers to learning, including — age features.
2. To be able pupils and a positive attitude towards learning. The essential characteristic of learning and teach how to learn.
3. Actions for the mastering teacher's skills and students learning how to learn.
4. Concentration and educational efforts on the personality of each student; assist students in learning how to learn.
5. The concentration of attention and effort on the methods and approaches of learning how to learn.

Subject. Pedagogically effective tools: the use of information - communication technologies (ICT) in teaching and learning.

Tasks:

1. The objectives of the use of ICT in teaching and learning.
2. Method of using ICT in the classroom, in order to improve the quality of education.

Subject. Assessment for learning and assessment of learning. The purpose of the evaluation process. The essence of assessment for learning (EAL). Preparing for the assessment of teaching and learning.

Tasks:

1. Method of EAL in the planning process of learning.
2. Method of EAL in the classroom.
3. Preparation of teachers for assessment (performance setting) teaching and learning processes during the implementation of interventions / changes.

Subject. Education of talented and gifted students. Pedagogically effective tools: the dialogical conversation and learning.

Tasks:

1. Using the appropriate approaches in the classroom. Individualization of learning in order to enhance the talented and gifted students.

2. The essential characteristics of dialogical learning.

3. Methods of using the conversation in the classroom in order to ensure the quality of education.

Subject. Pedagogically effective tools: critical thinking.

Tasks:

1. The essential characteristics of critical thinking.

2. Using critical thinking in teaching.

The central moment is change of the organization of process of training. It is necessary the introduction of such forms and methods of teaching which are based on own responsibility of students. The shift of the teachers' emphasis is from activity to the independent doctrine, responsibility and activity of pupils, representation the results of activity.

It is possible to carry to active methods of training what are constructed on communicative interaction and independent getting and application of knowledge by pupils: brainstorming, method of projects, training, research method, business games, etc.

М.Т.Баймуканова, Ж.А.Есказинова, Б.А.Досова, Г.М.Байгожина

Білім беру үрдісі жағдайында топтық жұмысты қолдану ерекшеліктері

Мақалада жас маман-түлектердің кәсіби бейімделу мәселесінің өзектілігі, жас мамандардың сәтті бейімделуіне кедергі келтіретін объективті және субъективті себептердің, оқытудың инновациялық және өзіндік жұмыстарын талдауы қарастырылып, топтардың қалыптастыру ерекшеліктері мысалдармен көрсетілген. Авторлар жоғары оқу орындарда оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыруда инновациялық технологияларға ерекше назарын аударған, олар: сын тұрғысынан ойлау, диалогтық оқыту, топтық жұмыс және дарынды студенттермен жұмыс.

М.Т.Баймуканова, Ж.А.Есказинова, Б.А.Досова, Г.М.Байгожина

Особенности применения групповой работы в условиях образовательного процесса

В статье рассматривается актуальность проблемы использования инновационных педагогических технологий в профессиональной адаптации молодых специалистов-выпускников, дается анализ инновационных и самостоятельных форм обучения студентов, приводятся примеры образования групп и их влияние на формирование компетенций студентов. Особое внимание уделяется таким инновационным технологиям организации учебно-воспитательного процесса высшей школы, как критическое мышление, групповая работа, диалоговое обучение, работа с одаренной и талантливой молодежью.

Н.А.Донецкая

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: ndonteskaja@mail.ru)*

Роль эстетических ценностей в образном постижении мира

Исследование эстетических ценностей является одним из новых и перспективных направлений в эстетике. В статье рассматривается природа эстетических ценностей, затрагиваются вопросы эстетической ценности искусства. Выдвигается предположение, что эстетическими ценностями могут обладать все предметы и явления реальной и мыслимой действительности. Подтверждение данной гипотезы дается с опорой на современную и классическую литературу. Эстетические ценности призваны способствовать формированию аксиологического единства бытия. Эти ценности представлены на уровне жизни отдельных людей, обществ в целом, а также культурных явлений прошлого и настоящего.

Ключевые слова: эстетика, эстетические ценности, норма, художественная ценность, прекрасное, искусство.

Противоречивая природа эстетических ценностей проявилась с момента определения проблемы в достаточно выраженном аспекте. Еще Сократ анализировал ряд базовых дефиниций, таких как «благо», «красота», «справедливость» не в абстрактном, а в ценностно-ориентированном направлении.

Платон задается несколько иными вопросами: что такое красота и что прекрасно? У него же мы можем увидеть попытку разделить сущность понятий и их оформленных выражений. Данный подход философ использует и в отношении понятия «прекрасное». Он выводит это понятие, рассуждая следующим образом: оно не может быть отражено лишь каким-то исключительно одним видом прекрасного. «Прекрасное» не может быть только одной характеристикой того или иного предмета либо явления. Сущностные признаки дефиниции прекрасного должны носить объективный, не зависящий от определенных условий характер.

Принцип Платона в области эстетики состоит в объединении внутреннего и внешнего, объекта и субъекта, знания и чувств, целого и частного, материального и идеального. Философ стремится дать объяснение идеальному и материальному, показывая идеальное в качестве принципиальной основы построения материального, а материальное — как отражение идеального. При таком подходе красота выступает как некое соединение, взаимная представленность материального и идеального. Платон полагает, что идеальное находит тем более полное воплощение в материи, чем в самой вещи меньше материи. Такая вещь, как считает Платон, более прекрасна. Превращение этой вещи в максимальное становление рассматривается философом в качестве исключительной реализации идеи. Так, для Платона небо, космос, мироздание, взятые в целом, выступают в качестве наивысшего отражения идеи красоты.

Идея красоты никогда не рассматривалась отдельно, она всегда связывалась с идеями любви, справедливости, добра. Такой подход позволяет обеспечить целостность ценностного поля. Впервые в истории философской мысли собственно ценности от всех остальных философских категорий отделил великий античный мыслитель Аристотель: «Ценимым я называю благо божественное, самое лучшее, например, душу, ум, то, что изначально, первопринцип и тому подобное. Причем ценимое — это почитаемое, и именно такого рода вещи у нас в чести» [1; 286]. Прекрасное в эстетике философа выступает в качестве одной из фундаментальных категорий, которая может быть отнесена к самым разным предметным областям, а также отражает сущность самого художественного познания.

Относительную ценность благ Аристотель ставит в зависимость от конечной цели. Согласно его представлению, благо, которое ближе к цели, более ценно. Если сравнивать два блага, то более ценным будет то из них, которое выступает в качестве такового не только для конкретного человека, но и представлено в абсолютном выражении. Философ полагает, что философия есть «заглавная наука о том, что всего ценнее», и потому она являет единство научного познания и «постижения умом вещей по природе наиболее ценных» [2; 243].

Эстетические ценности призваны способствовать формированию аксиологического единства бытия. Эти ценности представлены как на уровне жизни отдельных людей и обществ в целом, так и

на уровне культурных явлений. Жизненный аксиологический уровень включает, прежде всего, радость, которая проистекает от мировой гармонии, человеческой любви, чувства счастья и душевного умиротворения.

Уровень культуры соотносится с ценностями прекрасного, которые находят отражение в области искусства, литературы, музыки. Здесь ценности способствуют раскрытию духовных связей между людьми, отражают духовный мир людей. Эстетическое единство мира и человека находит полноценное воплощение в ценности красоты, поскольку красота хотя и наиндивидуальна, но все же предполагает и индивидуальное восприятие, которое происходит стихийно на жизненном уровне и вполне осознанно на уровне культурном.

В творчестве великого И. Канта понятие ценности находит совершенно особое измерение. В работе философа «Критика практического разума» мы встречаем такое понятие, как «абсолютная ценность» чистой доброй воли человека. По мнению Канта, данная ценность может быть отнесена к «абсолютной», поскольку, подобно любой истинной ценности, она соотносится с теми нравственно ориентированными действиями, которые совершаются не «сообразно долгу», а «по долгу», т.е. являются выражением свободной воли человека. Такое действие ценностно ориентировано в моральном отношении не в намерении, которое реализуется при помощи него, оно находит полноценное воплощение в принципе, согласно которому принимается само решение действовать определенным образом. Соответственно, данная ценность определяется лишь волей и не имеет принципиального отношения к определенным материальным целям того или иного действия. Нравственный закон выступает в качестве единственного критерия отнесения к ценности; соответственно, лишь нравственно ориентированная ценность детерминирует значимость человеческой индивидуальности, и ничто иное.

В социальном пространстве, которое Кант понимал как своеобразное «царство целей», можно выделить три уровня ценностной реальности. Низший уровень — определяется рыночной, материальной ценой; более высокий, обладающий аффективной значимостью — включает качества человеческого характера (к примеру, остроумие, живое воображение, добрый нрав). Наконец, наивысший, имеющий достоинство, внутреннюю ценность — основывается на нравственных поступках и человеческих индивидуальностях. Следовательно, философ во многом выводит эстетику за аксиологические границы, хотя при этом и подчеркивает, что ценность человеческой жизни обретается посредством осуществления целесообразной деятельности, что само по себе соотносится с эстетической сферой. «Прекрасно то, что нравится только при оценке», — отмечает И. Кант. Продолжая мысль, он отмечает, что эстетическая оценка есть «оценка без понятия», поэтому аксиологическое суждение не может носить познавательного характера само по себе; эстетическая ценность произведений искусства связана не с познанием, а с тем, что они оказывают облагораживающее культурное воздействие [3].

В дальнейшем аксиологическая проблематика получила развитие в неокантианстве, в частности, у Вильгельма Виндельбанда, Йонаса Кона, а также у Георга Зиммеля. Так, Виндельбанд предлагает «переоценку всех ценностей». Он отмечает: «Я могу понимать под философией в систематическом ее смысле только критическую науку об общеобязательных ценностях: это определяет предмет философии, ее метод» [4; 23]. Он выделяет ценности разного порядка, в том числе логические, этические, эстетические, религиозные. «Высшие ценности эмпирической жизни — знание, нравственность и искусство — становятся живыми деяниями Божества в человеке и приобретают в трансцендентальном сознании более высокое и глубокое значение». Уточнить место эстетики в аксиологической области, в том числе религиозной, стремится Й. Кон. Он выделяет в качестве консеквентивной ценности то, что человек ценит как средство. То же, что ценится ради него самого, исходя лишь из некой «абсолютной» значимости, есть ценность интенсивная. Таким образом, подлинная степень и мера ценности лежит исключительно в ней самой и не может определяться изменяющимися социальными условиями. В этой связи эстетическая ценность понимается как подлинно интенсивная, не имеющая прямого отношения к области полезного.

С целью определения различий в мире ценностей и выделения собственно эстетических ценностей философ разделяет интенсивные ценности на две категории: имманентные и трансгредиентные. При этом, как подчеркивает Й. Кон, эстетическая ценность носит имманентный характер, она есть чисто интенсивная ценность наряду с ценностями нравственности и истины. Промежуточные же ценности образуются в том случае, когда эстетические ценности сочетаются друг с другом или же с другими ценностями. К примеру, в прикладных искусствах, архитектуре, ряде наук эстетические ценности сопряжены с понятием полезного в его практическом выражении.

Как видно, некий аксиологический плюрализм Й. Кона выражает сложный, многоаспектный характер рассматриваемого вопроса и лишней раз подчеркивает актуальность дискуссии о специфике эстетических ценностей. Исходя из собственно эстетических ценностей в своей работе «Общая эстетика» философ рассматривает аксиологию в качестве фундаментального основания культурфилософии; он вводит эстетические ценности в некую органическую систему, куда относит также ценности логические и этические. Следовательно, у Й. Кона просматривается взаимозависимость ценностей различных категорий, но не допускается их иерархия по отношению друг к другу. Единство выражения и формы характеризует эстетическое переживание, что является интенсивным сообщением, посредством которого эстетическое соотносится с этическим и истинным, причем все это осуществляется при помощи социальных связей. Как считает Й. Кон, человек не должен чувствовать себя «простым колесом в машине», поэтому он должен развить в себе эстетическое восприятие. «Но это возможно лишь в том случае, если форма и великое значение культурного целого, которому он принадлежит, раскроется ему непосредственно эстетически». Такие оригинальные воплощения философ именуется понятием «жизненные формы».

Выдающийся социолог и социальный мыслитель Питирим Сорокин выводит дефиницию ценности следующим образом: «Всякая великая культура есть не просто конгломерат разнообразных явлений, сосуществующих, но никак друг с другом не связанных, а есть единство или индивидуальность, все составные части которого пронизаны одним основополагающим принципом и выражают одну, и главную, ценность» [5; 429]. Следовательно, любые ценности макросоциальны, принадлежат определенной социальной группе или обществу в целом, тогда как ценностные ориентации репрезентируются на индивидуальном уровне. Таким образом, ценности выступают в качестве разделяемых большим количеством людей убеждений относительно тех социальных целей, в отношении которых имеется стремление к достижению. Иными словами, ценности придают смысл социальным нормам, выступают в качестве их высшего «оправдания».

В своей эстетической оценке человек исходит из социального опыта, который определен исторически. Эстетическое отношение дает человеку возможность освоить этот опыт в личностных и духовных формах.

Категория «эстетическая ценность» широко используется в настоящее время, но это не значит, что она имеет чрезвычайно глубокие корни. Как наука о прекрасном эстетика оформляется в XVIII в. благодаря Александру Баумгартену. В диссертации «Философские размышления о некоторых вопросах, касающихся поэтического произведения» он употребляет термин «эстетика». По мнению Баумгартена, эстетика — это наука о чувственном познании.

А. Баумгартен вводит не только термин «эстетика», но и «эстетическое». «Эстетическое» становится самостоятельной категорией, охватывающей эстетическое отношение человека к миру в целом.

Эстетические ценности — это всегда единство основных значений: объекта, его восприятия, его общественной значимости.

Объект включает в себя характеристику внешних свойств вещей и предметов. Второе значение характеризует особенность восприятия человека как субъекта ценностных отношений. Общественная значимость показывает отношение между людьми, благодаря которым ценности становятся общезначимыми.

Было бы неверным полагать, что возникновение понятия «эстетическая ценность» привело к возникновению «пропасти» между эстетическим и этическим. Возводя понятие ценности в ранг философской категории, Герман Лотце показал, что высшая степень эстетической ценности неразрывна с нравственно-этической. Эстетическая ценность единства и многообразия, последовательности и контраста, напряжения и расслабления, ожидания и неожиданности, тождества и противоположности не заключается сама в себе. И если сложность, напряженность и расслабление, если неожиданность и контраст обладают эстетической ценностью, то эта ценность основывается на том, что все эти формы отношений и явлений являются необходимыми элементами в порядке мира, которые в своей взаимосвязи должны создавать неизбежные формальные условия для всестороннего осуществления добра.

Эстетическими ценностями могут обладать все предметы и явления реальной и мыслимой действительности, хотя сами ценности не обладают ни физической, ни психической природой. Сущность их заключается в значимости, а не в фактичности. Поскольку эстетические ценности носят субъективно-объективный характер, т. е. указывают на соотношенность их с человеком, наличие эстетической ценности у этих объектов зависит от того, в какую конкретную систему социально-

исторических отношений они включены. Поэтому эстетические ценности имеют зыбкие границы и их содержание всегда является социально-историческим.

Эстетику можно назвать отражением творчески-созерцательного бытия, особым даром, включающим в себя и эстетический вкус, и огромный объем знаний. Элитарность эстетической сферы не означает ее отстраненность от общества. Эстетические чувства и эстетический опыт всегда испытывал и будет испытывать человек. Чувственный уровень необходим, но недостаточен для постижения прекрасного. Теоретические знания необходимы для изучения форм проявления прекрасного, видов искусства и для художественной деятельности.

В.В. Бычков в статье «Проблемы и «болевы́е точки» современной эстетики» выдвигает перед эстетикой несколько задач. Во-первых, «освободиться от внеэстетического балласта и собрать под своей крышей все из смежных и частных дисциплин, имеющее отношение к ее предмету», и таким образом констатировать, что эстетика как наука молода и находится в стадии становления. Во-вторых, опираясь на опыт «классической эстетики и новейшее состояние художественно-эстетической сферы, сегодня путем анализа современного искусства, «продвинутых» интеллектуально-мыслительных движений в гуманитарной сфере и современных эстетических изысканий фактически можно строить новое здание эстетики. Уже сейчас очевидно, что оно будет значительно отличаться от классической эстетики, но сохранит метафизическую сущность исторически нащупанного ею предмета». В-третьих, дать хронологию основных процессов, протекающих в современном искусстве, так как уже не работают принципы типологизации прошлого [6; 5].

Подобные задачи ставятся и решаются во всем мире. В современной мировой эстетике можно выделить несколько направлений в постановке эстетических проблем. Наиболее значительный пласт проблем возникает при решении вопросов: можно ли дать определение произведению искусства, как соотносить оригинал и копию и имеет ли последняя художественную и эстетическую ценность? Все это входит в так называемый пласт мета-эстетических проблем. Наряду с этим возникают вопросы о языке искусства, «особых» способах выражения идеи. Это составляет платформу вопросов, связанных с языковой и символической сферой. Выделяются и онтологические проблемы эстетического.

Вид человеческой деятельности, в результате которой эстетическое преобразовывается в художественное — это искусство. Искусство начинается там, где цель эстетической деятельности не познание или преобразование мира, а художественная деятельность, обеспечивающая создание особого, вымышленного мира, в котором все является эстетическим созданием человека.

Существуют разные концепции сущности искусства, соответствующие разному толкованию его возникновения. Основы искусства зародились в культе, обряде. Культ требовал включения индивидуальных переживаний в социальные формы.

Мыслители итальянского Возрождения дают синтез неоплатонических и христианских представлений об искусстве, протекавший в атмосфере начавшейся секуляризации культуры. Начинается процесс выделения. В XVIII в. это понимание искусства закрепляется специальным термином «изящные искусства».

Ш. Бате в исследовании «Изящные искусства, сведенные к единому принципу» разделил все многообразие искусств на три класса по принципу цели:

первое — утилитарные (служащие для пользы человека). Это технические искусства, т.е. ремесла;

второе — искусства, имеющие «объектом удовольствия». Они могли родиться только на фоне радости, изобилия и спокойствия, их называют изящными искусствами в подлинном смысле этого слова — это музыка, поэзия, живопись, скульптура, искусство движения или танца;

третье — искусства, приносящие и пользу, и удовольствие. Сюда Бате относит ораторское искусство и архитектуру.

Искусство рассматривается как имитация природы — мимесис, средство очищения от аффектов — «катарсис», выражение «инстинкта украшения», как свободная, «незаинтересованная» игра творческих сил, забава, чувственное выражение сверхчувственного, язык чувств.

Категория эстетики — прекрасное — считается основной и постигается в состоянии экстаза и мечтательности. Рассудок, по мысли Бате, не позволяет приобщиться к сфере прекрасного. Поэтому познание с эстетическим созерцанием несовместимы.

Французский эстетик Мишель Дюфренн критиковал современную западную цивилизацию, отчуждающую человека от природы, собственной сущности и высших ценностей бытия. Он стремится выявить фундаментальные основания культуры, которые позволили бы установить гармонические отношения человека с миром. Используя концепцию искусства М. Хайдеггера, который рассматривал

искусство как «истину бытия», М. Дюфрэн ищет «истину бытия» в богатстве эстетического опыта, трактуемого с позиций феноменологической онтологии.

Моррис Витц в статье «Роль теории в эстетике» утверждал, что невозможно определить термин «искусство», тем более его оценить [7; 35].

Критику этого положения дала школа институциональной теории искусства. В статье «Определяя искусство» американский представитель философии искусства XX в. Джордж Дики дал два признака, связанных с определением произведения искусства. По его мнению, «произведение искусства в дескриптивном смысле — это артефакт, которому какое-либо общество или социальная группа присвоили статус кандидата для оценки» [8; 85].

В самом широком смысле артефакт — нечто, что человек включил в свою систему социальных отношений. В статье «Определяя искусство» показано: представление о том, что есть искусство, выносится всегда в социальном контексте.

Дж. Дики формулирует своё определение конкретнее: «Произведение искусства есть объект, о котором некто сказал: «Я нарекаю этот объект произведением искусства». Таким образом, безоценочная дефиниция оказывается возможной.

Определение Дж. Дики нельзя считать основным руководством к действию. Оно не провозглашает вечную и неизменную сущность. Но это определение очень интересно. Оно ставит задачи в номиналистическом ключе, и прежде всего — обратить внимание на искусство и его функционирование в социальном контексте.

Артефакт — это что-то сделанное человеком. Например, если человек берет камень в горах, приносит во двор, устанавливает перед домом, обсаживает травой, трамбуется дорожку, то результат природной среды становится частью ландшафтного дизайна.

М. Итон пишет: «Произведение искусства есть с необходимостью результат человеческой деятельности или манипуляций» [9; 276]. С другой стороны, произведение искусства, в отличие от продукта природы, не может быть создано случайно и быть естественным.

Оно создано специально и является искусственным. Однако не все артефакты — произведения искусства. В эстетическом опыте, пишет Итон, мы заинтересованы во внутренних свойствах объекта, который мы созерцаем. Свойства эти могут быть как приятными, так и неприятными, как чувственными, так и интеллектуальными. Например, хорошо исполненное произведение Баха вызовет приятное чувственное восприятие, а плохая книга — неприятное интеллектуальное переживание. Иногда необходима специальная квалификация, чтобы отделить высокое произведение искусства от среднего. Однако человек с адекватными чувствами и мышлением может и без образования отличить высокое произведение искусства от низкого. Здесь важно, чтобы был эстетический объект, иначе не будет и отклика.

Искусство XX в. принципиально отличается от искусства предшествующих столетий. Происходит увеличение практических и теоретических проблем, связанных с социальным бытием искусства.

Тенденция к всеобщему охвату бытия искусства реализует себя в двух направлениях. С одной стороны, идет расширение традиционной эстетики, а с другой — определенная трансформация самого понимания искусства, связанная с действительным постижением того факта, что оно одновременно является частью культуры и обладает самостоятельностью. Не случайно исследователи социального бытия искусства заговорили о философии искусства. С одной стороны, это возрождение старых традиций, которые не следует терять, а с другой — попытка найти адекватный способ исследования искусства, который учитывал бы и общественные, и художественные характеристики. Признание того, что искусство есть феномен культуры, ставит задачу постижения его как целостного мира во всем многообразии внутренних и внешних моментов. Отметим в этой связи отдельные моменты, характерные для такого подхода.

Прежде всего, это понимание искусства как особого мира, целостной системы во всем богатстве ее смысловых характеристик. В качестве основы выступают специфические параметры искусства как такового, его онтологическая природа, включающая сложную диалектику материального и идеального, чувственного и рационального, субъективного и объективного в пространстве культуры. Мир искусства мыслится в качестве объективного мира значений, идей, моделей переживания.

Когда искусство изучается «извне», оно рассматривается как художественная жизнь общества. При рассмотрении искусства «изнутри» оно рассматривается как субъектно-творческое отношение человека к окружающему миру. И это решающе важно, ибо проблема культуры во всем своем объеме

возникает как раз там, где общественная жизнь высвечивается с точки зрения бытия человеческих ценностей, их постоянного воссоздания в живой человеческой практике.

Сегодня можно еще раз обратиться к оценке, данной Гегелем. По Гегелю, искусство, подчиняясь интеллектуальной направленности развития духа, утрачивает свою исконную сущность. Создатели произведений искусства больше заботятся о смысле, забывая о том, что должны воздействовать на чувства читателя. Читатели и зрители тоже подходят с точки зрения разума к искусству не только современному, но и к древнему. Это утверждение Гегель заключает такими словами: «Можно, правда, питать надежду, что искусство и дальше будет расти и совершенствоваться, но его форма перестала быть высшей потребностью духа. Мы можем находить греческие статуи богов превосходными, а изображение бога отца, Христа и Марии достойными и совершенными, — это ничего не изменит: мы все же не преклоним колен» [10; 112].

Данная оценка немецкого философа актуальна и для современного искусства, которое становится все более рациональным под воздействием общей тенденции развития культуры, с другой стороны, мы можем выделить другую особенность современного искусства: оно все более замыкается на самом себе, если подходить с точки зрения формы, становится искусством для искусства, несмотря на существование параллельно огромного количества продуктов массовой культуры. Можно назвать не востребованные обществом различные виды современного классического искусства, тогда как продукты массового производства идут на ура.

Можно сказать, что искусство с точки зрения содержания становится все более рациональным, а с точки зрения формы все более изощренным, усложненным в техническом, специфическом для каждого вида искусства отношении.

Историческое развитие человечества определяет эстетический объект и отношение к нему. Выделяя в предмете эстетическое, мы выделяем его значимость, ценность для людей.

Список литературы

- 1 *Аристотель*. Сочинения: В 4 т. — М.: Наука, 1975–1983. — Т. 4. — 300 с.
- 2 *Лосев А.Ф.* История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика. — Т. IV. — М.: Искусство, 1975. — 398 с.
- 3 *Кант И.* Критика практического разума. — М.: Эксмо, 2015. — 368 с.
- 4 *Виндельбанд В.* Прелюдии. Философские статьи и речи. — СПб.: Наука, 2004. — 289 с.
- 5 *Сорокин П.А.* Человек, цивилизация, общество. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.
- 6 *Эстетика: Вчера. Сегодня. Всегда.* — Вып. 1. — М.: ИФ РАН, 2005. — 269 с.
- 7 *Вайц М.* Роль теории в эстетике // Американская философия искусства: основные концепции второй половины двадцатого века — антиэссенциализм, перцептуализм, институционализм: Антология / Сост. *Б.Дземидок, Б.Орлов.* — Екатеринбург; Бишкек: Одиссей, 1997. — 320 с.
- 8 *Дики Дж.* Определяя искусство // Американская философия искусства: основные концепции второй половины двадцатого века — антиэссенциализм, перцептуализм, институционализм: Антология / Сост. *Б.Дземидок, Б.Орлов.* — Екатеринбург; Бишкек: Одиссей, 1997. — 320 с.
- 9 *Эстетика и теория искусства XX века.* — М.: Наука, 1997. — 155 с.
- 10 *Гегель Г.В.Ф.* Лекции по эстетике. — Т. 1. — СПб.: Наука, 1999. — 415 с.

Н.А.Донецкая

Әлемнің бейнелі ұғымындағы эстетикалық құндылықтардың рөлі

Эстетикада эстетикалық құндылықтарды зерттеу тың әрі болашағы мол бағыттардың бірі болып табылады. Мақалада эстетикалық құндылықтардың сипаты қарастырылды, өнердің эстетикалық құндылықтар мәселелесі қозғалды. Шынайы және ойға қонымды болмыстағы барлық заттар мен көріністер эстетикалық құндылықтарға ие болуы мүмкін деген болжам ұсынылды. Аталмыш пікірді дәлелдеу классикалық және қазіргі заманғы философиялық әдебиетке сүйене берілді. Эстетикалық құндылықтар болмыстың аксиологиялық бірлігін қалыптастыруға арналған. Бұл құндылықтар жеке адамдар өмірі тұтастай қоғам деңгейінде, сондай-ақ бұрынғы және қазіргі мәдени құбылыстар деңгейінде ұсынылды.

N.A.Donetskaya

The role of aesthetic values in visual perception of the world

Aesthetic values study is one of the new and promising directions in aesthetics. The article researches the nature of aesthetic values, some aspects of aesthetic values of art. There is a supposition that all the objects and phenomena of the real and conceivable reality may be endowed with aesthetic values. The proof of this assertion is given based on classical and contemporary philosophical literature. Esthetic values are urged to promote formation of axiological unity of life. These values are presented on a standard of living of certain people, societies in general, and also at the level of the cultural phenomena of the past and the present.

References

- 1 Aristotle. Articles: in 4 volumes, Moscow: Nauka, 1975–1983, IV, 300 p.
- 2 Losev A.F. *History of antique aesthetics. Aristotle and late classics*, IV, Moscow: Iskusstvo, 1975, 398 p.
- 3 Kant I. *Critique of Practical Reason*, Moscow: Eksmo, 2015, 368 p.
- 4 Windelband V. *Preludes. Philosophical articles and speeches*, Saint Petersburg: Nauka, 2004, 289 p.
- 5 Sorokin P.A. *Man, civilization, society*, Moscow: Politizdat, 1992, 543 p.
- 6 Aesthetics: Yesterday. Today. Always, issue No. 1, Moscow: IF RAN, 2005, 269 p.
- 7 Weitz M. *American philosophy of art: basic conceptions in the 2nd middle of XX century — antiessentialism, perceptualism, institutionalism: Anthology* / consis. of B.Dzemidok, B.Orlov, Ekaterinburg – Bishkek: Odyssey, 1997, 320 p.
- 8 Dickie G. *American philosophy of art: basic conceptions in the 2nd middle of XX century — antiessentialism, perceptualism, institutionalism: Anthology* / consis. of B.Dzemidok, B.Orlov, Ekaterinburg – Bishkek: Odyssey, 1997, 320 p.
- 9 Twentieth Century aesthetics and Theories of Art, Moscow: Nauka, 1997, 155 p.
- 10 Hegel G.W.F. *Lectures on Aesthetics*, I, Saint Petersburg: Nauka, 1999, 415 p.

Д.А.Жакупбекова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: dana.tamen@mail.ru)***«Нежный облик» соцреализма**

Статья затрагивает вопросы философии литературы. Автор рассматривает литературный текст как один из способов кодировки и трансляции социального — того пространства, в котором социальное функционирует как надбиологическое, как идеальное, истинно экзистенциальное. Для обоснования данного положения проводится параллель между советской социальностью и советской литературой. В качестве методологической основы были использованы работы известного казахстанского философа Б.Г.Нуржанова.

Ключевые слова: Октябрьская революция, социальный институт, Советская власть, коллективизация, культура.

Замысел данной статьи возник в связи с предложением написать о женщинах–участницах Октябрьской революции 1917 г., периода коллективизации и участниц Великой Отечественной войны. Совершенно естественным образом мы перешли к теме литературы, поскольку многое о той эпохе мы узнаем из произведений писателей и поэтов эпохи социализма. Мы пытались разобраться в определении литературы, обратившись к таким авторам, как культуролог Б.Нуржанов, поэт и лингвист О.Сулейменов, писатели А. Синявский и С. Алексиевич, поэты М. Макатаев и Ж. Нажимеденов.

Октябрьская революция 1917 г. явилась судьбоносной вехой в мировой истории и в истории нашей страны. Мировая революция носила тектонический характер. Как она отразилась на судьбах простых людей? Как повлияла на семейный уклад? Мы не можем не говорить сегодня о судьбе ушедшего в прошлое советского народа, как и новой формы института солидарности – советов, главный принцип которых заключался в выборности. Природа социальных институтов является объектом исследования различных школ и направлений. Переходный период ставит вопрос о природе социальных связей в плоскость экзистенциального. Он как бы обнажает его изнутри.

В дни девяностолетия А. Синявского белорусская писательница Светлана Алексиевич удостоилась Нобелевской премии в области литературы. Нам кажется это символично. Это тоже указывает на то, что советское прошлое где-то совсем рядом с нами. И хотя времена Даниэля — Синявского давно стали историей, постсоветское пространство во многом продолжает существовать по советским законам. В книге «У войны не женское лицо» С. Алексиевич о литературе говорит так: «между реальностью и нами — наши чувства», «я строю храмы из наших чувств» [1].

Само-воспроизводство социального института связано с феноменом литературы. Таков главный тезис настоящей статьи. Социальное, как надбиологическое, для своего воспроизводства требует определенной модели поведения. Так родилась советская литература, породившая советского человека. С точки зрения теории соцреализма, конечно, наоборот, но составляющие те же. Понятие соцреализма по-своему отражает проблему соотношения реального и идеального.

Любопытно определение А. Синявского: «Социалистический реализм исходит из идеального образца, которому он уподобляет реальную действительность. Наше требование — «правдиво изображать жизнь в ее *революционном развитии*» — ничего другого не означает, как призыв изображать правду в идеальном освещении, давать идеальную интерпретацию реальному, писать должное как действительное. Ведь под «революционным развитием» мы имеем в виду неизбежное движение к коммунизму, к нашему идеалу, в преображающем свете которого и предстает перед нами реальность. Мы изображаем жизнь такой, какой нам хочется ее видеть и какой она обязана стать, повинувшись логике марксизма. Поэтому социалистический реализм, пожалуй, имело бы смысл назвать социалистическим классицизмом» [2; 1]. А что же сам Абрам Терц, что он предлагает взамен соцреализма? Да, наверное, ту же правдивость, помноженную на самость, возможность выразить ее по-своему, высказывая собственное мнение, основанное на мужестве быть.

Если рассматривать литературу как социальный институт, станут понятны ее роль в жизни каждого периода общества и та борьба, которая разгорелась на почве литературных пристрастий и вкусов в середине прошлого века, когда литературное инакомыслие считалось самым серьезным преступле-

нием. Имена и судьбы А. Ахматовой, О. Мандельштама, самого А. Синаевского говорят о многом. Не только об эпохе социализма, но и обо всем социальном. Феномен литературы в том, что она рождает виртуальное, воображаемое пространство. Без него нет символического поля социальной реальности, которая надстраивается над реальностью биологической. Вначале было слово, с древнегреческого — *mythos*. «Странно: человек вполне счастлив, когда забывает себя, не принадлежит себе. С самим собою — скучает. Средства заместить себя — работа, игра, любовь, вино и т.д.» [3; 490].

Наш подход к литературе именно как социальному институту близок к точке зрения культурологической, представленной в известной работе Б.Г. Нуржанова «Культурология в новом ключе», в которой он дает следующее определение. «Литература — это не отражение действительности, а конструирование собственной реальности, своего особого мира, который вступает в сложные отношения с «реальным миром». Если бы литература ставила своей целью отражение реального мира, то она никогда не стала бы тем могущественным культурным институтом, каким она была на протяжении столетий. Отражение реальности — это прагматическая функция литературы, но эта функция никогда не была ни основной, ни сколько-нибудь значимой» [4; 188]. Следует отметить, что понятия социального и культурного, по сути, идентичны в смысле человеческого существования.

На сегодняшний день в качестве всемогущего социального института, взявшего на себя роль великого конструктора, выступает техника. Именно техника берет на себя многие функции прежних социальных и культурных институтов. В частности, благодаря достижениям в области технического оснащения процесс создания виртуальной реальности значительно упрощен и ускорен. Мы имеем в виду так называемую социальную сеть, которая посредством интерактивности позволяет каждому пользователю стать активным участником жизни сообщества, конструировать собственную реальность. Но это уже иная реальность, иное историческое пространство. Оно иначе устроено, звучит по-другому. Трудно сказать, что это означает с точки зрения исторического процесса. Но ясно одно, что в реальность воплотилась машина времени. Я могу оказаться рядом с Марией Розановой, послушать ее подробный, совершенно удивительный рассказ, услышать Софию Губайдулину, а если наберусь смелости, то и вовсе заговорить с ними.

Что объединяет творчество А. Синаевского и С. Алексиевич, которая, кстати, награждена премией имени А. Синаевского? Пожалуй, общая черта этих писателей заключается в том, что их мировоззрение сложилось вопреки советской эпохе с присущим ей единомыслием и единообразием. По определению А.Пятигорского, всякая философия как мышление возникает вопреки.

Литература не в узком понимании, как письменная литература, а в более широком значении — как процесс созерцания. Отшельники стали уходить от накрытого стола своей культуры, так говорил о них А. Пятигорский. Почему? Им было неинтересно. По всей видимости, их не устраивало единообразие. Практика отшельничества и литературное творчество в чем-то схожи. По крайней мере, внешне. Это созерцание, выраженное в слове. Сегодня, слушая лекции А. Пятигорского, М. Мамардашвили, приходит понимание, вернее непонимание, как в условиях тотального марксизма были возможны такие самобытные, непохожие философы и правдивые личности. Они уходили от вакуума бессмыслия в философию индийскую, французскую. По прошествии известного количества лет стали вполне современны и доступны в смысле объема тиража изданных лекций.

Одно из произведений основоположника казахской литературы — писателя-революционера Сакена Сейфуллина называется «Гернистый путь» [5]. Уроженец Акмолинского уезда, он был участником событий, происходивших в Центральном Казахстане начала XX в. Первая мировая и восстание 1916 г., годы гражданской войны, ужасы коллективизации и голода. В этой скупой фразе исторической хронологии судьбы миллионов наших соотечественников. Находясь в самой гуще событий, ее участники устраивали жизнь по-новому. Литература, театр, искусство и наука рождались в эти суровые годы.

В кочевом культурном пространстве История совершила невероятный зигзаг, положив начало новой эпохе. Принятое веком ранее российское подданство привело к упразднению института ханской власти в степи. С приходом большевиков был нанесен сокрушительный удар по родовой знати и принципам родовой иерархии. Взамен Советская власть принялась создавать новую общность, новое братство и письменную литературу, которая значительно отличается от ее устной формы. За фантастически короткий период были созданы серьезные произведения — от эпической прозы и романов до поэзии глубочайшего лиризма.

Прорыв во многих областях науки, литературы и искусства можно объяснить господством устной традиции в предшествовавшие века, аккумулировавшей интеллектуальные способности ее

носителей. Устное народное творчество основано на запоминании, воспроизводстве и импровизации. Эпоха письменной казахской культуры окончилась так же трагически и внезапно, как и началась, не дав возможности осмыслить и осознать ее содержания. Бурные аплодисменты колонных залов заглушил тихий, лиричный голос казахских поэтов-шестидесятников.

«Сен қайтесің?» («Как быть?») — так называется одно из стихотворений Мукагали Макатаева [6, 192]:

*Сен қайтесің жаныңды мұң басқанда?
Өзіңмен оңаша сырласқанда?
Ақтарлығым келеді барып менің,
Өгейсінген өзімдей мұңдастарға.*

Наш перевод:

*Как быть, когда душа в печали?
Как быть, когда ты с ней наедине?
Открыться хочется таким, как я,
Как я, печалью отчужденным.*

Если присмотреться к структуре стиха, в ней нет активного действующего начала. Идет передача особой формы созерцания, погруженного в глубины собственного переживания. В казахском языке это звучит как «көңіл». У Жумекена Нажимеденова есть одноименное стихотворение «Көңіл» [7; 29]:

*Бұр жарды, әне бір бұта —
Жасыл тартты кең өлкем,
Сол болар деп күні ертең
Саялайтын көлеңкем,
Үміт еттім, мен соны
Сүйеу көрдім, бір түрлі
Жалғыз бұта — орман боп
Желден қорғар сықылды.*

*Жалғыз жапырақ сарғайды —
Күз желі алды кеудемді.
Маған қонды бар қайғы,
Сарғаям-ау деп мен де енді
Деген ой жеп, көңілімді
Күмән алды — күмән сол:
Көктемейтінге ұқсады
Жалғыз ағаш бұдан сол...*

Наш перевод:

*Пробился, вырос стебелек,
Зазеленела вся округа,
Он стал опорой для меня,
Вселив надежду
На сень будущих лесов,
Где сможешь ты укрыться от ветров.*

*Лишь пожелтел один листок,
Осенним ветром грудь мою
Сковало вмиг страдание,
Загрызла мысль — сомнение,
Что если я, как тот листок,
Вдруг опаду и, как ему,
Не суждено
Дать жизни будущей росток...*

*за то, что дал
вам предка.
А свидетель —
такыр Бетпак.*

Не обходите дети, аул Шар-таг [8; 326].

Город и Степь как лейтмотив степной философии впервые был озвучен Олжасом Сулейменовым:

«История наша несколько вспышек в ночной степи.

У костров ты напета, на развалинах Семиречья, у коварной, обиженной Сырдарьи. Города возникали, как вызов плоской природе, и гибли в одиночку.

...Я молчу у одинокого белого валуна в пустынной тургайской степи. Как попал он сюда? Могила неизвестного батыра? Или след ледниковых эпох?

Я стою у памятника Пушкину. Ночь новогодняя с поземкой.

Я сын города. Мне воевать со степью. Старики, я хочу знать, как погибли мои города» [8; 52].

По азимуту кочевых родов,
по карте, предначертанной историей,
по серым венам древних городов
я протекаю бурой каплей донора.

Вопрос об идентичности возникает в пограничной ситуации. В этом, пожалуй, то глубокое различие между современными и столь непохожими поэтами, чьи стихи мы привели выше. Сложно предаваться самосозерцанию, не имея в наличии этой самости. Когда вас не сверлит вопрос: кто вы и откуда, и куда идете. Хронологически момент этого разрыва отсылает нас к октябрю 1917 г.

В казахские аулы революция вошла вслед за восстанием 1916 г. Царизм пал, и на народ обрушилась политическая свобода с его извечными вопросами: как жить дальше, что делать. А главное, кто теперь встанет во главе народа в степи? Истинные кочевники решили проблему известным с давних времен способом, спешно снимались с насиженных мест, пытаясь укрыться в малодоступных районах или вовсе на чужбине. Те же, кто остался на родной земле, разделил с огромной страной ее непростую судьбу.

В первую очередь тяготы и невзгоды военных лишений легли на женские плечи. Жить, растить детей и выстоять в то время — уже подвиг. Тема феномена женского и детского труда и его вклада в экономику Казахстана ждет своего исследования. Безусловно, он был значительным и во многом стал решающим как в период коллективизации, так и во время Великой Отечественной.

Мы хотим рассказать об одном эпизоде из истории становления Советской власти, происходившем в тех же краях, которые описывал Сакен Сейфуллин. Судьбы наших героинь, с одной стороны, довольно типичны для своего времени, но с другой — разрушают сложившийся стереотип о женщине Востока как слабой и беззащитной.

Некогда полноводная река Сарысу теряет свои следы в бескрайних просторах Сары-Арки. Для современников они утратили прежнюю значимость или вовсе не имеют исторической ценности. Между тем вольный ветер этих мест сохранил свою былую мощь и готов поведать о былых свершениях. Их живописные описания встречаются в путеводных записках русских ученых-путешественников прошлых столетий. Спустя 500 лет взору Н.П. Рычкова предстали развалины на месте столицы бескрайней кочевой империи сыновей Чингисхана: «С Улутауских гор текут Улу-Жиланчик, Кара-Кенгир, Сары-Кенгир, Жезды-Кенгир, на коей великое множество медных руд, копаных древними обитателями этой страны. Здесь находят признаки золотой и серебряной руды. Кенгиры, хотя и текут из разных мест, но потом соединяются вместе и впадают в Сарысу. При устье сих соединенных рек находятся славные развалины, именуемые Жуан-Ана. Там поныне видно великое множество каменных развалин и других остатков древних зданий. Сказывают, что тут была столица сыновей Чингисхана» [9; 242].

К былым руинам монгольской империи добавились развалины эпохи социализма. Социальные институты имеют свойство отмирать и уступать место новым.

В 2003 г. Асаном Жумадильдиным была собрана и опубликована документальная энциклопедия «Жана-Арка» [10], в которой представлены сведения о жителях этого удивительного края со времен волнений на заводах Успен-Нельды 1905 г. Следует отметить стремление автора охватить все сферы общественной жизни и выразить особую признательность за тот титанический труд и внимание к землякам.

Символично, что Энциклопедия начинается с описания древнего мазара VII–X вв. Жубан Ана и завершается разделом «Аяулы аналар, ардақты қыз-келіншектер». Она посвящена замечательным женщинам, труженицам тыла, организаторам первых женсоветов. Среди них председатели сельских советов Гульбарам Омиралина, Жакиля Аманбекова, в годы войны — юный председатель колхоза Каражан Ашимова.

Когда Гульбарам Омиралину выбрали председателем сельсовета, ее супруг, не менее уважаемый Мажрабаев Карибай, собственноручно оседлал для нее лучшего скакуна. Как и многим своим современницам, ей приходилось стойко переносить удары судьбы. Ее отец, Омирали, образованный и уважаемый в округе человек, был репрессирован.

История наших героинь свидетельствует об активной гражданской позиции самих женщин и степени доверия к ним односельчан, что немаловажно, демократичности тогдашних семейных устоев. Как нам кажется, своего рода феминный прорыв состоялся в первую очередь благодаря советской политике равноправия полов. В то же время кочевая культура также несла в себе немалый экономический потенциал. Женщина была не просто украшением юрты, но, помимо материнства и ухода за детьми, главным действующим лицом кочевого хозяйства. Во-первых, именно женщины изготавливали кошму — главный материал, собирали юрту, ухаживали за молодняком, занимались дойкой, дальнейшей переработкой молочной продукции, шили одежду.

Первые годы Советской власти сфера их деятельности в основном оставалась прежней и легла в основу животноводства как важнейшей составляющей сельского хозяйства. К своему труду они относились с беззаветной преданностью. Их отличала невероятная скромность. Они не считали себя героинями. Между тем это были одаренные, талантливые личности, прекрасные исполнительницы народных песен, эпосов, кюев. Что они действительно считали важным в воспитании своих детей, так это образование.

В Энциклопедии есть разделы, посвященные женщинам современной эпохи деятелям искусства, известным ученым. Огромная заслуга в том принадлежит их матерям, чья молодость пришлась на непростые годы Октябрьской революции.

Круг замкнулся.

Список литературы

- 1 *Алексиевич С.* У войны не женское лицо. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.alexievich.org/>
- 2 *Андрей Синявский.* Что такое социалистический реализм. — [ЭР]. Режим доступа: <http://antology.igrunov.ru/authors/synyavsky/10596519>
- 3 *Абрам Терц /Андрей Синявский/* Собр. соч. в 2-х томах. — Т. 1. — М.: СП «Старт», 1992. — 670 с.
- 4 *Нуржанов Б.Г., Ержанова А.М.* Культурология в новом ключе: учеб. пособие для ун-тов. — Алматы: Изд-во КарГУ, 2011. — 372 с.
- 5 *Сейфуллин С.* Тернистый путь. Историко-мемуарный роман. — Алма-Ата: Жазушы, 1975. — 432 с.
- 6 *Мақатаев М.* Өлеңдер, поэмалар. — Алматы: Жазушы, 1982. — Т. 2. Соғады жүрек. — 384 б.
- 7 *Нәжімеденов Ж.* Темірқазық: Өлеңдер мен поэмалар. — Алматы: Жазушы, 1982. — 344 б.
- 8 *Сүлейменов О.* Определение берега. Стихи и поэмы. — Алма-Ата: Жазушы, 1976. — 456 с.
- 9 *Байтаков К.* Древние города Казахстана. — Алматы: Аруна Ltd., 2005. — 316 с.
- 10 *Жумадильдин А.* Жаңаарқа. Дерекнама. — Алматы: Кенже-Пресс-Медиа, 2003. — 521 с.

Д.А.Жақыпбекова

Соцреализмнің «нәзік бейнесі»

Мақалада автор әдебиеттің философиялық сұрақтарына тоқталып кетеді. Әдеби мәтін әлеуметтіліктің қалыптасуы мен жалғасы ретінде қарастырылды. Әлеуметтілік ерекше кеңістікті құрайды. Ол әрі экзистенциалды, әрі идеалды, сонымен қатар адамның биологиялық табиғатынан тыс. Осы ойларды анықтау үшін автор советтік әлеуметтілік пен әдебиетті қатар қарастырып, зерттеді. Ізденістің әдістемелік негізі ретінде белгілі қазақстандық философ Б.Ғ. Нұржановтың шығармалары кеңінен пайдаланды.

D.A.Zhakupbekova

«Delicate appearance» of socialist realism

The article raises issues philosophy literature. The author considers the literary text as a way of encoding and broadcast social. The space in which social functions as special human life, as a mental, true existential. To justify this provision draws a parallel between the Soviet socialism and Soviet literature. As a methodological framework was used by the famous Kazakh philosopher B.G.Nurzhanov.

References

- 1 Aleksievich S. *War's female face*, [ER]. Access mode: <http://www.alexievich.org/>
- 2 Sinyavsky Andrei. *What is socialist realism*, [ER]. Access mode: <http://antology.igrunov.ru/authors/sinyavsky/10596519>
- 3 Abram Tertz, Andrei Sinyavsky / *Collected Works in 2 volumes*, 1, Moscow: JV «Start», 1992, 670 p.
- 4 Nurzhanov B.G., Yerzhanova A.M. *Cultural Studies in a new way*: textbook for University, Almaty: KarSU, 2011, 372 p.
- 5 Seifullin S. *Thorny path. Historical and memoir roman*, Almaty: Zhazushy, 1975, 432 p.
- 6 Мақатаев М. *Poems*, Almaty: Zhazushy, 1982, 2, Соғady Zhurek, 384 p.
- 7 Nazhimedonov J. *Temirkazak: Poems*, Almaty: Zhazushy, 1982, 344 p.
- 8 Suleimenov O. *Determination shore. Poems*, Alma-Ata: Zhazushy, 1976, 456 p.
- 9 Baipakov K. *The ancient cities of Kazakhstan*, Almaty: «Aruna Ltd.», 2005, 316 p.
- 10 Zhumadildin A. *Zhanaarka. Dereknama*, Almaty: Kenzhe Media-Press, 2003, 521 p.

B.J.Zhusupova

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: zhusupova2013@mail.ru)***Attributes of social integrity**

The author raises the problem of the search of social integrity through an adequate understanding of it. In modern social philosophy there are many definitions, concepts and approaches in understanding of society, sometimes conflicting. One hand, the society is represented by an integrated organization by definition, but, on the other hand, this unity in the history of mankind has always broken. Then what do «integrity» as an attribute of the social structure and how to create it? It is necessary to have a correct understanding of the difference between such concepts as «society», «community», «state». The determining factor is also the using of the successful methodology of social cognition of study social life, especially today. All this is not only cognitive interest. The search for the integrity of society is a necessity for solution of social problems and disasters.

Key words: society, community, state, paradigm, truth, reductionism, integrity, synergy, knowledge, technique.

Nothing in the world does not exist singly. Under the category of «individuality» should be understood not only the quantitative aspect («single»), but also qualitative. In a quantitative sense, there is nothing in one copy (not to be confused with the concept of 'uniqueness'), and in the quality — everything in it is interconnected, is in alliance with like itself. In other words, when we talk about the existence of the world, we mean by that co-existence in the world, one of the particular cases of which is the principle of «corporate». Everything lives, there is functioning within the general «corporation» and its separate. This is a prerequisite, an attribute, a way of being of the world, but otherwise the world would not exist. At the same time it is a clear prerequisite for the possibility to know it (although to what extent — is another question). After all, what is the process of understanding the world? This finding in it laws, laws, development trends, and possible evidence only if it interconnectedness and interdependence. We take a look around and find all this mass of evidence.

The exception to the rule in this world can not be a person who is also in spite of the many conflicting hypotheses about its appearance it is part of a whole part of the World building. Another thing, a way of being human — specific, markedly different from the others.

The main and defining feature of the human factor, and education is the presence of intelligence, consciousness («consciousness» is used here in the sense of consciousness in general, and not as a degree of sophistication among men). And call it education — society.

The concept of «society» should not be confused with the concept of «community». The difference between them is significant in spite of the single root «Society» — «general». Russian term «shared» dates back to ancient Russian root «obchy», meaning «what's around». Latin verb «socio» means «connect», «combine», «conceive joint work». Hence the original meaning of the concept «society» — a community alliance cooperation.

Community is a form of co-existence of people related by common descent, language, and the fate of views. These are gender, race, nationality, nation, family, class, caste and many other communities.

Society is a product targeted and intelligently organized joint activities of large groups of people united not on the basis of common and shared interests, and the contract.

German sociologist, one of the pioneers of professional sociology in Germany, founder of the «understanding sociology», a supporter of «formal sociology» Ferdinand Tonnies (1855–1936), distinguishing between these concepts, a community characterized by two essential features. This, above all, a social association, based on proximity, proximity (solidarity by similarity as Durkheim would say). This may be the geographical proximity: the village, commune, parish nation. It could be a psychological proximity or consanguine (especially persistent Tennis stresses common blood) — the best example of this is the family. Finally, we can talk about spiritual intimacy, a kind of consanguinity of minds, which is close by, and their kind: friendship, by Tonnies, almost fits into the concept of community. It goes beyond the extent that it has a point of «selective affinity» associated with freedom of choice, while the community — the social association of natural, spontaneous, prior individual; it is the second essential characteristic. Commonality not create

— it find open. In the community, strictly speaking, do not come — it will automatically turn, want it or not. With a community linked by generic ties, it is impossible to avoid. «Individual course belongs to his family, his village, his country, his race — and ownership of this natural, involuntary» [1; 89].

Tonnies characterized society by antithetical traits. It is a conscious social union based on the contract and joining the members. It includes free, on their own — but may not enter. Society — the product is entirely artificial — in nature, in a natural way, it does not exist. His pose, because they see in it a certain interest. What interest? The logic of common human sense tells us that initially, at the beginning of human existence, our ancestors decided to create their own association as the need to get away from the wildness of nature, spontaneity, randomness, unpredictability, deceit, that certainly poses a great danger to human life. The Company is not based on proximity, proximity or kinship — it is based on interest. Membership in the society is associated in this case with the benefits that can be drawn from this. But the concept of interest is to be understood broadly and comprehensively. It includes material interests that form the basis of trade associations, trade unions, insurance companies, associations of solidarity; intellectual interests, which are the source of the creation of scientific associations, literary or philosophical circles, academies, art associations; moral interests, brings to life the charitable associations, temperance societies, associations, mutual aid.

But here again, we need to take into account the hierarchy of criteria in determining society. If the key criterion we call the artificiality of any public association, it should not be ignored, for example, a quantitative criterion in determining society. And then society understood as a universal association, not a society understood as a philosophical or literary circle.

It should also distinguish between the concepts of «society» and «state». For a long time in the philosophical knowledge of these concepts are not disconnected. It was only with the emergence of bourgeois relations, where social structure has become complicated, namely to develop the political sphere, in which, as we know, the key issue is the question of power in society, scientists began to share (though initially only terminology) them.

It turned out that the state is a product of society at a certain stage of its development. It occurs in the process of social division of labor, when, along with artisans, herders, traders, allocated in an isolated group of people whose profession — management.

Thus, if a society — is a historically evolving system of human relations that developed as a result of their interaction in the process of life together, the state — a means of social control.

The term «Company» is thus clearly derived from the ratio of the concepts of «society» and «community»; «Society» and «state»; «Society» and «nature». This is a human education, on the one hand inscribed in the natural reality, and, on the other hand, opposes it. This discernible specific features of social reality.

What are they? From the viewpoint of classical social philosophy specificity society in relation to the nature characterized by the following features:

- the presence of the factor of consciousness, rationality;
- hence the complex interplay of natural (natural) and artificial (culture) factors in the social organism (because man — the unity of biological and social);
- the existence of objective and subjective processes of human activity, their complex dialectic;
- availability of employment as the basis of society;
- the history of society in contrast to the natural processes made by people;
- the society to study harder than nature;
- social forecasts have a huge range of probability that distinguishes them from the forecasts of nature;
- evolutionary for a much smaller amount of time, unlike nature, dominated by the principle of cyclicity and repetition;
- limit the action of social laws in time ...

But the classical paradigm in the study of society in the XX–XXI centuries, began to lose its relevance in many of its provisions. It is found in many metaphysical, straightness, idealization, in many respects opportunistic, certain lifelessness. This is not surprising. Classical social paradigm absorbed sound facility in the knowledge society and the world as a whole. But at the turn of 19–20 centuries in all spheres of knowledge in the natural sciences, as well as humanitarian, discovered a whole new trend in the development, indicating a more complex functioning of the world of nature and society, the presence in it of factors such as relativity, subjectivity, irrationality, chance and even uncertainty. For the first time the uncertainty in the development of the world talking naturalists, scientists, when in 1927 Heisenberg was discovered the principle of the uncertainty relation in the order of the the principle of subsidiarity Bohr. In quantum physics

was the discovery of the antiproton, proving the existence of two forms of matter — particles and antiparticles. According to one of the key provisions of the new theory, we can assume probability of the existence of another world, or the anti-world, consisting of antimatter. For this discovery was awarded the Nobel Prize award to two American scientists — nuclear scientists Emilio Segre and Owen Chamberlain. This has led to fundamental changes in both the natural sciences and especially the social picture of the world. And it is even more aggravated by dramatic changes in the world of human activity caused mainly grand scientific discoveries.

In an era of scientific and technological revolution the world has changed society in many ways — its quantitative change such as the acceleration of social time with dialectical inevitably led to tremendous qualitative transformation. We are on the «threshold» completely unknown reality that frightens us greatly. For example, now it is found that nature also socialized. Due to large-scale human activities, penetrated deep into its structure, nature has changed. Now she is not the one that was up to the individual — pristine, untouched. At the same time it changed its relation with the quality of society. Unbiased confrontation between nature and society is mediated by a man, his influence on her. Nature acts so humanized material, anthropomorphic, unlike the myth, reality becomes apparent. Nature is actively involved in the human space, thus expanding the social reality. As it turns out, nature also has its own history. But more precisely, under the influence or pressure, human nature gets its own history. And now that has changed, it is in turn a completely new, unknown to us, affects society.

We live in a period of acceleration of social time, which led to a natural change in the social space. In addition, the trend of the maturing of the usual ratio of social time and space under the influence of a high level of development of information technologies (being here and now, to chat over a vast area, including past and future). This century has got a lot of epithets, these thinkers — contemporaries: «post-industrial society», «information society», «post-modern society», «postmodern society» and represents a qualitatively and quantitatively new education than we know in the history of mankind.

The term «postmodern society» was introduced in the philosophical literature of the French post-structuralism (G.Deleuze, Jean-F.Liotar, Derrida, R. Barthes, etc.). As a symbol of the state of the spiritual life of society, associated with the destruction of metanarratives (the «rules of the game» culture) that justify human life and society in general.

As you know, the twenty-first century — the era of radical changes in all spheres of human life. Age of dynamic variety of events, ups and accidents, controversial and amazing, «energy» in various senses of the word. «The twentieth century did not live by the clock, and a stopwatch ...» — sung in one of the songs. It requires maximum mobility of modern man, concentration, alertness, constant tension, change the traditional landmarks of life, breaking stereotypes — in general, innovative thinking. The reality that emerged suddenly around us, often paradoxical and absurd. There is a total break-up lifestyle, worldview. Man is in the face of the new reality, which has not had time to adapt, which in many ways seems to be alien and hostile to him, it is very difficult to comprehend everything in a timely manner.

The man «ripped» from your own life. In accelerating the time he lives or past, yearning for it and calling it often «good», or the future, laying on a large bright hope. He does not live here and now. All the time he is only willing to live. Therefore, the end perceives as a surprise.

This is reflected in the nature of relationships between people. Human life, according poststructuralists, within a pre-industrial society was a game between man and nature. At that time, people were working in small groups and were dependent on the nature. In industrial society, the nature of the machine is replaced. The main type of interaction becomes the interaction between man and man. However, this interaction does not mean communication that focuses on communication. During this communication are the only people in certain social roles. We are talking about the relationship between the subjects of society, that is a relationship with a purely practical value and not for the sake of dialogue communication. In the post-industrial society is a situation in which the length of human relationships is growing, people are carried on our life as the things and places. The thing can be thrown away and replaced with a new one. In the same way to treat people, if we consider them only as carriers of social roles. Therefore, from the point of view of the sociologist Daniel Bell of the US «people need to learn to live with each other» [2; 91].

According to the Russian philosopher T.H.Kerimov «... Architectonic modern society today is seen not one-dimensional, homogeneous, but a multi-dimensional and multi-faceted. Each of its faces is approved in his world, taking into account other possible worlds. The society has always been a heterogeneous, but now his heterogenization was not just a fact, but also an acute problem [3; 3]. In an effort to identify the modern society Umberto Eco discusses our epoch as «a new Middle Ages», Michel Maffesoli takes us into a society

of tribal type Jacques Derrida — in society «coming of democracy», Peter Drucker heralds a «new pluralistic» society». And the American futurist Fukuyama declared the «end of History and the Last Man» (compare with Marx's idea of the beginning of the true history of mankind).

As part of the classical tradition of society understand the basis of an external archetype of order — Space, God, Nature, the idea — which organizes, guarantees the stability, integrity, social functionality, staying out of the social space. Ideal of social searched in union, merger, ordering, goal-setting and expediency. It was the sociality around something in common (the history and evolution of the Company are considered linearly).

And, indeed, the first stages of its inception, the society, social relations, institutions were an attempt to jointly solve the pressing problems of the people in order to survive and improve. Recall virtuous degrees Al-Farabi, which requires a person to compensate for the limited individual human potential creation of collective social organism, promoting the achievement of universal happiness. In other words, society arose to improve human life through the order, harmony, coherence, rationalize it, which corresponded to ideas of homogeneity of society. But the further evolution of society creates a tendency to «snowball», associated with the increasing complexity, acceleration, invariance, relativization of social processes.

It is time to reverse the impact of society on the human tendency of subdual person for themselves, under the soulless machine society, a monster Leviathan. It seems that, like the nature of human society avenges stage of social progress. And as a cry of despair Rousseau sounds the famous slogan «back to nature!».

Hence, the worsening trend of striving for East Indian and Taoist wisdom to their principles of non-action, with the flight of sociality. We think that the path of human development — is the path of the infinite extremes reels from one side to the opposite, the inability to find the «golden mean», measure, moderation, to which called Confucius, Buddha, Solon and other ancient sages.

Apparatus of modern social sciences and humanities is not sufficient for the decision before us now embarked social problems. It turns out that the science used to explain society and human, but in the field of social research that was not enough, so suddenly identify the problems of conformity of the science of society within the meaning of social demands. And then I have a lot of the classical sociology, such as:

- understanding of the human community as an abstraction, driven by the utopian ideal of the projects;
- a linear view of history (hence the idea of the «end of history»);
- focus on the outer man (man in general);
- absolutisation goal-setting ideas and feasibility;
- rigid determinism;
- ignoring the problem of the quality of human life (due to rabid rationalism and constructivism);
- and many others. But this raises a new postmodern frightening trend «of inflation truth» when offset

by the possibility and the importance of social cognition in connection with the discovery of relativistic conception of truth. Hence the special importance in a holistic study of society today by general sociological and philosophical approaches. The sociological approach is largely related to the study of social structure, specific mechanisms of social development, having in the arsenal of empirical research methods, such as questionnaires, surveys, testing, interviewing. The philosophical approach to studying the society of integrity, focusing on such concepts as the goal, the driving forces, the meaning and direction of the historical process. Theoretical background of the «philosophy of society» contained in antiquity, in the «philosophy of history» (a term introduced by Voltaire), in an attempt to comprehend the essence of the early thinkers of society, its ideals and goals. This ancient historians Herodotus, Thucydides, Polybius, Plutarch. Next is Augustine, Leibniz, Vico, Montesquieu, Hegel, Schopenhauer, Spengler, Toynbee, Conte and others.

Fundamental questions of social philosophy is the question of the relationship between objective and subjective factors in the development and emergence of society. On this occasion, there have always been different views. Let's start with the extreme right opposite positions on the issue. It is, above all, on whether the story of a purely objective process, similar to the growth of a living organism, a kind of biological evolution, or whether it was deliberately constructed by people like some mechanism. In other words, the question of what society considered — an independent body, the natural continuation of the development, but at a different stage or mechanism, running man — in other words, dead or alive form.

According to the first point of view, the emergence of human society — a continuation of nature and develop it as a result of the evolution of «codes of conduct» (technological, social, cultural, moral, religious). These «rules of conduct», as a rule, no one consciously invented, but emerged as a result of a very complex process in which each step was accomplished on the basis of all previous history. The future is born past,

history is not on the subjective intentions of man. Just as a new body of an animal does not arise because the animal previously understood its utility and a new social institution more often than not created intentionally to achieve a particular goal. Proponents of this approach to the question of the origin of society and all social formations are historical materialists (historical materialism — a socio-philosophical trend that sees the primacy of objective material processes in the genesis of society, that is, push the materialist conception of history). These include, for example, is Marxist philosophy (founder Karl Marx), who saw in all social phenomena, such as the formation of the society, private property, classes, government and others in the first operation of the objective (independent from persons) material processes.

The second view argues that society is built logically people, as appropriate, on the basis of the decision in advance, based on the arbitrariness of subjective will of man power. Among the supporters of this approach include the British modern philosophy of Thomas Hobbes, John Locke, the French Enlightenment philosopher Jean-Jacques Rousseau — the author of contractual social theories, according to which private property, the state emerged on the basis of artificial agreement between people. As part of this approach, there is an idea that is quite possible, and often necessary, to ignore historical trends, popular character, value system worked out for centuries. But the decisive role played by those who possess the necessary knowledge and skills: these are the true creators of history. They must first work out a plan, and then customize the life under these plans. The whole nation is only material in their hands. As a carpenter of wood or concrete engineer, they elevate this material a new design, a scheme which had previously been developing. Obviously, with such a view between «material» and «creators» is a gulf, «creators» can not accept «stuff» as the same people (it would prevent its processing), but it is able to experience him antipathy and irritation if it He refuses to properly understand their role.

Choosing one or the other of these concepts (extreme objectivism and extreme subjectivism) — is not just a heuristic discrepancy. It largely depends on development of the ideology of the state (so now the issues of social philosophy, the problem of the state is a priority in the policy of the States). And besides, it forms two people of different psychological types. Taking the first point of view, the person feels an assistant and collaborator far exceeding his powers. Take the second — an independent creator of history, the demiurge, a little god, and in the end — a rapist. That is something this way and there is a society without freedom, no matter how democratic attributes of such an ideology nor to furnish.

Between these polar positions in solving the relation of objective and subjective produced a huge range of different paradigms in the interpretation of society.

1. The concept of organicism, when there is an identification with the biological organism of society and an attempt to explain social life biological laws (for example, the concept of social Darwinism justifying the law of natural evolution in society: the survival of the fittest.

2. The concept of geographical determinism, when the climate, geographical environment, ethnic, racial differences determine the social processes.

3. The concept of society as a product of an arbitrary agreement of individuals (Social Contract, Rousseau, Jean-Jacques).

4. Consideration of anthropological principle of society and man as part of nature (Spinoza, Diderot et al.). Beginning this principle was laid in ancient philosophy. After all, the space (for the Greek. Cosmos) — this is the whole universe, the whole world, which is opposed to the chaos its order and beauty. Greek municipality offers artists imitate nature. Greek peeping over the nature and studied her harmony, excellence and moderation. The aesthetic ideals of Greek culture: the beauty, the measure, harmony. Beauty was understood primarily as proportionality, certainty, order. The measure — is the principle source of all things, the characteristics of perfection. «Nothing in excess» — recorded on the pediment of the Temple of Apollo at Delphi. Worthy acknowledged the existence of a society, the corresponding genuine, high, unchanging human nature. In modern conditions the most comprehensive study of philosophical anthropology given Scheler.

5. The theory of social action that occurred in the 20s of XX century (interpretive sociology). According to this theory, the basis of social relations is the establishment of «meaning» (understanding) intents and purposes of each other. The main thing in the interaction between people — their awareness of common goals and objectives and the action to be adequately understood by other participants in social relations.

6. Functionalist approach (Parsons, Merton). Society is seen as a system of objective and subjective factors.

7. A holistic approach. Society is seen as an integral ring system, logical functions on the basis of both linear state management mechanism using internal energy-information resources and external coordination of certain non-linear structure (conciliar society) with the influx of external energy.

Such social concepts, trying to gain insight into the social system, to understand the mechanisms, trends in the development of society very much. Rich in their diversity suggests that they are directly linked to issues relating to the essence, nature and destiny of man, which is an open problem to this day.

Thus, we come to a very important milestone in the philosophical understanding of society. According to the Russian philosopher V.E.Kemerov, modern «social peace somehow drawn into the interaction requiring a new, multi-dimensional and yet quite specific ideas about the rules of life of the human community, about the rules by which a community can be described, possible understood and prepared for the next stages of their evolution ... one human community ceases to be an abstraction becomes a reality. And this principle to its evolution, shifting it changes the orientation of their communication and cultural, scientific and other subsystems reveals their dependence on the changes taking place with the people» [4; 7]. The scale of this interaction can not be overestimated — we enter a period of inevitable globalization. This is the application of modern times, which could not conceive of classical sociology.

This situation creates a strong incentive for the development of social philosophy. The Society specifically applied to the social philosophy when they do not know how to develop further when the prospects for development are vague when it experiences a vital need for new reforms in its functioning, in the system of social relations caused very extensive and diverse social system as a whole, ie heterogeneity . «Heterogeneous society dramatically increases demands on the philosophy that studies the social processes. Traditional methods of thinking in the face of new challenges are unsatisfactory. There is a need to overcome stereotypes in philosophy. This need is realized by changing and deepening the theoretical and methodological foundations of social and philosophical knowledge» [5; 7].

References

- 1 *Добренков В.И., Кравченко А.И.* История зарубежной социологии. — М.: Инфра, 2004. — 403 с.
- 2 *Белл Д.* Культурные противоречия капитализма. — М.: Этическая мысль, 1990. — 158 с.
- 3 *Керимов Т.Х.* Социальная метеорология. — Екатеринбург: Урал. Наука, 1999. — 160 с.
- 4 *Кемеров В.Е.* Введение в социальную философию. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 215 с.
- 5 *Керимов Т.Х.* Неразрешимости. — М.: Академ. Проект, 2007. — 215 с.

Б.Ж.Жүсіпова

Әлеуметтік тұтастықтың атрибуттары

Мақалада әлеуметтік тұтастықты іздестіру мәселесі қойылды. Қазіргі әлеуметтік философияның көптеген дефинициялары, концепциялары, әдістері бар. Олар тіпті бір-біріне қарама-қарсы болуы мүмкін. «Қоғам», «мемлекет», «тұтастық» және олардың байланысын қарастыру қажет. Әлеуметтік танымның дұрыс әдістемесін анықтау қоғамды зерттеудегі негізгі болып табылады. Бұлар тек когнитивтік қызығушылық емес. Қоғамның тұтастығын іздестіру әлеуметтік мәселелерді шешудің бір амалы болып табылады.

Б.Ж.Жусупова

Атрибуты социальной целостности

Автор статьи ставит проблему поиска социальной целостности через адекватное понимание ее. Поэтому в современной социальной философии существует множество дефиниций, концепций, подходов в понимании общества, порой противоречащих друг другу. Необходимо иметь четкое представление о различии таких понятий, как «общество», «общность», «государство» и их тесной взаимосвязи. Определяющим моментом является выбор удачной методологии социального познания, позволяющей отразить многосложность общественной жизни, особенно современной. Все это имеет не только когнитивный интерес, вопрос о поиске целостности общества стал злободневным, как необходимость решения актуальных социальных проблем, грозящих социальными катаклизмами.

References

- 1 Dobrenkov V.I., Kravchenko A.I. *The history of foreign sociology*, Moscow: INFRA, 2004, 403 p.
- 2 Bell D. *Cultural Contradictions of Capitalism*, Moscow: Ethicheskaya Mysl, 1990, 158 p.
- 3 Kerimov T.H. *Social geteorologiya*, Yekaterinburg: Uralskaya Nauka, 1999, 160 p.
- 4 Kemerov V.E. *Exordeom to social philosophy*, Moscow: Aspect Press, 1996, 215 p.
- 5 Kerimov T.X. *Undecidability*, Moscow: Academic Project, 2007, 215.

Р.Кошенова, Ш.Қ.Уралбаева

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана
(E-mail: raushankoshenova@mail.ru)*

Мәшһүр Иманжүсіптің өмірбаян деректері және шығармашылығы

Мақалада Мәшһүр Иманжүсіп Құтпанұлының тарихтағы орны, заманы мен шығармашылығына қатысты зерттеу еңбектері, тұлғаның қилы тағдыры, қазақ елінің бостандық алу жолындағы күрестердегі даралығы, артына қалдырған ән-өлеңдерінің мән-маңызын бағамдай отырып, төл әдебиетіміздің көрнекті ақын-жазушыларының мұрағат деректері, батырдың көзін көрген көнекөз тұлғалардың аузында сақталған аңыз-әңгімелердің желісімен Иманжүсіптің көркем әдебиеттегі бейнесі, өмір тарихы мен заманына қатысты жазылған көркем туындылары қарастырылды. Автордың мақсаты ел тарихындағы жарқын бейнесімен халықтың жадында қалған тұлғаның асқақ әндерін, шығармашылығын және батырлығын жас ұрпаққа насихаттау болып табылады.

Кілт сөздер: мұрағат, өмір, кеңістік, шежіре, палуан, көркем, өмір, болмыс, дәстүр, бостандық.

Әлемдегі әрбір халық өздерінің ішінен түрлі кезеңдерде дараланып шыққан ақын, батыр, әнші, ғалым және тағы басқа дарындармен рухтануы, солардың өмір жолы мен игі істерін насихаттап жас өскелең ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеуге талпынады. Жер бетіндегі қандай халық болмасын өзінің туған елін даңқты тұлғалары арқылы таныстыруға мүмкіндік алады. Міне, осындай қазақ халқы ішінен шыққан дарынды ақын, сазгер, сері және батыр тұлғалардың бірі және бірегейі Иманжүсіп Құтпанұлы еді.

Тұлға өмірде «сегіз қырлы, бір сырлы» адам болған. Өйткені батыр Иманжүсіп Құтпанұлы қазақ сахарасына аты Мәшһүр болған адам. Иманжүсіп елдің азаттығы үшін арпалысып өткен ежелгі әулеттің асыл нәсілі болатын. Оның атасы Тұрғанбай датқа Сіргебайұлы (1794–1850) Қоқан хандығына қарсы азаттық қозғалысты бастап шығып, Түркістан шаһарында қапияда қазаға ұшырайды. Оның әкесі Құтпан (Баймырза) Тұрғанбайұлы (1817–1914) бастан аяқ Кенесарының ұлт-азаттық көтерілісіне қатысқан. Ақыр соңында баласымен бірге Жетісуға жер аударылып, ұзақ жасап, айдауда жүріп өледі. XIX ғ. басында, дәлірек айтсақ, Әлім ханның тұсында (1800–1809) қалың қазақ жайлаған Сыр бойын Қоқан басып алғаны тарихтан мәлім. Хиуа хандығы Мұхамед Рахым (1806–1825) тұсында ерекше нығайып, кәдімгідей іргелі мемлекетке айналды. Осы тұста Қоқан, Хиуа билеушілерінің озбырлығына төзбеген Сыр бойындағы Орта жүзбен Кіші жүз қазақтарының 1812, 1816, 1820, 1850 жж. қанды шайқастарға шығып, бірде жеңіп, бірде жеңіліп жүргені мұрағат деректерінде сақталған. Құтпан Кенесары хан әскерінің жасағында жауынгер болған, кейін 1914 ж. тұтқында жүріп Жетісуда қайтыс болған» [1], — дейді.

Иманжүсіп жас кезінен-ақ жырға, шешендік сөзге құмар болып, сал серілер дәстүрін ұстап, саятшылық құрып, батыр атанады. Иманжүсіп суырып салма ақын, әнші болған. Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ, Мәди әндерін тамылжыта шырқаған. Жаяу Мұса Иманжүсіппен талай рет жүздесіп, ақыл-кеңес берген, оған өлеңдер арнаған. Патшалық Ресей империясының қысымына шыдамаған Иманжүсіп XIX ғ. аяқ шенінде Ақмолаға келеді. Мұнда да әкімдердің зорлығына, әділетсіздігіне шыдамай, оларға шығарған өткір өлеңдерін айтады. Содан жалған жаламен тағы да қуғынға түседі. 1905–1912 жж. Өскеменге, 1914 ж. Жетісуға жер аударылады. Сол жердегі Шұбарағаш, Ойжайлау, Лепсі, Қапалда тұрып, бірнеше рет жауапқа тартылған. Иманжүсіп жас кезінен-ақ жырға, шешендік сөзге құмар болып, сал-серілер дәстүрін ұстап, саятшылық құрып, палуан атанады. Иманжүсіп суырып салма ақын, әнші болған. Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ, Мәди әндерін тамылжыта шырқаған.

Ел тарихындағы жарқын бейнесімен халықтың жадында қалған тұлғаның асқақ әндерін, шығармашылығын және батырлығын жас ұрпаққа насихаттау, ұлттық рухты көтеру үшін аса қажет. Сондықтан тарихта өткен тұлғалардың соңында қалған мұралары мен өмір тарихын жүйелеу, зерттеу бүгінгі күннің талабы.

Ұлтымыздың тарихи тұлғалығын таныта отырып, Иманжүсіп жайында сыр ақтарған абзалдарымыз Сәкен Сейфуллин, Қаныш Сәтпаев, Әлкей Марғұлан, Сәбит Мұқанов, Жүсіпбек

Елебеков, Мұхтар Әуезов, Ахмет Жұбанов, Александр Затаевич, Әбділда Тәжібаев, Евгений Брусиловский, Әуелбек Қоңыратбаев, Әбіш Кекілбаев, Мұхтар Мағауин, Қасым Аманжолов, Ғабдол Сланов, Қалижан Бекқожин, Оралхан Бөкеев, Мұзафар Әлімбаев, Шерхан Мұртаза, Төлен Әбдіков, Илья Жақанов, Зейтін Ақышев, Оразбек Сәрсенбаев, Кеңшілік Мырзабеков, Ақселеу Сейдімбеков, Қалихан Ысқақ және тағы басқалары.

Қазіргі қазақ поэзиясының көшін бастап келе жатқан Қасымхан Бегіманов, Ғалым Жайлыбай, Серік Тұрғынбеков сияқты тұлғалардың өлең өрнегіне, соны тақырыбына айналған тұлғаның бірегейі осы — Иманжүсіп.

Тар заманның нар тұлғасы Иманжүсіп Құтпанұлының өмір тарихы, заманы мен шығармашылығына қатысты зерттеу еңбектері мен көркем туынды, зерттеу мақалалары 3 кезеңге бөліп қарастырылады. Бұл кезеңді қамтитын уақыт төмендегідей:

Бірінші кезең ХХ ғасырдың басынан бастап 60-жылдарына дейінгі уақытты қамтиды.

Екінші кезең — 1960 жылдардан кейінгі уақыт.

Үшінші кезең еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақытты қамтиды. Иманжүсіп Құтпанұлы 1990 ж. маусым айында толық ақталды.

Иманжүсіп Құтпанұлы туралы мұрағат деректері де, естелік материалдар да едәуір. Мәселен, Қазақ ССР Орталық Мемлекеттік мұрағатында Омбы дала губернаторлығының іс қағаздары ішінде Иманжүсіпке қатысты біраз құжаттамалар сақталған. Қазақ ССР Ғылым академиясының сирек кездесетін қолжазбалар қорында Иманжүсіптің өлеңдері сақталған.

Батырдың өмір тарихы мен шығармашылығын зерттеудегі бірінші кезең өткен ғасырдың басынан бастап 30-жж. дейінгі уақытты қамтиды. Оған Ә.Қоңыратбаевтың [2] М.Әуезовтің, [3] А.Затаевичтің [4] А.Жұбановтың [5] жазғандары айғақ болып табылады. Бұл қатарға академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың есімін де атағанымыз ләзім.

Фольклорист-ғалым Әуелбек Қоңыратбаев «Шиелінің халық ақындары» атты зерттеу мақаласында, «Керуен» деген атпен жарық көрген деректі әңгімелер мен естеліктер кітабында Иманжүсіп Құтпанұлының әншілік, серілік, ақындық қасиеттерін аша отырып, әңгіме желісіне айналдырады. Ал Қ.Сәтбаевтың Иманжүсіпке қатысты құнды пікірлері «Иманжүсіп» [6; 166] атты кітапқа енген. Аталған кітапта ақтандақ тұлғаның қилы тағдыры, батырдың көзін көрген көнекөз қариялардың айтқан естеліктері, сырлы да өр үнді әндері жинақталған. Раушан апайымыз ғылыми-шығармашылық жолын атасының рухына арнаған. Бұл еңбектің құндылығы, оның авторы жайлы Бағдат Ілиясова былай деп ілтипат білдіреді: «Ақындар, қолбасшылар мен батырлардың, даналар, ғалымдар, жер жинаушылар мен қазақ мемлекеттігін құрғандардың ұлы есімдері оралуда. Халайықты жинап, олардың Отанға деген рухы мен сүйіспеншілігін нығайтқандар туралы Даланың әрбір шөбінің сабағы естіді, біз үшін тым қастерлі ата-баба есімдерінің сақталғаны да сондықтан, ал біздерге, олардың ұрпақтарына, желдің не туралы ән салғанына, шөптің не жайында сыбырлағанына құлақ түріп, уақыт пен кеңістіктің аңызын буындап, түйірлеп жинау ғана керек. Мұндай еңбек кез келгенге дес бермейді, бұл адами ерлікті жасауға кез келгеннің күші жетпейді, бірақ жігер, қайрат табылса, қолдан келеді, оған сөз жоқ.

Иманжүсіптану мәселесінің алғашқы кезеңінде ән, өнер зерттеушілерінің орны ерекше. Ең әуелі А.В.Затаевич Иманжүсіптің көзі тірісінде «Қазақ халқының 1000 әні» (1925, 1963) еңбегіне оның бес әнін (№ 117, 196, 217, 758, 840) кіргізді. Қазақ тілін білмеген зерттеуші бұл әндердің нотасын жазған да, ән мәтінін келтірмеген. Иманжүсіп әндерін орындаушылардың ішінде ең атақтылары Қ.Байжанов, И.Байзақов, Қ.Байсейітов болды. Қазақ радиосының «Алтын қорынан» Иманжүсіп Құтпанұлының он үш әні табылған. Орындаушылар: Рамазан Баймағанбетов, Ғалымбек Нұрғазин, Қайрат Байбосынов, Жүсіпбек Елебеков, Мейіргүл Нұрмағанбетова, Жаппас Қаламбаев, Әмина Нұғыманова, Сматай Үмбетбаев, Айтбек Нығызбаев, Ербол Айтбаев.

Иманжүсіптің өмірі мен шығармашылығын зерттеудің екінші кезеңі 1960 ж. кейінгі уақытты қамтиды. Батырды ату жазасына бұйырғанда оған төрт түрлі айып тағылады. Олар: бандашайкасының басшыларының бірі, көтеріліске жан-жақты мәліметтер жинақтаған, шайқастарға қатысқан және бандашайкаға мылтығын сатты деген айыптар. Ешқандай кінәсі дәлелденбеген ақын осы айыптар бойынша атылған. Арада жиырма тоғыз жыл өткен соң, 1960 ж. 25 ақпанда Жамбыл облыстық сотының шешімімен Иманжүсіп ақталған. Бірақ оның ісімен танысуға отыз жылдан кейін ғана рұқсат берілген. Иманжүсіптің аты-жөнін, артына қалдырған әндерін айту осы уақыттан кейін басталады.

Жұмабай Орманбаев Иманжүсіптің көзін көрген, дәмдес-тұздас болған. Қаламгердің «Жұлдыз» журналында «Бір сапарға шыққанымда» деп аталатын Иманжүсіп пен Сәкен Сейфуллиннің достық қарым-қатынасы жайында мақаласы, 1972 ж. «Тұзақталған шортан» [7] атты жинақта «Үлкен аға аузынан» деген атпен әңгімелері жарық көрді. Кейін «Бір сапарға шыққанымда» деген әңгімесі «Тұғыры биік тұлға» кітабында «Аяулы аға шылауында» деген атпен басылып шықты. Бұл әңгімелерде Иманжүсіптің көпқырлылығы, адами ізгі қасиеттері суреттеледі. Сонымен бірге Жұмабай Орманбаевтың «Дала перзенттері» атты құнды қолжазба табылды. Жанры жағынан — роман, көлемі — бес жүз бет. Романға Иманжүсіптің қилы да қиын тағдыры өзек болған. Роман баспа бетін көрмеген, болашақта жарыққа шығады.

Іле-шала жазушы Зейтін Ақышевтың [8] Иманжүсіптің өмірі мен өнері жайлы жазылған романы оқырмандарға жол тартуға тиісті еді, бірақ саясаттың кедергісінен болып 1987 ж. ғана баспадан шығады. Бұған М.Әлімбаев, Р.Бердібаев, О.Сәрсенбаев сынды қаламгерлердің игі ықпалы болды. Кезінде Ә.Тәжібаев Иманжүсіп пен Қажымұқанның достығы жайында жазған болса, Ақселеу Сейдімбек 1986 ж. тың деректерді жариялады. Қазақтың біртуар ақыны Қасым Аманжолов өз өмірінде Иманжүсіп пен Құрманғазыны пір тұтып өткен. 1988 ж. «Парасат» журналында осы жайында Оразбек Сәрсенбаев көлемді мақаласын жариялады. Иманжүсіп Құтпанұлының өлеңдері ең бірінші рет «Бес ғасыр жырлайды» [9] атты қазақ поэзиясының онтологиясына енді.

Өнердегі Иманжүсіп бейнесі мен өмірдегі Иманжүсіп өмірін сабақтастыра бейнелеуге ден қойылған мақалалар көптеп дүниеге келді. Жалпы алғанда, бұл мақалаларда Иманжүсіптің даралық келбетін нақты талдау басшылыққа алынған. Кейіпкердің түр-пішінін, адами ізгі қасиеттері мен талантын сипаттау түрлі үлгіде беріледі. Кейде мақала авторлары Иманжүсіптің сырт кескін-келбетін, мінез ерекшеліктерін толық келтіреді, енді бір тұста оның бойындағы қасиеттерді екінші бір адамның көзімен бағалау — жазушы шеберлігінің бір қыры. Иманжүсіпке қатысты жазылған поэзиялық көркем шығармаларда батыр ерлік пен бостандықтың нышаны, жазықсыз жапа шеккен күрескер тұлға, бойындағы дарынын туған еліне бағыштаған сері ретінде сипатталып суреттелсе, мақалаларда ел перзенті, кемелденген жастағы асқақ тұлға, жүйрік ат, алғыр тазы, қыран бүркітті серік еткен адам ретінде баяндалады. Журналист Ж.Орманбаевтың «Үлкен аға аузынан», «Аяулы аға шылауында», Ә.Тәжібаевтың «Палуан аға», Ғ.Слановтың «Сезімі өрен ақын дос», Ә.Қоңыратбаевтың «Иманжүсіп» мақала, әңгіме, естеліктері Иманжүсіпке арналады [10].

Жазушы Жұмабай Орманбаевтың «Үлкен аға аузынан» және «Аяулы аға шылауында» атты мақалаларында сөз болған мәселе — Сәкен Сейфуллин мен Иманжүсіп Құтпанұлының достық қарым-қатынасы. Оқиға 1927 ж. болған. Республика астанасы — Қызылорда қаласына Ұлы Октябрьдің он жылдық мерекесіне Сәкенді іздеп Иманжүсіп келеді. Әңгімелердің мақсаты — рухы биік, ел жадындағы елеулі азаматтардың достығы мен сыйластығын көрсету. Иманжүсіптің түр-тұлғасы мен мінез қырлары авторлық баяндау арқылы беріледі. Осы тұста оның келбеті даралана елестейді: «Иманжүсіп зор, асқақ денелі кісі екен, сонан ғой дедім, шар тартқан нағыз тұлғасы кесек, жуантық емес сидалау, қапсағай көрінді. Қолмен қойғандай иегіне ғана біткен селдірлеу ұзынша сақалы, жебелі мұрты көк бурыл тартыпты. Жанары таймаған үлкен көзді, сәл шолақтау қыр мұрынды, ат жақты ашаң қара сұр жүзді байсалды да ойлы тәрізді. Ел аузында аңыз болып жүретін шежіре адамның алғашқы байқауда көзге түскен сырт көрінісі осы іспетті еді». Сол жылы Иманжүсіп алпыс жеті жаста екен. Бұл уақыттағы батырдың ермегі мен өмір серігі — ән, домбыра, жақсы ат, жүйрік ит, қыран құс. Осы сапарында олар жиналып, «Телкөл сапарына» шығады. «Үлкен аға аузынан» атты әңгімеде осы жайт сөз болады. Екі ағаның қасына Мұқажан, Әшірбек, Жұмабай деген жігіттер еріп шығады. Думанға толы сапар болады. Бірақ Иманжүсіп Қараөткелден кеткен соң өлеңді де өр мінезді де тастағанын айтады: «Ұмытылып еді ғой бұл қызық, көңіл шіркін тоқырап, басылып еді ғой, — деді сүртініп тұрып. — Сәкенжан, сол көңілді сен көтердің, басқа мәнде көтердің, семірдім, көңілім толды саған, шаршауды ұмыттым. Денеме тың күш, сезім кірген тәрізді. Жүрген-тұрғандай емес, мен де қуанып қалдым, — деп Сәкен де серги сөйледі». Иманжүсіп өмірінде кездескен жандардың ішінде ұнағаны да — Сәкен. «Иманжүсіпке Сәкен де ұнады. Жасым үлкен, өткендігім бар, ел-жұрт біледіні бұл қарттан естіп байқамайсыз. Көне қазақ Имекеннің осы мінездерін Сәкен де қымбат бағалады. Бұл да өзіне тән осы қасиеттерімен Сәкенге ұшырасқан бір ғана кексе қазақ». Осы сапардан кейінгі кездесу, той-думандарда Сәкен мен Иманжүсіп кездесіп тұрады. Иманжүсіп көп кешікпей дүние салады. «Бұдан соң да Сәкен Иманжүсіппен болған жерлерден, оны білетін адамдардан, мұрағат Имекен жөнінде көп материалдар жинаған еді. Бірақ нәсіп болмады. Сәкен Иманжүсіп жөнінде жазбақ үлкен еңбегін жарық көрсете алмай кетті». 1927 ж.

С.Сейфуллин И.Құтпанұлын Қызылорда қаласында өтетін кеңес үкіметінің он жылдық мерейтойына шақырғаны — тарихта бар оқиға.

Осы заманғы қазақ поэзиясының аса көрнекті шебері, ірі драматург және белгілі әдебиет зерттеушісі Әбділда Тәжібаев [11] «Палуан аға» естелігінде Қажымұқан мен Иманжүсіп жайын сөз етеді. Ә.Тәжібаев ұзақ шығармашылық ғұмырында тынымсыз ізденіп, үздіксіз еңбектеніп, тұтас бір дәуір шындығын жан-жақты, жоғары көркемдікпен бейнелеген өте мол мұра қалдырды. «Палуан аға» әңгімесі 1977 ж. «Жұлдыз» журналының он екінші санында жарияланған болатын. Әңгімеде Қажымұқанның Иманжүсіпті жоғары бағалап, құрмет тұтқаны туралы айтылады. Автор батырға былай деп баға береді: «Мәдиді айтамыз батыр деп, Иманжүсіпті де де сол сапқа қосамыз. «Екі метр бойы бар, ат шыдамайды екен астына. Қырық кісімен жалғыз өзі қамшымен ғана төбелесіпті» десеміз. Бірақ бұлар да ең алдымен ақындық, әншілікпен тарихқа кірген кемеңгер жандар. Барлық махаббаттарын, отты жүректерін, ақ тілектерін, алып қайраттарын туған халқына арнаған жандар».

*Қалың бет, бура түсті, қара нардай,
Жұп-жұмыр жуан діңгек, бойшаң нардай.
Өзге жұрт ергежейлі ол келгенде,
Айбынды жолбарысқа болар нардай, —*

деп Сәкен Сейфуллин баға берген Қажымұқан «Имекеңнің қамшысын да жеген». Әңгімеде ол оқиға былай суреттеледі: «Қояндының базары қызып жатқанда бір кесір шалға тілім тиіп кетіпті. Шал маған қамшы сілтемек болғанда, мен оны аттан жұлып алып, боз үйдің үстіне атып жіберіппін. Күлген жұрт зәресі ұшқан шалды үйден түсіріп алып, қайта аттандырып жіберіпті. Ызалы қарт сол бетімен Иманжүсіпке барыпты... Үйдей кері атының үстінде найзадай тіп-тік қадалған Имекең маған шын-ақ ашулы сияқты көрінді. Содан соң тепсіңкіреп кеп қамшымен тартып өтті. Ту сыртым сөгіліп кеткен шығар деп ем, әйтеуір аман екем. Көзім қарауытып барып әрең жығылмай құладым. Әзірейіл Имекеңнің қамшысының ұшында десетін онда жұрт. Қайда ондай ағалар, бөлек жандар еді ғой олар». Ә.Тәжібаев қаламынан туған «Палуан аға» әңгімесі сыршылдық, ойшылдығымен, оттылығымен ерекшеленсе, жазушы Ғабдол Слановтың «Сезімі өрен ақын дос» естелігі терең нәзіктігімен тәнті етеді. Қасым Аманжоловтың Иманжүсіп әндеріне жоғары баға беріп, ұйып тыңдайтыны — естелікке арқау. «Иманжүсіптің белгілі әні мен Құрманғазының «Аш бөрі» секілді сөздері ірі әнін ұйып тыңдап, ерекше бір дарқан шыққан өлең шумақтарына келгенде маз болып, қозғалақтап күлімдеп кететін. Әсіресе Иманжүсіп пен Құрманғазының үндестігі Қасымды мейлінше риза қылатын. Иманжүсіп патшаның айдауында жүргенде:

*Сарыарқаны жсайлаушы ем қаздай көшіп,
Сол бір күндер отыр зой еске түсіп.
Арғынның бар қатыны ұл туса да,
Барлығы бола бермес Иманжүсіп, —*

депті. Осыны естіген Қасым Құрманғазының «Аш бөрі» әнінде айтылатын:

*Бастан өтті жан шошыр талай майдан,
Шыққан жоқ атқан серкем терең сайдан.
Өзіммен ұлы дауға бір түсетін,
Ұл туар мендей жгігіт қатын қайда! [12] —*

деген бір сөздерін ең алғаш білгенде, ағасы базардан келген баладан артық қуанып, маз болғанын көзіммен көргем», — дейді жазушы Ғ.Сланов.

Ал Әуелбек Қоңыратбаевтың «Иманжүсіп» атты естелігінде Сыр өлкесінде болған той арқау етілген. М.Бекежановтің «Иманжүсіпке хат» дастаны негізінде жазылған. Иманжүсіптің Ерейменнен Сырдағы туғандарына келіп қосылған тойы. Бұл тарихи оқиғаны «Дара тұлға» атты мақаласында Айғали Аманжолұлы былай береді: «Негізі Иманжүсіптің Сыр еліне 1914 ж. көктемінде келген. Оның аты Сыр еліне ғайыптан туған ер, ел қысылғанда көрінген бір күшті бары болып танылады. Қобыланды қыстағында отырған оны ел ақсақалдары Сыр өлкесімен таныстыру үшін сол жылғы мамыр айында ұзақ сейілге алып шығады. Мұны сол кездегі ел «Батырдың ағайынымен көрісуі» деп те атаған. Шиеліден Ақмешітке дейін барған бұл танысу төрт айға созылып, өзінше бір той-топырға айналған. Бұл тойға бүкіл Сыр өңірі шақырылып, мыңдаған адамдар қатысқан. Сөйтіп елі атақты батыры Иманжүсіппен солай танысқан». Иманжүсіптің өмір тарихына қатысты осы дерек көркемдік сипатқа ие болып, айрықша суреттеледі. «Иманжүсіп» әңгімесінде «сұңғақ бойы екі кездей, кейкі маңдай, ұзын саусақты» батырдың «...алыстап кетіп, қайта сағына қосылған өзінің өскен тауы, ұшқан ұясына қанат жайып шүйілген сұңқар бейнесі еріксіз елестейді». «Той үстінде қалың елді

таңырқатқан жай — Иманжүсіп жайы болды. Ол жөніндегі түрлі аңыздар, оның ерекше тұлғасы, Ақмола абақтысынан қашуы, сонда салған сағынышты сазы, атасы Тұрғанбай мен әжесі Малбике жайындағы әңгімелер аңыздай өрбіді». Мәнсүр жыраудың шежіреге толы «Иманжүсіпке хат» дастаны да оқылады [13]. Иманжүсіптанудың екінші кезеңі осындай оқиғалармен айшықталды.

Иманжүсіптанудың үшінші кезеңі еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейінгі уақытты қамтиды. Иманжүсіп Құтпанұлы 1992 ж. маусым айында заңды жолмен ақталды. Батырдың атылып кетуінің ешқандай себепсіз екені де анықталды. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев Ерейментауға келгенде Иманжүсіптің өлеңін жатқа оқып тұрып, бір әнін басқалардың білмейтініне реніш білдірген екен. Оны жазған Алтайдың мұзбалағы О.Бөкей еді. Қалай айтсаңыз да, «алтын пышақ қап түбінде жатпайды». Тарихи құндылықтың үлкен үлесі біздер әлі қазып, қопара алмаған уақыттың еншісінде жатыр. Ел мен жерге деген ұлы махаббаттың үлгісі бола білген «Феникс» құс секілді ұлылардың рухы бізді әрдайым жебей беретіні сөзсіз.

Дара тұлға жайлы, өмірі мен шығармашылық жолы туралы тың зерттеу мақалалары, ғылыми еңбектер тарихшылар, әдебиетшілер, өнер зерттеушілері тарапынан жазылды. Ақындар өз өлең жолдарын, жазушылар таңдаулы шығармаларын, режиссерлар кинофильмдерін, фототілшілер альбомдары мен альманахтарын арнаса, ғалымдар ғылыми еңбектерді қосты. 1992 ж. кейін түрлі дәрежедегі ғылыми-практикалық конференцияларда, әдеби кештерде баяндамалар жасалды, зерттеу еңбектері Иманжүсіпке арналып жатты.

«Иманжүсіп өнері, Иманжүсіп мұрасы, Иманжүсіп дүниетанымы мен көкжиегі зерттеуді, терең талдауды қажет етеді», — деген тарих ғылымдарының кандидаты Қайдар Алдажұмановтың пікіріне сүйенер болсақ, ел-жұртының азаттығы мен тәуелсіздігі үшін өмірін қиған «нағыз дала көкжалы» [14] Иманжүсіп Құтпанұлына қатысты телегей-теңіз мәселені зерттеп, игеру, жас буын өкілдеріне насихаттау — алдағы күннің еншісінде.

Иманжүсіп Құтпанұлының қазақ әдебиетінде сомдалған көркемдік бейнесі мен болмысы, қазақ тарихындағы қоғамдық, саяси-әлеуметтік орны қандай болды деген сұрақтарға жауапты Иманжүсіптің өмір тарихы мен заманына қатысты жазылған өлең, поэма, әңгіме, естелік, романдардан іздегеніміз абзал. Тарихи тұлға образын жасауда әр уақыттың ақын-жазушысы мен зерттеушісі мұрағат деректеріне, ел аузында сақталған аңыз-әңгімелердің желісіне сүйене отырып, шоқтығы биік көркем туындыларды, құнды әдеби шығармаларды дүниеге әкелді. Солай белгілі тұлғаның өмір шежіресін көркем туынды ретінде жинақтады. Өр мінезді, күрескер ақын, нар тұлғалы Иманжүсіп Құтпанұлының тарихи тұлғасы, көркемдік және күрескерлік бейнесін сомдауда ақиық ақындар, қара сөз шеберлері, көрнекті жазушылар образ төңірегіндегі уақиғалар, заман шындығы мен шырғалаңын өз шығармаларына, көркем туындыларына арқау етті.

Қазақ тарихы мен өнерінің бастау қайнарында тұрған сал-серілердің, ірі талант иелерінің бәріне ортақ қасиет — көп қырлылық. Балуан Шолақ, Ақан сері, Жаяу Мұса, Үкілі Ыбырай сынды өр мінезді өнер саңлақтарының Иманжүсіп өмірі мен өнерінде сабақтастық, үндестік байқалады. Осы тұлғаларға қатысты жазылған шығармалар соның айғағы.

Қазақ жерінде аты аңызға айналған тұлға — Иманжүсіп Құтпанұлы. Иманжүсіпке қатысты тың пікір айтқан сыншы-ғалым Тұрсынбек Кәкішев. Көрнекті ғалымның Иманжүсіпке қатысты айтылған құнды пікірін толық келтіруді жөн санадық: «Тарихта бағы жанған, бағы жанбаған тұлғалар бар. Солардың бірі — Иманжүсіп. Иманжүсіп сияқты азаматтар жалғыз ғана патша үкіметіне қарсы шыққандықтан емес, жалпы, ел азаматы, қазақтың біртуар батыр ержүрек ұлы. Оған қоса, атақты әнші, сазгер, сері. Иманжүсіптің әндерін айтпайтын, жадында сақтамаған қазақ болмаған. Ол әндерінің ар жағында туатын сұрақтар: қалай, қай кезде айтылған, кімге арналған, қай күйде шығарған, осындай әндерді жазған адам қандай болған — жауап іздемеу — бұл біздің елдігіміздің, мәдениетіміздің, дәстүріміздің дұрыстап қалыптаспағанының бір көрінісі деп ойлаймыз. Иманжүсіп сияқты адамның қазақ әдебиетінің, өнерінің тарихында рөлін жарқыратып көрсету — біздің парызымыз. Баяғыда Сәкен Сейфуллин 1927 ж. арнайы іздеу салып, Иманжүсіпті тауып, кездесіп, аса құрметтепті. Ал егер Сәкен Сейфуллин іздеп жатса, кейінгі біздер қолымызға шам алып іздеп жүруге тиістіміз ғой» [15].

Иманжүсіп күрескерлік өр үнін әндерінде танытады. Еркін жарық дүниені көруге зар болған Иманжүсіп сонда:

*Күнім қайда баяғы таңдай атқан,
Қараөткелдің көшесін дабырлатқан.
Бидайықтай ілуші ем аққу, қазды,
Жарғанат болғаным ба бұғып жатқан? [6; 95] —*

деп өлеңдетеді. Иманжүсіптің даңқы, әндері қазақ даласына кеңінен тарай бастайды. Қалың көпшілік халық оны әділетті ісі үшін күрескер жеке батыр ретінде бағалайды. Сұрапыл қайрат иесі Иманжүсіп зорлықшылардың өзіне күш көрсетуден тайынбаған. Мұрағат деректерінде оны жөнге салуға келгендердің талайы оңбай таяқ жеп, жарақаттанғаны айтылады. Оны ноян серінің өзі де жасырмайды.

*Тумай жатып өш болды маған болыс,
Аударылды сол үшін талай қоныс.
Сатырлатып сабаушы ем, шеттерінен,
Мынау ояз демеуші ем, мынау болыс!...» [6; 108].*

Осындай өмір кешкен Иманжүсіп тағдыры көптеген көркем шығармаларға арқау болды. Қазақ радиосынан Иманжүсіп Құтпанұлына арналған «Дауылпаз ақын: ерлік пен намыс жыршысы» атты радиобағдарламада батыр туралы: «Иманжүсіп — тарих беттерінен өшіруге мүмкін емес қазақ халқының алпауыты. Ол біздің кешегі, бүгінгі және келешектегі рухымыз іспетті. Әрине, кеңес үкіметі саясатына қабыспайтын ақын жүректі азаматтың алуан түрлі әрекеті болды. Дала перзенті құйтұрқы заманды қабылдаған жоқ. Ақиқатында, әмбе қазақтың табиғаты солай еді. Көз көрген және көп білетін игі қазақтың кешегі жақсылары Иманжүсіп есімінен имандай ұйыды», — дегендей, Иманжүсіптің есімі — ерліктің, бостандықтың, батырлықтың символы. Ол бар бітім-болмысымен, бойына біткен табиғи дарынымен күллі қазақ даласына ортақ болатын. Уақыт өте келе нар тұлға өзін мойындатты. Қазақ еліне даңқы жайылған атақты батыр, палуан, ақын, әнші-сазгер, сері Иманжүсіп Құтпанұлының тарихтағы орны, қазақ елінің бостандық алу жолындағы күрестердегі даралығы, артына қалдырған ән-өлеңдерінің мән-маңызын бағамдай отырып, төл әдебиетіміздің көрнекті ақын-жазушылары мұрағат деректері, батырдың көзін көрген көнекөз қариялардың аузында сақталған аңыз-әңгімелердің желісімен Иманжүсіптің көркем әдебиеттегі бейнесін сөзбен сомдады.

Отаршылдық езгіге қарсы күресіп өткен Иманжүсіп болса — талантын туған елге бағыштап өткен нар тұлға. Тарихта болған және тарихи оқиғаларға қатысып, бел ортасында жүрген батыр тағдырын қарымды қаламгерлер, ақындар өз көркем туындыларына арқау етті. Иманжүсіп Құтпанұлының өмірі мен шығармашылығы, оның өзі өмір сүрген заманымен астастыра суреттеген шығармалардың қай-қайсысын алып қарасақ та, ел-жұртының болашағына алаңдаған қайсар ердің ерлігі мен азаматтығын танытады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә. Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 1998. — IV-т. — 201-б.
- 2 *Қоңыратбаев Ә.* Шығармалары. — 1-т. Жылдар, ойлар... Өлеңдер мен естеліктер. — Астана: Фолиант, 2008. — 304-б.
- 3 *Ауэзов М.О.* ПСС: В 50 т. — Т. 1. — Алматы: Ғылым, 1997. — С. 244.
- 4 *Затаевич А.* 1000 песен казахского народа. — М.: Музгиз, 1963. — С. 106.
- 5 *Жубанов А.* Земляк Иманжусупа / Иманжусуп. — Алматы: Кайнар, 2001. — С. 178, 179.
- 6 *Кошенова Р.Н.* Иманжусуп. — Алматы: Кайнар, 2001.
- 7 *Орманбаев Ж.* Тұзақталған шортан. — Алматы: Жазушы, 2005. — 89-б.
- 8 *Ақышев З.* Шынардың шыбығы. — Алматы: Жазушы, 1987. — 268-б.
- 9 Ай, заман-ай, заман-ай... Бес ғасыр жырлайды: Екі томдық. — 1, 2-т. / Құраст. М.Мағауин, М. Байділдаев. — Алматы: Жазушы, 1991. — 265-б.
- 10 *Кошенова Р.* Тұлпардың ізімен. — Алматы: Қазығұрт, 2012. — 212-б.
- 11 *Тәжібаев Ә.* Шығармалар. — 5-т. — Алматы: Жазушы. — 201-б.
- 12 *Қоңыратбаев А.* Қазақ. 24.02. – 29.02.1916. — 5-б.
- 13 *Бекежанова М.* Иманжүсіпке хат. — Алматы: Жазушы, 1989. — 107, 108-б.
- 14 *Кекильбаев А.* Мен қалайша жалғанда тұрақтайын. — Алматы: Арыс, 2000. — 241-б.
- 15 *Ақышев З.* Иманжусуп. — Алматы: Жібек жолы, 2003. — 199–201-б.

Р.Кошенова, Ш.К.Уралбаева

Биографические данные и творчество Машхур Иманжусупа

В статье рассматриваются эпоха, когда жил и творил Машхур Иманжусуп Кутпанулы — видный поэт и общественный деятель, особенности борьбы за независимость казахского народа в то время. Исследованы архивные источники видных поэтов и писателей, изучавших творчество поэта и его вклад в развитие казахской литературы и истории. Основная цель — донести до молодежи яркий образ И.Кутпанулы через сохранившиеся в памяти народа песни, через его многогранное творчество.

R.Koshenova, Sh.K.Uralbayeva

Biographical information and creativity Mashkhur Imanzhusupa

This article discusses the history of the era in research works related to creativity Mashkhura Imanzhusupa Kutpanuly. The plight of the individual especially the struggle for independence of the Kazakh people, archival sources of prominent poets and writers to explore and appreciate the significance of his poetry. History biographies its Literature, the history of biography of his works of art. A primary purpose is to carry his bright character to the young people, through saved in memory of people of song, many-sided work and heroism.

References

- 1 Kazakhstan: National encyclopedia / Edit. A. Nysanbaev, Almaty: Kazakh entsiklopediyasy Chief Editor, 1998, IV, p. 201.
- 2 Konyratbayev A. 1. *Years, thoughts. Verses and memoirs*, Astana: Foliant, 2008, p. 304.
- 3 Auezov M.O. *PSS. in 50 volumes: 1*, Almaty: Gylym, 1997, p. 244.
- 4 Zatayevich A. *1000 songs of the Kazakh people*, Moscow: Muzgiz, 1963, p. 106.
- 5 Zhubanov A. *Countryman of Imanzhusup / Imanzhusup*. Kaynar, 2001, Almaty, p. 178, 179.
- 6 Koshenova R.N. *Imanzhusup*, Almaty: Kaynar, 2001.
- 7 Ormanbayev J. *I confused a pike*, Almaty: Zhazushy, 2005, p. 89.
- 8 Akishev Z. *Shynar stick*, Almaty: Zhazushy, 1987, p. 268.
- 9 *Month, time, time. Will read the burial service five eyelids*. Two-volume book. 1, 2 / Designer M. Magayin, M. Baydildayev, Almaty: Zhazushy, 1991, p. 265.
- 10 Koshenova R. *River of a koshenov in the wake of a racer*, Almaty: Kazygurts, 2012, p. 212.
- 11 Tazhibayev A. *Compositions. item 5*, Almaty: Zhazushy, p. 201.
- 12 Konyratbayev A. *Kazakh new spaper*, 24.02 – 29.02.1916, p. 5.
- 13 Bekezhanova M. *Imanzhusip of letter*, Almaty: Zhazushy, 1989, p. 107, 108.
- 14 Kekilbayev A. *I will solve and as the world*, Almaty: Aris, 2000, p. 241.
- 15 Akishev Z. *Imanzhusup*, Almaty: Zhibek zholy, 2003, p. 199–201.

Б.Кокумбаева¹, Г.Темиртон (Садыкова)²

¹Павлодарский государственный педагогический институт;

²Центральный государственный музей Республики Казахстан, Алматы
(E-mail: galtem.kz@mail.ru)

Ценностно-смысловое измерение сущности казахстанского философско-научного знания

В статье на примере интеграции различных сфер научного знания, а также интеграции науки с вненаучной сферой рассмотрена динамико-содержательная сторона междисциплинарных философско-научных сфер, позволяющих изучить отечественную историю как часть всемирно-исторического процесса. Рассмотрено глубокое содержание проблемы ценностного смысла философско-научного знания как сущностных оснований человеческого бытия. На основе изучения стадий развития философского знания прослежены его взаимосвязь и интеграция в различные области научного, духовного знания, а также искусства. Так, на примере формирования и развития казахстанского философского знания показано, что философско-научное знание в целом представляет собой интегральную форму познания мира. В этом смысле в контексте аутентичных духовно-культурных оснований духовного наследия деятелей Великой степи, позитивистских и персоналистских позиций казахских мыслителей, поэтов, ученых (в том числе и наших современников) и изучения духовно-этического содержания их творений рассмотрены пути становления в Казахстане междисциплинарных научных сфер на стыке философии, науки, искусства и религиоведения — кочевниковедение, казахская философия, фарабиеведение, абаеведение, тенгриановедение и др. Показано, что казахстанское философско-научное знание, развиваясь как комплекс наук «о духе», позволяет осмыслить истоки духовности казахского народа, внося тем самым достойную лепту в востребованные современным человечеством аспекты бытия.

Ключевые слова: философская рефлексия, аутентичные духовно-культурные основания, нравственно-цельная культура, духовное будущее, исторический контекст.

При изучении философско-научного знания характерным явлением выступает редукционизм, который является в определенной мере необходимым аспектом анализа, однако гипертрофирование приводит к упрощению и искажению при решении проблемы. Подобными недостатками страдают в равной мере как сциентизм (сведение основания всей человеческой культуры к науке), так и антисциентизм (умаление, вплоть до полного исключения значимости науки в контексте культурного целого).

С нашей точки зрения, наиболее адекватным и продуктивным подходом в решении проблемы является парадигма, ориентирующая на исследование ее сущностных определений внутри многомерного культурно-исторического контекста; на исследование того, каким образом и в каких формах этот контекст вплетается и проявляется в философско-научном знании. При этом проблема ценностного смысла как глубинного содержания становится одним из главных предметов философской рефлексии.

Философско-научное знание двояко и совмещает в себе, с одной стороны, вечное творение, борьбу, духовное усилие, стремление, с другой — является интеллектуально-нравственным прообразом, идеалом, универсальной ценностью, к которой необходимо стремиться и ею руководствоваться. В этом состоит динамико-содержательная сторона знания, в которой оно везде впереди, и если этого не будет, то оно перестанет существовать. В той мере, в какой нам удастся рассмотреть формы его воплощения и самораскрытия, мы сможем говорить о философско-научном знании осмысленно, а значит, определить его сущностные основания как ценности человеческого общества.

Предположим, что данный феномен в диалектическом развитии проходит три стадии.

1. Стадия «абстрактное единство» — проявляется в такой эмпирико-онтологической форме, как слитность, нерасчлененность науки и философии (античный период).

2. Стадия «формальное различие», в которой наука раскрывает себя как автономная форма культуры — чем далее, тем более обособляясь от философии и религии. На данном этапе она воплощает и реализует себя в различных ипостасях, раскрываясь в обособленных дисциплинарных формах (А.П.Огурцов). Здесь также осуществляются дифференциация на естественнонаучный цикл, социогуманитарный цикл, исторический и онтологический «отбор» качеств и проявление различных сторон науки.

3. Стадия «конкретный синтез» проявляется в интеграции различных сфер научного знания, а также в союзе науки с философией и религией.

Онтологическая цель философско-научного знания — охват всего универсума, воплощение себя через продуцирование. Мир науки — результат ее собственной деятельности. Изменяясь сама, она изменяет мир, преобразовывая его. Ступенями преобразований являются мир природы и социума, но высшая ступень самореализации науки в мире духа. В своем развитии философско-научное знание становится практическим духом и, обретая объективность, силой всеобщего порядка. Поэтому оно становится общественной субстанцией.

Таким образом, на современном этапе прослеживается интеграция различных сфер научного знания, а также интеграция науки с внеучной сферой, философией, религией и искусством.

Все отмеченные выше особенности присущи и науке Казахстана. Ее развитие на данном этапе можно определить как промежуточную, переходную стадию от периода формального различия к интегральной науке, или иначе — к философско-научному знанию. В качестве примеров можно привести такие направления философии и науки, как *фарабитану*, *қорқыттану* и *абайтану*, *шәкәрімтану*, *түрк философиясы* и *көшпеліліктану* (кочевниковедение), *қазақ философиясы*, *тәңіріліктану* (тенгриановедение) и др.

Как сейчас известно, имя Шакарима в советское время, как и имена многих репрессированных деятелей, в числе которых алашордынцы, замалчивалось. Несколько иначе сложилась судьба Абая. Нравственный посыл, исходивший от творчества Абая, был столь велик, а устное поэтическое общение в культуре казахов настолько развито, что все казахские племена и жузы (роды) из уст в уста десятилетиями передавали слова назидания, стихи и песни просветителя, не растеряв и не исказив ни строчки из его наследия. Выдающийся акын и писатель, просветитель, общественный деятель и основоположник современной казахской письменной литературы Абай Кунанбаев (1845–1904 гг.) в своем творчестве руководствовался общечеловеческими («Адам бол!») и национальными ценностями. В советское время его стихи и песни вошли в учебные программы школ и вузов. Постепенно приходило осознание того, что творческое наследие Абая значимо не только с точки зрения художественной культуры, т.е. поэзии и песенного искусства, оно становится предметом изучения таких специальных наук, как филология, литературоведение и музыковедение.

Следующий шаг был сделан философами, раскрывшими глубокое духовно-этическое содержание его творений, а Личность великого акына приобрела статус великого мыслителя вселенского масштаба. «Абай утверждал, что человек изначально обладает всеми качествами, присущими Богу. Они находятся в нас в зачаточном состоянии. Сознательно развивая их, человек может и должен уподобиться всевышнему — стать совершенным универсальным Человеком. На пути самосовершенствования главное — никому не навредить. Это возможно, если руководствоваться самой ценной способностью человека — умением любить. По Абаю, поскольку Бог создал человека с любовью, тот должен сначала научиться любить Бога, потом — человечество, затем — справедливость. В трактовке Бога Абай далек от исламской ортодоксии и мусульманского фатализма. Ему ближе и понятнее суфийско-тенгрианское понимание единства макро- и микрокосма, мира и человека» [1; 19].

О том, как непросто складывалась судьба философско-научного знания в Казахстане, свидетельствует и история коллективной монографии «Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством». Это — первый фундаментальный труд по новому философско-научному направлению — *көшпеліліктану*. Статьи ведущих казахстанских ученых — философов, искусствоведов, филологов, культурологов, историков, этнологов — объединяла общая задача «осмысления и реконструкции духовного универсума кочевого общества» [2, 3]. Иными словами, ставилась и решалась задача культурно-логической реконструкции казахской культуры как высокой ценности, востребованной в современном обществе. Наряду с «Аз и Я» О. Сулейменова, «Кочевники. Эстетика...» — это результат, вернее, один из результатов того явления, имя которому «шестидесятники в Казахстане». Сегодня, по истечении не одного десятка лет, можно говорить о том, что именно благодаря им — «шестидесятникам», — в число которых входит, по сути, вся элита страны, зажглась заря Независимости. Это связано с тем, что Независимость есть исторический феномен, который не дается в готовом виде. Идея независимости — это национальная (в смысле, национально-государственная) идея, которая содержит в качестве своего внутреннего основания духовно-нравственные ценности, формировавшиеся и выражавшиеся в разные исторические периоды многими деятелями [3].

Результатом напряженных поисков явилось, во-первых, изучение духовного наследия деятелей Великой Степи в контексте аутентичных духовно-культурных оснований и более глубокое и глубинное исследование таких направлений, как *абайтану*, *фарабитану*, *қорқыттану* и других тенденций.

Вместе с тем появляются новые задачи, актуальные как для национальной философии, так и для всемирного философско-научного сообщества. Сказанное относится, прежде всего, к таким новым направлениям, как *көшпеліліктану* и *тәңіріліктану*, которые все еще находятся на стадии осмысления. Компаративный (сопоставительный) анализ свидетельствует о том, что они сформировались практически одновременно как отечественное явление и как феномены мирового масштаба. Как уже отмечалось, основы такого непопулярного в философии и науке советского времени направления, как *көшпеліліктану* закладывались в период «шестидесятничества». Свидетельством тому является история книги «Кочевники. Эстетика...», тираж которой поначалу «был изъят из продажи по цензурным соображениям, сводившимся к обвинениям в отсутствии классового подхода и идеализации прошлого» [2, 3]. Выход монографии оказался возможным только в 1993 г.

Сегодня *көшпеліліктану* — одна из тех междисциплинарных философско-научных сфер, где ведутся активные изыскания историками и философами, искусствоведами и многими другими учеными социогуманитарного знания. Плодотворны в этой сфере компаративные исследования с тюрко-монгольскими народами, а также с западной номадологией [4].

Активно разрабатывается и второе направление — *тәңіріліктану*, в котором тенгрианство интерпретируется, во-первых, как целостный тип культуры (календарь культуры), аналогично исламской либо христианской цивилизациям, культуре и философии [5]; во-вторых, отмечается, что его базовым основанием является эпос, что зафиксировано тенгриановедами в определении международных конференций как «тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность». Это положение [6] доказательно обосновывается и казахским материалом, где *жыраулық* составляет сердцевину казахской культуры и философии, пронизанную духом свободомыслия.

Таким образом, можно сделать некоторые предварительные выводы:

– новое время выдвигает новые задачи и новые сферы исследования, которые востребованы во всех сферах культуры: философии, социально-гуманитарных науках и образовании, а также в массовом сознании. Свидетельство тому — веб-портал *e-history.kz*, цель которого — возрождение национальной исторической памяти, глубокое изучение нашей истории как части всемирно-исторического процесса и преодоление имеющихся «белых пятен» [7]. Ибо, если мы хотим стать «успешным государством и построить свою государственность в расчете на историческую перспективу («Мәңгілік мемлекет», «Мәңгі ел»), то нам необходимо осмыслить истоки нашей духовности» [8];

– дополняющие друг друга тенденции философско-научного сообщества, такие как тюркская и казахская философия, *көшпеліліктану* и *тәңіріліктану*, актуальны не только в региональном, но и в цивилизационном аспектах;

– эти направления правомерно определить как науки о духе. В *көшпеліліктану* кочевничество является для носителей номадической ментальности иппокреной духа, духовности (К.Ш. Нурланова). Оно созвучно западной номадологии, где также обосновывается номадическое мировидение как достойная альтернатива технократической материально-вещественной цивилизации;

– как номадологию, так и *көшпеліліктану* правомерно определить как футурологию. Главная идея, общая для обеих философско-научных сфер, — это вывод о духовном будущем. В этом ключевом пункте Восток и Запад, мир кочевников и мир земледельцев, составляют единый неделимый человеческий род. И этот факт вселяет веру и надежду в то, что наши внуки и правнуки будут жить в этом самом духовном будущем. Иными словами, диалог, коммуникация кочевничества и оседлости, Востока и Запада есть выбор в пользу неокочевничества. И это есть та общая платформа, которая составляет сущностное основание современного социогуманитарного познания. Можно таким образом резюмировать, что национальная казахская философия органично вписывается в контекст современного философско-научного познания [9].

В новых направлениях казахстанского философско-научного знания пересекаются, во-первых, интересы различных научных сфер; во-вторых, они представляют междисциплинарное пространство на стыке философии, науки и религиоведения. В-третьих, данные сферы представляют собой разный исследовательский ракурс единого культурного бытия. *Көшпеліліктану* — отрасль, предметом изучения которой являются сущностные основания социокультурной реальности (СР) номадов евразийского континента. *Тәңіріліктану* акцентирует внимание на интерпретации духовного учения Великой Степи. *Қорқыттану* выявляет место и значение первого тенгрианца *Қорқыт Ата Әулие* (С. Акатай),

закладывая тем самым фундамент для воссоздания духовно-культурного облика деятелей тенгрианской культуры и философии.

На сегодняшний день накоплена солидная исследовательская база, посвященная означенным философско-научным направлениям. Предметом исследования в них являются:

- классификация, системное обоснование, территориальные аспекты кочевничества;
- методология аутентичного постижения изнутри номадического гнозиса;
- интерпретация метафорического и метафизического смысла тенгрианской культуры.

Оригинальный компаративный подход предпринят А.С. Балгимбаевым. Согласно исследователю, «в новой постмодернистской системе ценностей в качестве центральной выделяется осознание неразрывной связи человека и мира, примата духовных ценностей над материальными, и многообразия форм бытия, а также необходимости их более полной репрезентации... Постмодернизм меняет приоритет в пользу духовных ценностей и в этом плане есть стадия постматериалистических ценностей. На первый план выдвигаются такие ценности, как качество жизни, защита окружающей среды, доминирующими становятся постматериалистические идеальные ценности. <...> Приоритет духовных ценностей своими корнями уходит в традиционную культуру номадного традиционного общества, так что постмодернистский дискурс и архетипы нашей культуры и в этом пункте находятся в согласии. Сказанное позволяет сделать один важный вывод: мобилизация духовного потенциала нации является условием успешного перехода к постмодернистскому типу экономического и политического развития. Подтверждается преобразующая роль культурной составляющей в выстраивании нашей национальной государственности», — резюмирует А.С. Балгимбаев [10; 32–34].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что философско-научное знание Казахстана развивается как комплекс наук «о духе», прежде всего, внося тем самым достойную лепту в востребованные современным человечеством аспекты бытия.

Проведенный культурфилософский анализ позволяет заключить, что освещение данного феномена в ценностно-смысловом измерении важно для понимания кризисных явлений современного общества, в том числе и кризиса науки. В.А. Кутырев называет современную культуру «тектурой», поскольку она связана сегодня со специальной технически высоко оснащенной индустрией. В результате этого происходит манипуляция индивидуальным сознанием; из нее уходят человеческие чувства, дух и душа, разрушаются духовно-ценностные механизмы. И.М. Орешников отмечает, что неразвитость души, чувственных переживаний ведет к бездуховности, обуславливает неразвитость в выборе ценностных ориентаций [11; 35].

Культурфилософский анализ способствует, далее, определению ценности и смысла науки как исторического феномена. Так, на стадии «формального различия» она проявляется в конкретных обособленных формах. Каждая из них осуществляет какую-то сторону, выявляя ее смысл. Но в действительности наука всегда стремится к синтезу, к своей полноте, и это отражается в эмпирико-онтологических формах, которые также стремятся интегрироваться. Каждая форма, будучи частью целого — науки, — для полного своего определения предполагает другие формы и, более того, не может существовать в своей обособленности.

Современный этап — высшая стадия саморазвертывания науки. В ней произойдет «снятие» противоречий, осознанное единение обособленных форм в бытийную целостную форму. Эта стадия отмечена наиболее высоким уровнем всеобщности по сравнению с предыдущей. Возможно, что конкретный синтез никогда не будет осуществлен до конца и предполагается как некий идеал, к которому нужно стремиться. С.Л. Франк пишет, что в отдаленной перспективе мерещится идеал человека, для которого нравственные побуждения сольются с субъективными влечениями [12; 46]. Следовательно, это будет нравственно-цельная культура. Для этого существует философско-научное знание как «манящая даль» духовных преобразований. Ему еще предстоит раскрыть свою силу. Будучи «горизонтом» для человечества, оно позволяет ставить цели более весомые и творческие. Смысл его реализации есть вечное стремление к духовному творчеству, Любви, Добру, Истине и Красоте в их спаянности-слитности.

Список литературы

- 1 *Хасанов М.Ш., Петрова В.Ф.* Роль отечественной философии в становлении казахстанской идентичности // Қазақстандық бірегейлікті қалыптастырудағы университет галым-философтардың рөлі: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің 80 жылдығына арн. халықарал. ғыл.-теор. конф. материалдары. — Алматы, 2014. — 262 б.
- 2 Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством. — Алматы: Гылым, 1993. — 264 с.
- 3 *Қоқумбаева Б., Раимбергенов А., Раимбергенова С.* Кочевниковедение и кочевниковеды // Новая музыкальная газета. — 2012. — № 2. — С. 47–49. — [ЭР]. Режим доступа: <http://кітапхана.қаз/catalog/140330/140330-02.htm>
- 4 *Аршабеков Н.Р., Қоқумбаева Б.Д.* Кочевниковедение в современном философском контексте (к постановке проблемы) // Философия в современном мире: стратегии развития: Материалы I Казахстанского философского Конгресса (Алматы, 27–28 сентября 2013 г.). — Алматы: Ин-т философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. — С. 395–401. — [ЭР]. Режим доступа: <http://кітапхана.қаз/catalog/140330/140330-001.htm>
- 5 Резолюции IV-й Междунар. науч.-практ. конф. «Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность». — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.dalaruh.kz/articles/view/509>
- 6 *Аманов Б.Ж., Мухамбетова А.И.* Казахская традиционная музыка и XX век. — Алматы: Дайк-Пресс, 2002. — 544 с.; *Қоқумбаева Б.Д.* Культурология тенгрианского искусства: учеб. пособие. — Павлодар: Науч.-изд. центр Павлодар. гос. пед. ин-та, 2012. — 156 с. — [ЭР]. Режим доступа: <http://кітапхана.қаз/catalog/130814/130814-001.htm>
- 7 В Казахстане начал работу веб-портал e-history.kz. — [ЭР]. Режим доступа: http://news.headline.kz/chto_v_strane/v_kazahstane_nachal_rabotu_veb-portal_e-historykz_.html;
- 8 *Шекей Г.* Номады как архитекторы Евразии (По итогам III заседания Межведомственной рабочей группы по изучению национальной истории РК). — [ЭР]. Режим доступа: http://www.altyn-orda.kz/blogs/gainizhamal_shekei/gajnizhamal-shekej-nomady-kak-arxitektory-evrazii-po-itogam-sh-zasedaniya-mezhvedomstvennoj-rabochej-gruppy-po-izucheniyu-nacionalnoj-istorii-rk/
- 9 Философия в современном мире: стратегии развития. Материалы I Казахстанского философского Конгресса. — Алматы: Ин-т философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. — 818 с.
- 10 *Балгимбаев А.С.* Ценности постмодернизма и традиции // Ұлттық мәдениет: дәстүр мен қазіргі уақыт. — Алматы: КИЕ, 2009. — 208 б.
- 11 *Межуев В.* Интеллигенция и демократия // Свободная мысль. — 1992. — № 16. — С. 34–47.
- 12 *Франк С.Л.* Ницше и этика «любви к дальнему» // Франк С.Л. Сочинения. — М.: Правда, 1990. — 608 с.

Б.Қоқумбаева, Ғ.Теміртон (Садықова)

Қазақстан ғылыми-философиялық білім негізінің құндылықтық мәнінің өлшемі

Мақалада ғылыми білімнің әр түрлі салаларының интеграциялануы үлгісінде, сондай-ақ ғылымның одан тыс салаларымен интеграцияланудағы мысалдар арқасында пәнаралық ғылыми-философиялық бағыттардың мазмұны жағынан динамикасы қарастырылып, ұлттық тарихты әлемдік тарих процестің бір бөлігі ретінде зерделеуге мүмкіндік беретіндігі көрсетілген. Адам болмысының мәндік негіздері ретіндегі философиялық-ғылыми білімнің құндылықтық мағынасы, мәселесінің терең мазмұны қарастырылған. Философиялық білімнің даму сатыларын зерттеудің негізінде оның өзара байланысын және ғылыми, рухани білім, сонымен бірге өнердің түрлі салаларына кірігуі анықталды. Осылайша, қазақстандық философиялық білімнің дамуы және қалыптасуының мысалында философиялық-ғылыми білім әлемді танудың интегралды формасы болып табылады. Осы мағынамен Ұлы Дала қайраткерлерінің рухани мұрасының түпнұсқалық рухани-мәдени негіздері, қазақ ойшылдары, ақын, зерттеушілердің (оның ішінде қазіргі зерттеушілер) позитивтік және жеке позициялары мен олардың шығармаларының рухани-этникалық мазмұнын зерттеу аясында философия, ғылым, өнер мен дінтану — көшпелітану, қазақ философиясы, фарабитану, абайтану, тәңіріліктану және т.б. тоғысуындағы пәнаралық ғылыми салалардың Қазақстандағы қалыптасуы жолдары қарастырылған. Қазақстандық философиялық-ғылыми «рух туралы» ілімдердің кешені ретінде дами отырып, қазіргі адамзатқа қажет болмыс аспектілеріне лайықты үлесін қосып, қазақ халқының руханилығының бастауын түсінуге мүмкіндік береді.

B.Kokumbaeva, G.Temirton (Sadykova)

The essence of philosophical and scientific knowledge of the Kazakhstan in value-semantic dimension

The article on the example of the integration of different fields of scientific knowledge, as well as the integration of science with extra-scientific sphere, the dynamic-content side of interdisciplinary philosophical and research areas, allowing the study of national history as a part of the world historical process are considered. In this article a deep sense of the valuable content of the problem of philosophical and scientific knowledge as essential foundations of human existence is considered. On the basis of the stages of development of philosophical knowledge traced its relationship and integration in various fields of scientific and spiritual knowledge, as well as art. Thus, on the example of the formation and development of Kazakhstan's philosophical knowledge show that the philosophical and scientific knowledge in general is an integrated form of knowledge of the world. In this sense, in the context of authentic spiritual and cultural foundations of the spiritual heritage of figures of the Great Steppe, positivist and personal positions of Kazakh thinkers, poets, scientists (including our contemporaries) and the study of spiritual and ethical content of their creations the ways of formation of Kazakhstan interdisciplinary research areas at the intersection of philosophy, science, art and religion - nomadism, Kazakh philosophy, Farabi study (heritage study of Farabi), Abai study (heritage study of Abai), Tengri study and others are considered. It is shown that the Kazakh philosophical and scientific knowledge, developing as a complex of science, «about the spirit», allows to understand the origins of the spirituality of the Kazakh people, making thus worthy contribution to the popular modern mankind aspects of life.

References

- 1 Hasanov M.Sh., Petrov W.F. *A role of scientists-philosophers of university is in forming of the Kazakhstan identity: international theoretical conference sanctified to the 80year Treasury of the name al'-Farabi*, Almaty, 2014, 262 p.
- 2 Nomads. *Aesthetics: Knowledge of the world on traditional Kazakh art*, Almaty: Gylym, 1993, 264 p.
- 3 Kokumbaeva B.D., Raimbergenov A., Raimbergenova S. *New music newspaper*, 2, 2012, p. 47–49, [ER]. Access mode: <http://kitapxana.kaz/catalog/140330/140330-02.htm>
- 4 Arshabekov N.R., Kokumbaeva B.D. *Philosophy in modern world: development strategy. Proceeding of 1st Kazakhstani Congress of philosophy (Almaty, 27–28 September 2013)*, Almaty: Institute of philosophy, political science and religious studies KN MON RK, 2013, p. 395–401, [ER]. Access mode: <http://kitapxana.kaz/catalog/140330/140330-001.htm>
- 5 Resolution of the 4th International scientific-practical conference «Tengrism and epic heritage of Eurasian people: background and the present», [ER]. Access mode: <http://www.dalaruh.kz/articles/view/509>
- 6 Amanov B.Zh., Muhambetova A.I. *The Kazakh traditional music and the 20th century*, Almaty: Dayk-Press, 2002, 544 p; Kokumbaeva B.D. *Cult urology of Tengrian art: Text book*, Pavlodar: Scientifically-publishing center Pavlodar state pedagogical institut, 2012, 156 p., [ER]. Access mode: <http://kitapxana.kaz/catalog/130814/130814-001.htm>
- 7 In Kazakhstan of beginning work web-portal e-history.kz, [ER]. Access mode: http://news.headline.kz/chto_v_strane/v_kazahstane_nachal_rabotu_veb-portal_e-historykz_.html;
- 8 Shekei G. *Nomads as an architects of Eurasia (On results III of meeting of the Interdepartmental working group on the study of national history of RK)*, [ER]. Access mode: http://www.altyn-orda.kz/blogs/gainizhamal_shekei/gainizhamal-shekej-nomady-kak-arxitektory-evrazii-po-itogam-sh-zasedaniya-mezhvedomstvennoj-rabochej-gruppy-po-izucheniyu-nacionalnoj-istorii-rk/
- 9 *Philosophy in modern world: strategies of development*, Proceeding of 1st Kazakhstani Congress of philosophy, Almaty: Institute of philosophy, political science and religious studies KN MON RK, 2013, 818 p.
- 10 Balgimbaev A.S. *National culture: tradition and the present*, Almaty: KIE, 2009, 208 p.
- 11 Mezhev W. *Free thought*, 1992, 16, p. 34–47.
- 12 Frank S.L. *Nitsher and ethics «love for one's»*, Frank S.L. Compositions, Moscow: Pravda, 1990, 608 p.

В.Л.Марченков

*Университет Огайо, Колумбус, США
(E-mail: marchenk@ohio.edu)*

Проблема мифического сознания в современной культуре

В статье поднимается философская проблематика мифа и мифического сознания в современной культуре. Анализируются различные теории в рамках так называемой философии мифа. Подмечено единство мнений о том, что мифическое сознание рассматривает мир как нечто целостное, несмотря на разнообразие составляющих его явлений, в отличие от сознания нового времени. Автор приходит к заключению о неизбежности антагонизма между традиционным мифическим и современным сознанием. При этом оба они, по мнению автора, являются мифическими. Линия антагонизма проходит по пунктам прямо противоположных представлений о мире, человеческом субъекте, природе времени, пространства, познании, истории и будущем человечества.

Ключевые слова: миф, мифическое сознание, современное сознание, современная культура.

Введение

Миф и мифическое сознание в современной культуре являются предметом обсуждения в широком круге академических дисциплин. Помимо этнографов и культурных антропологов, они привлекают внимание историков, политологов, религиоведов, психологов, лингвистов, литературоведов и, наконец, философов самых разных направлений. В качестве яркого примера исследования этой проблемы можно назвать небольшую, но популярную и влиятельную работу известного французского философа-семиотика Ролана Барта «Мифологии», в которой он дает ряд примеров бытования мифа в современной культуре, сопровождаемых теоретическими выкладками, объясняющими механизм мифического сознания в семиотическом ключе [1]. Но это лишь один из множества примеров. И даже самое поверхностное обозрение литературы, посвященной этой проблеме, вышло бы далеко за рамки настоящей статьи. Задача данной работы — обозначить некоторые фундаментальные философские вопросы, в которые, с моей точки зрения, упирается проблема мифического сознания в современной культуре. Мой подход, другими словами, в первую очередь — философский, и я пользуюсь данными других дисциплин лишь в той мере, в какой они связаны с философской проблематикой мифа и мифического сознания и поскольку они проливают свет на философское существо этой проблематики. В силу огромного объема материала, имеющего отношение к этим вопросам, мне приходится ограничиться обсуждением только того, что представляется наиболее важным в них, и оставить многие аспекты этой темы для последующего обсуждения. К главным, фундаментальным вопросам существования мифа в современной культуре нужно отнести проблему непосредственного абсолютного знания и бесконечного процесса познания, целостности и фрагментарности мировоззрения, которая встает при сравнении мифа и современной науки, и связанную с ней проблему понятия бесконечности — особенно в плане контраста между диалектическим осмыслением последней и так называемой «дурной» бесконечностью. Повторяю: мне удастся только наметить контуры обсуждения этих проблем, не претендуя на исчерпывающее их обсуждение. Но прежде, чем я смогу приступить к ним непосредственно, необходимо условиться о терминах и в особенности о том, что я понимаю под «современной» культурой.

В русском языке для описания того, что, например, по-английски называется *modernity*, было принято понятие, восходящее к немецкому слову *Neuzeit*, или «Новое время», но при этом позднее латинское слово *modernus*, имевшее хождение в разных формах в западноевропейских языках со времен средневековья, лучше всего переводить как «современный». Кроме того, в русскоязычной литературе существует также более специальный термин — «новоевропейский», указывающий как на хронологический аспект «современности», так и на географический регион ее происхождения и подчеркивающий мысль о том, что Новое время и средневековый период качественно различаются как исторические эпохи, т. е. что наступление Новой истории ознаменовало собой разрыв между средневековой и современной, «новой» Европой. (В советской историографии сложилась также тра-

дидия отсчета Новейшей истории от 1917 г., но в международной академической практике она не привилась.) У понятия Новой истории всегда были проблемы с хронологическими рамками. Когда говорится, например, что разные страны и регионы пришли в Новую историю в разное время, уже подразумевается, что это понятие — по преимуществу нехронологическое, а типологическое, т.е. связанное с той или иной формой сознания и мировоззрения. Именно в этом смысле я и употребляю термин «современность» и выражение «современная культура»: они указывают на типологическую принадлежность к форме сознания, характерной для Новой истории, начиная с ее истоков в эпоху позднего Возрождения и до наших дней. Приступая к нашей теме, нужно отметить, что современное сознание, понятое таким образом, с самого начала своего формирования заняло антагонистическую позицию в отношении того, что я буду далее называть традиционным мифом и мифическим сознанием. И тем не менее, за четыре века неустанной борьбы с мифом современному типу культуры, возторжествовавшему ныне практически на всей планете, не удалось подавить ни мифическое сознание в противостоящих ему культурных образованиях, ни даже — и это просто скандальный факт для так называемой просвещенной мысли — продолжающуюся мифопею внутри самого новейшего европейского сознания. Продолжающаяся эволюция мифического сознания в современной культуре заслуживает серьезного философского анализа, и настоящая работа имеет целью сделать вклад в понимание этого процесса.

Мифическое сознание и современная культура

Среди множества самых разнообразных теорий, предлагаемых ныне в качестве объяснения природы мифа и мифического сознания, можно выделить две основные группы, различающиеся не столько, может быть, пониманием собственно природы мифа, сколько оценкой его роли в культуре. Первая и господствующая группа рассматривает миф как культурный атавизм, чаще всего злокачественный, который современная культура должна изжить, устранить из себя, для того чтобы стать по-настоящему современной. Другими словами, с точки зрения тех, кто придерживается подобных теорий, культура Нового времени, по определению, несовместима с мифическим сознанием, и там, где последнее проявляется, происходит отступление современного мировоззрения от своих основополагающих ориентиров. Подобный взгляд на миф характерен для таких ученых и мыслителей, как Джеймс Фрейзер, Эдвард Тейлор, Зигмунд Фрейд, Огюст Конт, Люсьен Леви-Брюль, Теодор Адорно, Михаил Бахтин, Клод Леви-Стросс, Роланд Барт, Луи Альтхуссер и множество других.

Другая, менее многочисленная и менее влиятельная группа теорий, упорно занимающая все же заметное место и в науке, и в культуре, видит в мифе необходимую, неустранимую категорию сознания и рассматривает мифобоязнь современной культуры как признак недостатков самой этой культуры, а не мифа и мифического сознания. К этой группе относятся теории таких ученых и философов, как Мирча Элиаде, Алексей Лосев, Карл Юнг, Джозеф Кемпбелл и Рене Жирар, которые настаивают либо на превосходстве традиционного мифического сознания над современным, либо на том, что оно сохраняется в современной культуре, либо на желательности и даже необходимости сохранять его в качестве дополнения и поправки к современному сознанию.

Этот контраст отношений к мифу имеет глубокие исторические корни. Эпоха Просвещения в целом весьма критически относилась к мифу и мифологическим представлениям о мире, считая их продуктами своего рода «нечестивой троицы»: невежества, предрассудков и суеверия. Однако по мере нарастания реакции на рассудочные построения просвещенческой мысли, изменялось и отношение к мифу. Иоганн Гердер, например, находил в фольклоре сокровищницу вековой народной мудрости, а вскоре романтизм в лице Фридриха Шеллинга провозгласил новую культурно-философскую программу, в которой мифу отводилось весьма заметное, чтобы не сказать центральное, место. У Г.В.Ф. Гегеля сложилось весьма сложное отношение к мифу и мифическому сознанию, в котором можно найти следы как просвещенческой критики, так и романтической положительной оценки, но в целом Гегель оказался в этом вопросе менее дальновидным, чем Шеллинг, чей вклад в философию мифа Нового времени надо признать просто пророческим. Когда в 1841–1842 гг. Шеллинг читал в Берлине лекции по своей «Философии откровения», многих разочаровала их тема: Мифология [2; 273–276]. Но и молодой Фридрих Энгельс, и Сёрен Кьеркегор, которые сочли его размышления о мифе «пустословием», оказались слепы в отношении значения проблемы мифа, а Шеллинг проявил величайшее культурно-историческое чутье, когда посвятил этой проблеме свои зрелые годы. Для этнографии второй половины XIX в. изучение мифа стало одним из главных направлений.

Несмотря на обилие литературы о мифе во второй половине XIX в., вряд ли будет преувеличением сказать, что расцвет серьезной философской разработки проблемы мифического сознания пришелся на первую половину XX в. Два труда в особенности выделяются в этот период преемственностью по отношению к Шеллингу. Посвященный мифу второй том «Философии символических форм» Эрнста Кассирера (1925) и «Диалектика мифа» Алексея Лосева (1930) являются вершинами в этой области и сохраняют свое значение до сегодняшнего дня [3, 4]. Несмотря на то, что проблема мифа постоянно привлекала внимание многочисленных мыслителей, историков религии и особенно этнографов и антропологов, эти две книги выделяются среди иных монографий именно глубиной философского проникновения в мифическое сознание и осознанием его своеобразия, несводимости на другие формы мышления. И именно при сопоставлении этих двух доктрин мы выходим на тот уровень изучения проблемы мифа в современной культуре, который соответствует не полемическому и идеологическому, а собственно философскому пониманию ее. Следует заметить все же, что несмотря на то, что и немецкий, и русский философы оба принадлежали к общей философской традиции, восходящей к классическому немецкому идеализму, в своем изучении природы мифического сознания они пришли к довольно разным выводам.

Кассирер рассматривал миф как необходимую фазу в истории человеческого мышления, но такую, которая, в конце концов, преодолевается с развитием научных и философских представлений о мире. Это — общий просвещенческий подход к мифу, который у Кассирера достиг большей тонкости и философской разработанности. Кассирер проявил очень чуткое понимание природы мифа и его отличия от искусства, науки и философии, чем его учение выгодно отличается от расхожих суждений о мифе, характерных для Нового времени. Но все же общий контур его философии мифа соответствовал идее научного прогресса, и мифу отводилось в этом прогрессе существенно важная, но строго локализованная ступень, а это предполагало, в свою очередь, что истинно современное сознание полностью преодолевает миф, освобождается от него и оставляет его позади [3; 16]. Лосев же весьма настойчиво утверждал мысль о том, что сознание нового и новейшего времени не только не преодолело миф, но является, вопреки собственной публично заявляемой принципиальной враждебности мифу, насквозь мифологическим и основывается на своей собственной мифологии в не меньшей степени, чем сознание прежних эпох [4; 17–21].

Современному сознанию — т.е. сознанию Новой истории, новоевропейскому — присущ определенный рода антимифологизм, особенно ярко проявляющийся в критике классической и средневековой мифологии, а также мифологии так называемых «примитивных» народов и даже «необразованных», «непросвещенных» слоев населения в собственной культуре. Когда Фрейзер в «Золотой ветви» ставит в один ряд шамана из далекого первобытного племени и суеверную «шотландскую колдунью», он строго отличает себя от них по главному признаку современного ученого и просвещенного человека: его собственное сознание свободно от мифов [5; 13, 14]. Когда Адорно осуждает миф как форму коллективного сознания, подавляющую индивидуальную критическую способность, он, в сущности, продолжает эту традицию самоопределения Просвещения как культуры, освободившейся от мифа [6; 103–118]. С разных позиций (Барт — с семиотической, Альтхуссер и Адорно — с марксистской) представители «критического» сознания рассматривают миф и мифическое отношение к миру как ложное, вредное, ведущее к закабалению человеческого субъекта и его сознания в идеологических схемах, навязываемых обществу правящими элитами и авторитетами официальной культуры [7, 8]. Эти примеры можно продолжать практически бесконечно.

Однако вопреки этому убеждению, в философии XX в. возникает критика теперь уже самого современного сознания с точек зрения, не подпадающих под категорию современности в том смысле, в котором я условился понимать ее выше, но при этом находящихся в гуще современной истории и современных культурных процессов. Одним из самых ярких критиков современной мифологии стал русский философ Алексей Лосев, издавший в 1930 г. свой труд «Диалектика мифа», посвященный именно философии мифа и содержащий бескомпромиссный и порой жесткий анализ новоевропейской мифологии, и особенно ее марксистской, материалистической фазы. Особое внимание Лосева привлекли в этой мифологии мифы о материи и бесконечном пространстве и времени, и хотя полемический тон его высказываний заслоняет иногда остроту его анализа, ему удалось все же выделить самые существенные их черты. Я вернусь к этим чертам, но прежде нужно отметить вклад других ученых в критику современной культуры в смысле ее отношения к мифу и мифическому сознанию.

Эта критика занимает огромное место в наследии Мирча Элиаде — румынского, а впоследствии французского и американского ученого в области истории религии и сравнительной религии, чьи

труды оказали и продолжают оказывать большое влияние на развитие этих дисциплин [8]. Философская позиция Элиаде отнюдь не совпадает с лосевской — они работали совершенно независимо друг от друга — но при этом его анализ мифического и современного сознания во многом пересекается с анализом Лосева. И Лосеву и Элиаде традиционная мифология представляется предпочтительной — более разумной и более человеческой, чем мифология Нового времени. По мнению Элиаде, антагонизм между мифическим сознанием и современной культурой происходит от десакрализации человеческого мышления и деятельности под действием прогресса, который опустошает, выхолащивает человеческий опыт и жизнь [8; 141, 9]. В качестве одного из главных виновников этого выхолащивания Элиаде рассматривает то, что он именует «историзмом», т. е. представлением об истории как протекающей бесконечно в чисто имманентном времени, без какого-либо выхода в трансцендентное измерение бытия [8; 145, 146]. Современное сознание предстает у Элиаде в виде нерелигиозного, отрицающего всякую связь между собой и трансцендентным началом и вообще считающим такое начало несуществующим или, по крайней мере, безразличным для своего собственного существования. Но даже такая анти-мифическая, десакрализованная культура не может обойтись, по мнению Элиаде, без древних священных обрядов и представлений, которые сохраняются в ней, хотя и только в выхолащенных, чисто внешнесхематических формах. Таким образом, в учении Элиаде мы находим контр-критику прогрессивистского критического направления, своего рода реакцию на просвещенческую критику религии и мифического сознания.

К примерам положительного отношения к традиционному мифу можно отнести также теории Карла Юнга и его американского последователя Джозефа Кемпбелла, а также многочисленные работы этнографов и культурных антропологов, которые отстаивают достоинство изучаемых ими культур перед лицом «современного прогресса», часто оборачивающегося империалистической эксплуатацией и неокOLONIALИЗМОМ [10, 11]. Иногда происходит пересечение научных теорий и популярной культуры. Опираясь на теорию Юнга о мифологических архетипах человеческого сознания, Кемпбелл, например, развил обширное и получившее широкое распространение универсалистское учение о постоянном присутствии мифа во всех культурах, включая современную. Его популярность особенно возросла, когда он стал консультантом известного голливудского кинорежиссера Джорджа Лукача, создавшего знаменитую киноэпопею «Звездные войны».

В традиции Юнга и Кемпбелла признается прогресс Новой истории, но ему отводится ограниченная роль: он касается только технологии и вообще внешних сторон жизни, тогда как внутренняя сущность человеческого субъекта остается неизменной и по-прежнему основывается на мифологии, т. е. современная культура включает в себя мифическое сознание, хотя последнее и понимается здесь в субъективно-психологическом ключе. Овнешнение человеческой жизни, господство дегуманизированной технологии и вообще засилье аналитического рассудка в современной цивилизации здесь воспринимаются как зло, и миф противопоставляется этим последствиям прогресса как некое вечное целительное средство. Миф дает человеческому субъекту чувство осмысленности его существования, цели, принадлежности к большой — чтобы не сказать вечной — истории, т. е. он выполняет не отрицательную, а глубоко положительную роль и в индивидуальной, и в общественной жизни. Антагонизм между прогрессом и мифическим сознанием, с этой точки зрения, не является чем-то непреодолимым, между ними возможно некое гармоническое равновесие.

Но к какой бы школе ни принадлежал тот или иной автор, все они удивительным образом сходятся во мнении о том, что мифическое сознание рассматривает мир как нечто целостное, единое, несмотря на разнообразие составляющих его явлений. И, напротив, в сознании нового времени мир представляется как нечто нецелостное, лишённое окончательного единства и не объединённое никаким общим началом. Именно единством, целостностью мифической картины мира объясняет Кассирер, например, верования в магию, а Лосев — вообще в чудеса. Мыслители же критического направления видят в этом свойстве мифического сознания корень всех его заблуждений, в их работах постоянно «развенчивается» эта якобы иллюзия. Среди конкретных примеров расхождения по этому фундаментальному вопросу самым ярким являются, пожалуй, новоевропейское учение о бесконечных пространстве и времени и критика этого учения в работах Лосева и Элиаде. Исходное представление науки и философии нового времени о бесконечности вселенной в сочетании с убеждением, что все бытие сводится к имманентному существованию, не имеющему трансцендентного иного, делает невозможным признание целостной картины мира и необходимым образом требует как своего следствия доктрины бесконечного прогресса человечества. Впрочем, можно спорить, что здесь обусловлено чем: прогресс принципиальной неполнотой мироздания или бесконечное пространство и время —

бесконечным прогрессом человечества. Я называю сочетание веры в чисто имманентную природу всего бытия с верой в бесконечность вселенной *имманентистским инфинитизмом* и рассматриваю его как основополагающую конструкцию, залегающую в глубинах новоевропейского сознания и определяющую его отношение к мифу и мифическому сознанию (хотя и далеко не только к ним).

Но если миф — это повесть о целостном мире, в котором все разнообразие явлений объединено неким всеобъемлющим началом, а в современном сознании вселенная бесконечна во времени и пространстве, т.е. она никогда в принципе не может быть чем-то целым, завершенным и подчиненным единому принципу, то отсюда проистекают весьма важные следствия. Например: мифический мир поддается полному познанию (хотя «знание» это носит очень специфический характер, к чему я вскоре вернусь), тогда как вселенная, сформированная современными представлениями, не допускает полного и окончательного познания. Из этого вытекает далее, что все знание, накопленное современной наукой, носит чисто гипотетический характер, т.е., наши представления о вселенной никогда не могут совпасть с ее реальным состоянием, что создает логическую проблему для понятия научного прогресса как *улучшения* нашего знания о мире. Если цель прогресса недостижима, то исчезает мера, при помощи которой мы можем этот прогресс оценить, так как в бесконечном процессе мы не можем сказать, приближаемся мы к его завершению или удаляемся от него. Сам вопрос теряет всякий смысл. При этом нужно отметить, что сама по себе категория предела и цели отнюдь не отрицается в современной научной мысли. Напротив, всякое *отдельное* явление рассматривается в научном познании как имеющее некую природную, социальную или психологическую целесообразность, которая заведомо поддается разумному объяснению, но этот принцип не распространяется на *сумму* всех явлений *в целом*, что является, пожалуй, главным внутренним противоречием этой формы сознания. Проистекает же это противоречие именно из инфинитизма современной мифологии.

Возвращаясь к целостному знанию в мифе, нужно прежде всего отметить *мистический* его характер, в котором состоит его специфика. В мифе утверждается полное и окончательное, т.е. абсолютное познание мира, но зиждется оно на мистическом, т.е. разумно необъяснимом единстве человеческого субъекта и Абсолюта. Кроме того, оно носит мгновенный характер, мистик прозревает в существо всех вещей, но выразить это знание на языке человеческих понятий не может. Другими словами, знание это не может быть опосредовано, оно должно испытываться мифическим субъектом в акте непосредственного контакта с неизбежно таинственной вершиной всей иерархии сущего. Мистический момент во множестве мифологических традиций описывается как момент полноты всемирного бытия, завершение восхождения мистика по ступеням познания и вообще окончательная энтелехия как мира в целом, так и человеческого субъекта. Этот момент очень хорошо известен и философии: в «Пире» Платона кульминацией речи Диотимы — являющейся, в свою очередь, кульминацией всех рассуждений об Эросе — на высшей ступени восхождения влюбленного ему открывается именно мистическое единство мира, залегающее в глубочайшем основании всего прекрасного и достойного любви [12, Symp. 210, 211; с. 561, 562]. В мистицизме различных религиозных традиций эта природа абсолютного знания была осознана весьма отчетливо, и мы располагаем многочисленными свидетельствами этого в ведических, индуистских, греко-римских, буддистских, христианских, иудейских и мусульманских текстах, а также в мифологии многих народов мира. В этих традициях указывается также, что, несмотря на непосредственно-мгновенный характер абсолютного знания, достижение момента мистического прозрения требует долгой и напряженной подготовки, тренировки, если угодно, человеческого ума для выработки самой способности воспринять единство с Абсолютом. При этом мистик понимает, что никакой гарантии эта долгая и упорная работа не дает: она только создает условия для соединения с Абсолютом, но сама по себе не обеспечивает его. Абсолютное знание есть всегда мистический *дар*; оно не может быть насильственно исторгнуто из его истока.

Вот эта-то картина и переворачивается с ног на голову в современном мифе о знании. Главное место в нем занимает как раз бесконечная *подготовка* к восприятию полного знания, но сам момент этого восприятия никогда не наступает. Далее, если для традиционного мифического сознания единство познающего с Абсолютом может быть только свободно *даровано* последним, то в современной мифологии познающий субъект *вырывает* у природы ее тайны насильственным образом. В этом образе преодоления сопротивления природы залегают мифологический корень практики научного эксперимента и шире — покорения природы при помощи технологии. Здесь проявляется следствие еще одного переворота, культурной революции, приведшей к возникновению современного сознания, а именно — возведение имманентного человеческого субъекта на высшую ступень в иерархии всех существ в мироздании, которое обозначается в истории идей понятием *антропоцентризма*. Вряд ли

нужно указывать, что ступень эта ранее принадлежала Абсолюту традиционного мифического сознания, и, таким образом, антропоцентризм является не чем иным, как абсолютизацией имманентного человеческого субъекта.

Абсолютное мистическое знание традиционного мифа есть момент, по определению, *чудесный*, т.е. относящийся к тому роду событий, которые свидетельствуют о высшем единстве мира — единстве трансцендентного и имманентного планов бытия — и происходят таинственным образом, не поддающимся разумному объяснению. И напротив: в современном сознании утверждается изначальная невозможность подобных событий, и для современного познающего субъекта признание их возможности может являться только результатом воздействия на сознание той самой «нечестивой троицы», которую я упомянул выше: невежества, предрассудка и суеверия, т.е. некоей аберрации разума. На самом же деле отношение современного сознания к чудесам — а значит, и к мифу, и к мифическому сознанию, для которых чудеса составляют неотъемлемый момент мировой жизни — обусловлено той особой мифологией, на которой оно само основывается. Говоря более конкретно, невозможность чудес для современного сознания обусловлена тем основополагающим конструктом этой мифологии, который я обозначил выше как *имманентистский инфинитизм*.

Имманентистскому инфинитизму новоевропейского сознания в рамках нашей темы противопоставит мистический эсхатологизм мифического сознания, состоящий в утверждении таинственной связи между имманентным, посясторонним, и трансцендентным, запредельным, бытием. Мистический характер этой связи означает, как я уже отметил, что она никогда не может стать совершенно прозрачной для человеческого разума, а доступна только прямому опыту особого рода. Меня в данный момент интересует, однако, не столько непознаваемость этой связи, сколько та мировоззренческая функция, которую она выполняет в мифическом сознании, а именно — обеспечение того самого единства картины мира, которым мифическое сознание коренным образом отличается от новоевропейского. Учение о бесконечности научного познания, отрицающее возможность достижения окончательной цели, т.е. полноты знания, есть зеркальное обращение веры в мгновенное прозрение мистика.

Когда контраст между традиционным мифическим и современным сознанием проводится таким образом, становится особенно явным тот факт, что эти формы восприятия мира страдают зеркально отраженными недостатками. Мгновенное мистическое, чудесное абсолютное знание мифического сознания — это прямая противоположность бесконечному чисто рассудочному и неизбежно гипотетическому знанию с современной точки зрения. (Я оставляю в стороне вопрос о смысле — а вернее, бессмысленности — понятия *гипотезы* вне соотнесения с понятием действительного знания.) Если в мифе трансцендентное бытие полностью определяет характер имманентного плана бытия, то в современном сознании трансцендентного бытия просто не существует, и имманентное бытие полностью определяет самого себя. Если в мифе истории в современном понимании слова нет, а есть, как утверждал Элиаде, лишь повторение первоначальных, священных актов сотворения мира, то в современном сознании история не может иметь завершения по определению и представляется в виде бесконечного прогресса имманентного человечества [9; 68–113]. Повсюду здесь сказываются два противоположных отношения к понятию *бесконечности*. Мистический эсхатологизм порождает представление о мгновенном свертывании профанного времени в запредельную вечность, лишённую внутренних временных различий. В современном же сознании господствует абстрактный инфинитизм, порождая «дурную» бесконечность, т.е. неспособность диалектически соединить воедино понятия начала, становления и конца — того, что Аристотель называл «энтелехией».

В связи с постоянными обвинениями критиков мифического сознания в том, что оно искажает восприятие реального мира и пребывает в мире фантазии, особенно уместно поднять вопрос об отношении этих двух типов сознания к проблеме реальности. Не имея времени для углубленного обсуждения этой проблемы, замечу лишь, что понятие реальности представляет собой практически непреодолимую проблему для самого современного сознания, которое не может внутри себя прийти к устойчивому мнению о том, что составляет реальность, тогда как в мифическом сознании это понятие принимается без критики и рефлексии, в чем, несомненно, заключается его слабость, но одновременно также и зерно его постоянного развития, как бы вопреки самому себе. Далее, в понятие реальности неотъемлемым моментом входит категория единства: только то, что обладает единством может быть реальным, а все, что лишено единства, относится к области нереального, эфемерного, исчезающего, не успев возникнуть. Требование единства совершенно разумно, и в этом смысле миф, представляющий мировое бытие как нечто целостное, выполняет требование разумного осмысления дей-

ствительности. И наоборот: современное сознание, отрицающее единство мира и человеческого опыта, отступает от этого требования, т.е. впадает в иррациональность. Неразумным в мифе, повторюсь, является не целостная природа картины мира, а мистический эсхатологизм — представление о чудесном и мгновенном наступлении момента этой целостности. Продолжая тему зеркальных отражений, можно сказать, что разумным в современном сознании является представление о реальности как процессе, а неразумным — представление об этом процессе как не имеющем завершения.

Заключение

Я надеюсь, что сказанного выше достаточно для того, чтобы прийти к заключению о неизбежности антагонизма между традиционным мифическим и современным сознанием. Оба они, в конечном итоге, являются мифическими, и не по этому признаку проходит между ними линия антагонизма — что бы ни говорили защитники проекта Просвещения, они же — критики традиционной мифологии. Эта линия проходит по пунктам противоположных, но одинаково мифических представлений о мире, человеческом субъекте, природе времени, пространства, познании, истории и будущем человечества. Далее, с философской точки зрения, существование мифического сознания в современной культуре обусловлено двумя обстоятельствами. С одной стороны, оно восходит к разумной необходимости целостности сознания и мировоззрения, а с другой — оно возникает в силу неспособности осознать ее разумность ни традиционным мифическим сознанием, ни его современными формами.

В своем изложении я не касался практической стороны существования мифического сознания в современной культуре, но это не оттого, что оно не имеет практического измерения и непосредственного отношения к реальностям нашей культурно-исторической и даже социально-политической жизни. Напротив, эта проблема и ее философское осмысление имеют самое прямое отношение к пониманию динамики, например, модернизации и религиозного фундаментализма, глобализации и локальных очагов сопротивления ей, а также широкого круга культурных, социальных и политических процессов, происходящих внутри как развитых, так и развивающихся стран.

Корень отношения к проблеме мифа в современной культуре, по-видимому, залегает в антагонизме между имманентистским инфинитизмом и мистическим эсхатологизмом. Преодоление этого антагонизма требует понимания философской функции мистицизма, свойственного мифическому сознанию, с одной стороны, и переосмысления логики бесконечного прогресса — с другой. Проблема мистицизма имеет прямое отношение к современному фундаментализму, а проблема имманентистского инфинитизма — к дебатам вокруг экологического кризиса. Таким образом, проблема мифического сознания в современной культуре имеет самое непосредственное и существенное значение для культурной, социальной и экономической практики. Но, по моему глубокому убеждению, никакое практическое решение этих проблем невозможно без философского осмысления их природы и фундаментальных причин.

Список литературы

- 1 *Барт Р.* Мифологии: пер. А. Лаверс. — Нью-Йорк: Хилл и Вонг, 1972. — 160 с.
- 2 *Гулыга А.* Шеллинг. — М.: Мол. гвардия, 1982. — 317 с.
- 3 *Кассирер Э.* Философия символических форм. Т. 3: пер. Р. Мангейм. — Нью-Хавен; Лондон: Изд-во Йельского ун-та, 1955. — 501 с.
- 4 *Лосев А.Ф.* Диалектика мифа. — М., 1930. — 560 с.
- 5 *Фрэйзер Дж.* Золотая ветвь. Исследование магии и религии. — Нью-Йорк: Изд-во «Макмиллан», 1963. — 776 с.
- 6 *Адорно Т.* Разыскания о Вагнере: пер. Р. Ливнгстоун. — Лондон; Нью-Йорк, 2005. — 648 с.
- 7 *Альтюссер Л.* О материалистической диалектике: пер. Б. Брюстер. — Нью-Йорк: Книги «Пантеон», 1969. — 272 с.
- 8 *Элиаде М.* Миф о вечном возвращении: пер. В.Р. Траска. — Принстон, 1954. — 112 с.
- 9 *Элиаде М.* Священное и мирское: пер. В.Р. Траска. — Сан-Диего; Нью-Йорк; Лондон, 1959. — 256 с.
- 10 *Jung C.* The Portable Jung. — New York: Penguin Books, 1971. — 659 p.
- 11 *Campbell J.* The Power of Myth with Bill Moyers. — New York: Anchor Books, 1988. — 231 p.
- 12 *The Collected Dialogues of Plato, Including the Letters / edit. Edith Hamilton and Huntington Cairns, New York: Bollingen Foundation, 1963. — 1776 p.*

В.Л.Марченков

Қазіргі мәдениеттегі аңыздық сананың мәселелері

Мақалада қазіргі мәдениеттегі аңыз бен аңыздық сананың философиялық мәселелері көтерілді. Аңыз философиясының шеңберінде қалыптасқан әр түрлі теорияларға талдау жасалған. Қазіргі заман санасына қарағанда аңыздық сана, оны құрайтын құбылыстардың әртүрлілігіне қарамай, әлемді біртұтас ретінде қарастырады. Автордың пікірінше, дәстүрлі аңыздық пен қазіргі сананың арасындағы қарама-қайшылық сөзсіз. Сонымен қатар екеуі де негізінде аңыздық болып табылады. Қарама-қайшылықтың себептері әлем, адам, уақыт пен кеңістіктің табиғаты, таным, тарих пен адамзат болашағы жайлы қарама-қарсы көзқарастарда жатыр.

V.L.Marchenkov

The mythical problem of consciousness in modern culture

The article raises philosophical problems of myth and mythical consciousness in modern culture. Analyzes various theories in the framework of the so-called philosophy of the myth. Noticed a consensus that mythical consciousness considers the world as something coherent, despite the diversity of its constituent phenomena in contrast to the consciousness of the new time. The author comes to the conclusion about the inevitability of antagonism between the traditional, mythical and modern consciousness. Both of these, according to the author, are mythical. Antagonism of the line passes through the points opposite views of the world, the human subject, the nature of time, space, cognition, history and the future of humanity.

References

- 1 Barthes R. *Mythologies*, trans. A. Lavers, New York: Hill and Wang, 1972, 160 p.
- 2 Gulyga A. *Shelling*, Moscow: Molodaya gvardiya, 1982, 317 p.
- 3 Cassirer E. *The Philosophy of Symbolic Forms*, 3, trans. Ralph Manheim, New Haven and London: Yale University Press, 1955, 501 p.
- 4 Losef A.F. *The dialectics of myth*, Moscow, 1930, 560 p.
- 5 Frazer James. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, New York: «Macmillan» publishing Co., Inc., 1963, 776 p.
- 6 Adorno T. *In Search of Wagner*, trans. Rodney Livingstone, London and New York, 2005, 648 p.
- 7 Althusser L. *On the Materialist Dialectic: On the Unevenness of Origins*, Althusser L. in *For Marx*, trans. Ben Brewster, New York: «Pantheon» books, 1969, 272 p.
- 8 Eliade M. *The Myth of the Eternal Return, or, Cosmos and History*, trans. W.R. Trask, Princeton UP, 1954, 112 p.
- 9 Eliade M. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, trans. W.R. Trask, San Diego; New York; London: Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1959, 256 p.
- 10 Jung S. *The Portable Jung*, New York: Penguin Books, 1971, 659 p.
- 11 Campbell J. *The Power of Myth with Bill Moyers*, New York: Anchor Books, 1988, 231 p.
- 12 *The Collected Dialogues of Plato, Including the Letters*, edit. Edith Hamilton and Huntington Cairns, New York: Bollingen Foundation, 1963, 1776 p.

纳季拉谢¹, 季骄阳²

¹ 卡拉干达国立大学;

² 新疆石河子大学

(E-mail: nadira_oralbekovna@mail.ru)

改进专业培养未来教师的一些问题

内容摘要: 教育是所有文明国家的优先方向及发展的一个重要指标。哈萨克斯坦共和国的教育体系的特点是教学形式和方法的多样化和广泛性, 教师所体现的高素质和职业能力。国立教育机构教育服务的免费性质使毕业生的要求及所达到的水平标准得到保证。哈萨克斯坦教育发展的重要途径是国际合作, 其重要任务是融入世界教育空间。

关键词: 专业培养未来教师的, 教, 创作方向, 教育改革, 发展。

哈萨克斯坦教育改革的总体目标是教育系统需适应新的社会经济环境。国际经验证实了人力资本的投资, 特别是教育, 尤其是从幼年到成年的教育, 可促进经济发展和社会丰厚的回报。在此背景下, 教育系统, 人力资源体现了在社会发展, 经济实力和国家安全标准中的重要性。[1].

改变社会体系对教育产生影响, 要求它的流动性, 以一个新的历史发展阶段的现实情况作出适当反应, 满足经济发展的需要。

从小就塑造教育在社会, 情感, 和其他生活技能方面的重要作用。这些都是有利于教育服务体系进一步发展的令人信服的理由。因此提出了一个新的国家愿望: 到2020年哈萨克斯坦国家的教育, 经济学和劳动力。教育的发展建立在构建未来的经济, 政治, 社会和文化繁荣的国家平台上。[1].

这篇文章的相关性是由多种因素决定的, 包括: 社会秩序成为现代教师个性创意, 能够实现教育新示范的要求, 需要制定教师培训制度, 针对他们准备适用于教育过程的创新方法。

这就要求理论论证和建立提供心理活动和学生小学教育的生产创造性的活动体系, 如个人发展的基本步骤, 这要考虑到他们个人和时代特征的科学性和有条不紊的系统。

许多年轻的学生甚至在他们初中的过渡不足以形成一个逻辑记忆, 有意注意, 有针对性的监测。这是因为教学方法仍然保留的权利: 到现在为止, 许多教师认为, 如果不加以注意青年学生的特点; 如果他们具有具体的想法, 你必须让他们尽可能具体地学习材料。然而, 这种方法只适应训练已经形成的特殊孩子。然而, 这些特征仅属于过去, 但它们不属于将来 [2].

每个人都是以这种或者那种形式的个体。如果我们考虑到学生的身份, 你可能要谈发展个人经历及其形成各种因素的影响过程与环境的互动积极性, 性格是不是独立完成。人的独特性, 对他的一生, 是能够发展和完善自我的。童年是获得人的个性的独特性这一基础发展的最重要组成部分的最有利时期。

考虑到创造能力的发展可能所有的孩子, 无论智力发展水平, 并有助于生活中所有的问题, 更成功的解决方案, 需要在这方面的老师的工作是极其宝贵 [3].

创造性人格 — 男人的创造者的个性, 那就是, 谁创造一些全新的产品作为他们的活动的结果之一。创意 — 原始和单词的科学意义 — 不是游戏的乐器 (或者说 — 不仅不只是一个游戏), 不拉丝和十字绣。创新是创造新的活动。因此, 有创造力的人 — 一个人准备这样的工作, 并与它打交道 [4].

最常见的在科学文献中, 可以发现这样提人格特质, 如独立的判断, 自尊, 开发美感喜好挑战, 风险承受

能力, 内在动力, 为秩序的愿望, 幽默感。大多数科学家认为, 任何动机和个人奉献精神的存在是创造性人格的主要特征。

有许多研究说, 在大多数情况下, 当孩子能够学习低于其能力, 这是教学差的结果, 老师给孩子和不充分的培训计划的消极态度。总之, 教师与儿童工作的人, 是他们的创新能力发展的主要因素。那老师创建可以激发孩子或摧毁他的自信心, 促进或抑制的利益, 制定或忽略的能力气氛。

自我实现的个人特点，教师的内部能力的披露是为他的创作活动取得成功的必要条件。根据自我实现马斯洛理论，创造性的人对现实更有效的感知——现实被认为它是什么。特点是自发性，简单和自然，即有**创意的人**没有人为的行为。

什么是自我认同的方式？他们是在自己不断的工作和发展自己的内部能力。下面是其中一些：

自我认识——**他本人**，他的长处和短处，独特性和他人区别的研究。这一步也是在他们的生活，他们的原因的事件和个人资料帮助迎来结论的分析和理解。

自信——让自己和他的属性，它允许采取在社会上一定的地位。最重要的是，当一个人会从观望当之无愧的支持和鼓励。不过，也有情况下，**自我主张**是没有根据的，并在节目中展示自己不在于没有发展。

个人发展——一项倡议，以提高他们的人格尊严和能力，消除缺陷。它的特点是实现人的生命的决定，争取进一步发展的能力。

自我实现——**当一个人是一个成熟的人**谁是能够运用自己所学到的知识，能力和技能的一个阶段。看来只有在这种情况下，**当一个人已经取得了一定的高度**，在其发展并能应用其知识的丰满的做法。

发现他的电话——**事实上**，找到自己在世界上的地位和生命的意义。个性发现它的存在和它在这个世界上的目的的本质。**它是自我实现和自我认同非常困难的阶段**，因为他们为什么存在不是每个人都可以回答这个问题，并给社会带来的好处带给他们的活动。

形成于训练和个人的教育过程中的方向，同时准备他们的生活，专业和社区服务，他的家乡的服务。重要的是，年轻一代学习，**他们的个人**，家庭幸福，在活动和相关的意愿社会地位的各个领域取得的成就，以服务他的人民和他们生活状态是很重要的。有该人的方向的三种主要类型：个人，商业，和集体。

个人取向——创建自己的幸福，个人优势的愿望，声望动机的优势。这样的人是最经常忙自己的，自己的感受和经验，**很少响应**他周围的人的需求：忽视了员工或工作的利益来进行。文章认为，首先，能够满足他们的要求，不管其他员工的利益。

着眼于共同行动——**当人的行为**是由必要的沟通和保持与同事搞好关系的愿望，学校决定发生。这样的人有兴趣在合资企业中，**虽然它可能不利于成功实施的任务**，它往往是难以适用，甚至一组任务和实际的援助是最小的。

业务重点——**反映了**该活动产生的动机，爱好的活动中的主导地位，无私的求知欲望，学习新的技能和能力。通常情况下，这样的人寻求合作，并达到最高的生产力组，因此试图证明一个观点认为它的任务是有益的。

今天，人的方向的问题，它需要，动机，兴趣难怪至上。思考他的内心世界的特点，我们自觉不自觉地设法了解他们的需求和愿望，他们的能力和性格。看着其他人，试图了解它，我们像是在问：“你想干什么？”，“你有什么？”，“你有什么？”。

人的定位——是一套稳定的动机，态度，信念，需求和愿望，专注于某些人的行为和活动，取得了相对复杂的人生目标。**方向**总是由社会条件，并在学习和教育形成的个体发育，充当人，这体现在思想，专业方向，在涉及到个人爱好活动的性质，职业在课余时间活动的任何东西（如美术，运动，钓鱼，体育等）。

在所有这些种类的人类活动似乎集中特别有趣的个性：目标，被人设置需求，喜好和设置的倾向，欲望，倾向，理想和别人进行。[5].

在当前的趋势在教育，可以考虑教师的专业准备不变特点的发展背景：自我辩解自己的行为；**基于内部专业动机自我价值的实现**；**一个不断寻求替代教育的现行做法**；**加上他的学生理解教学内容**

（指权力）的元素；**版权引进在教育内容的元件**；**他们的个人和职业行为的反映**；为决策责任；**接受或拒绝**的活动，并与他们的教学理想的位置，传播形式；专注于教学交流的过程中的对话和自我改造。**未来的教师成为自己的职业活动的对象**需要一定的自由度在培训课程的选择建立自己的学习路径。

现代师范教育的任务——**确保竞争力**，将建立的心理和教育支持的所有类别学生的体系的形成。这预示未来教师的发展和诊断正常发育障碍，**找出教育问题**，设计的原因，并实施不同层次的个性化和教学的分化能力。

要做到这一点，**你需要创建一个模范教师的教育**，这将有有助于未来的教师学会了解孩子，要充分评估自己的身体和精神状态，富有成效与他们沟通，成功地克服了重重矛盾。未来的教师必须获得一个基本的人类学训练，让他了解自己的学生，并建立自己的互动与他们充分，考虑到他们的生理，心理和社会发展的客观规律，**他们的个人特点**，能力和他们的主观状态，个人经验的需求，疑问和利益 [6].

教育的现代诠释为人类发展管理的过程涉及考虑教育学作为控制系统，教育活动的管理和教学过程作为过程控制的活动。当代教师教育应保证有足够的管理每一位教师和教育家的文化的发展，培养自己的能力，设定目标，设计，策划，组织，控制，效率分析作为教学活动的组成部分。

因此，准备未来的教师为低年级学生的写作取向的形成将纳入未来的教师，解决贸易的实际问题，从而有助于形成专业的进一步发展。

参考文献

- 1 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы. Указ Президента РК от 7 декабря 2010 года. — № 1118. — С. 14. — [ЭР]. Режим доступа: online.zakon.kz
- 2 Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. — СПб.: Питер, 2008. — 400 с.
- 3 Межиева М.В. Развитие творческих способностей у детей 5–9 лет. — Ярославль, 2002. — 128 с.
- 4 Альтишуллер Г.С., Верткин И.М. Как стать гением: Жизненная стратегия творческой личности. — Минск, 1994. — 45 с.
- 5 Иванчик Т.Ф. К вопросу о формировании значимой направленности личности // Подготовка педагогических кадров: история, теория, практика: сб. науч. тр. и метод. материалов / Под ред. Г.Б.Корнетова, А.И.Салова. — М.: АСОУ, 2013. — 188 с.

Н.О.Сейдигазым, Ц.Цзяоян

Болашақ педагогтарды кәсіби даярлауды жетілдірудің кейбір мәселелері

Мақалада бүгінгі қоғамдағы білім берудің жаңа парадигмасы талаптарын жүзеге асыра білетін педагог шығармашылық тұлғасына деген элеуметтік сұранысын қамтамасыз ету жоғары оқу орны білім беру процесінде болашақ педагогтарды кәсіби даярлаудың негізгі міндеттерінің бірі екендігі атап көрсетілді. Білім беруді дамытудың қазіргі тенденциялары қарастырылды, педагогтың кәсіби даярлығы мотивацияға негізделген өзін-өзі жүзеге асыруға ынтасымен, үздіксіз ізденісте болуымен, білім беру мазмұнына авторлық элементтерді енгізуге қабілеттілігімен, өзі қабылдаған шешімдерге жауапкершілігімен және жеке тұлғаның шығармашылық бағыттылығымен айқындалды.

Н.О.Сейдигазым, Ц.Цзяоян

Некоторые вопросы совершенствования профессиональной подготовки будущих педагогов

В статье отмечено, что одним из основных задач профессиональной подготовки будущих педагогов в образовательном процессе вуза является обеспечение социального заказа общества на творческую личность современного учителя, способного реализовывать требования новой парадигмы образования. В контексте современных тенденций развития образования в качестве инвариантных характеристик профессиональной готовности педагогов рассматриваются самореализация на основе внутренней профессиональной мотивации, непрерывный поиск альтернатив существующей практике образования, внесение авторских элементов в содержание образования, ответственность за принимаемые решения и творческая направленность личности.

N.Seidigazym, Thzi.Thzyoyn

Some issues of improving the training of future teachers

The article noted that one of the main objectives of the training of future teachers in the educational process of the university is to ensure social order of society on the creative personality of the modern teacher, able to implement the requirements of the new educational paradigm. In the context of current trends in the development of education as the invariant characteristics of professional readiness of teachers is considered self-realization on the basis of internal professional motivation, continuous search for alternatives to the current practice of education, the introduction of elements of copyright in the content of education, the responsibility for the decisions and the creative orientation of the person.

References

- 1 The State Program for Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, Presidential Decree of December 7th, 2010, 1118, p. 14.
- 2 Bozovic L.I. *Personality and its formation in childhood*, SPb.: Peter, 2008, 400 p.
- 3 Mezhieva M.V. *Development of creative abilities in children 5–9 years*, Yaroslavl, 2002, 128 p.
- 4 Altshuller G.S., Vertkin I.M. *How to become a genius: Life strategy of creative personality*, Minsk, 1994, 45 p.
- 5 Ivanchyk T.F. *Actual problems of social psychology*, Materials of All-Union symposium, Kostroma, 1986, p. 46–48.
- 6 Preparation of teaching staff: History, Theory, Practice, collection of scientific papers and teaching materials, Moscow: ASOU, 2013, 188 p.

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

ӘОЖ 316.6

Д.А. Жансерікова

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: dibis68@mail.ru)*

Кәмелетке толмаған тәртіп бұзушылардың психологиялық ерекшеліктері

Мақалада тәртіп бұзушы жеткіншектердің қылмыстық мінез-құлықтарына баға беріліп, қылмыстық мінез-құлықты тудыратын механизмдері мен себептері анықталып, жеткіншек жастағылардың тұлғалық даму ерекшеліктері психологиялық тұрғыдан қарастырылды. Автор жеткіншек жастағы баланың осы кезеңде қоғамның мүшесі ретінде өзіне деген саналы көзқарасын қалыптастыратын жаңа әлеуметтік позицияға ауысумен ерекшелінетінін атап көрсетті. Қоғамдағы топтар ішінен осы жеткіншектер көбінесе елдегі әлеуметтік, экономикалық, моральдік тұрақсыздықта көп жапа шегетініне назар аударып отырып, осы мәселенің психологиялық ерекшеліктерін ашады.

Кілт сөздер: жеткіншек жас, тұлға, қылмыстық мінез-құлық, агрессия, психология, әлеуметтік даму, әлеуметтік позиция.

Жеткіншек — бұл алаңсыз балалақ шақтың аяқталуымен күрделі жауапкершілік жүктейтін ересектік шақтың аралық кезеңі, оны психологияда «өтпелі кезең», «қиын», кезең деген ұғымдар аясына сыйғызады. Шын мәнінде мінез-құлықта өзгерістер көп болатын, албырттыққа бой алдыратын, асығыс шешімнің жетегіне еретін ауыр кезең. Сондықтан да отбасында жеткіншек пен ата-ананың өзара түсініспеушілігі жиі кездеседі. Осы кезде қоршаған ортаның ықпалына ерекше мән беретін жеткіншек қылмыстық жағдайларға да жиі барып жатады.

Жеткіншектер арасындағы қылмыстың алдын алу мәселесі — күрделі мәселе. Жеткіншектік кезең балалық шақтан ересекке өткір өтетін қиын қақтығыстық сипаттайтын адам онтогенезінің күрделі кезеңі.

Жеткіншек жасты зерттеуде әлеуметтік дамудағы бала кезінен ересек кездегі көшу үрдісі ең маңызды орын алады.

Бір жағынан, бұндай қиын кезеңде жеке тұлға құрылымындағы дисгармония, баланың қызығушылық жүйесіндегі көріністер, ересек адамдармен қарым-қатынастағы наразылық сипаты секілді негативті көріністер байқалады.

Басқа жағынан, жеткіншек жас көптеген жақсы факторлармен де ерекшеленеді: баланың жауапкершілігі артады, басқа балалармен және ересектермен қарым-қатынас әр түрлі және мазмұнды болады, қызмет аясы айтарлықтай кеңейеді және өзгереді, өзіне және өзгелерге деген жауапкершілік қатынасы дамиды және т.б. Бастысы, бұл кезең баланың қоғамның мүшесі ретінде өзіне деген саналы көзқарасын қалыптастыратын жаңа әлеуметтік позицияға ауысумен ерекшеленеді [1].

Тұлға — бұл өз таңдауы мен өз қызметі үшін жауапты бола алатын, белсенді өмірлік ұстанымды ұстанатын адам, ол:

- іс-әрекетіндегі тәуелсіздікпен ерекшеленеді;
- жауапкершілік алуға және мәселені шешуге қабілетті;
- жүріс-тұрысын басқара алады, ерік күшімен ерекшеленеді;
- ұзақ уақыт бойы өзгеру мүмкіндігіне ие адам.

Жеткіншек тұлғаның қалыптасуы — қиын және өзгермелі процесс: педагогикалық әсері, әдетте, өзін тәрбиелеудегі белсенді субъектпен кездеседі. Жеткіншек тұлғаның қалыптасуы, оның өміріндегі және тәрбиесіндегі процестер қалай қалыптасқан, оның талаптары арасындағы қатынастар, өзін-өзі бағалау және мүмкіндіктері арқылы өз талаптарын қанағаттандыру, өзін-өзі бағалауын ақтау үшін айтарлықтай тәуелді болады.

Жеткіншек жас-баланың тұлға болып қалыптасуындағы дағдарыс кезеңі. Жеткіншектің тұлғалық ерекшеліктеріне екі сөзбен нақты мінездеме беруге болады: тәуелсіздікке ұмтылу. Ол жеке тұлғаның әрбір қырына, жасөспірімнің жүріс-тұрысына, сезіміне әсер етеді.

Жеткіншектермен жұмыс жасау барысында олардың қандай үлгілер мен құндылықтарға бағытталады, нені маңызды және мағыналы деп есептейтінін түсіну керек. Жеткіншек тұлғаның қалыптасуы, оның өміріндегі және тәрбиесіндегі процестер қалай қалыптасқан, оның талаптары арасындағы қатынастар, өзін-өзі бағалау және мүмкіндіктері арқылы өз талаптарын қанағаттандыру, өзін-өзі бағалауын ақтау үшін айтарлықтай тәуелді болады [2].

Жеткіншектің басты ерекшелігі — тұлғалық сенімсіздік. Қарама-қарсы қасиеттер, баланың ұмтылыстары, үрдістерінің бір-бірімен күресуі, бәсекелесуі мінез-құлықтың қарсы сипатын және есейе бастаған баланың жүріс-тұрысын көрсетеді. Жеткіншек жаста мінез-құлық ерекшеліктері қалыптасады. Жасөспірімге тән ең негізгі ерекшелік, «кемелдікке» ұмтылу болып табылады. Жасөспірім ересек адамдардың оның пікірімен келісуі үшін, өзінің көзқарасы мен үкімдерін қорғайды. Ол өзін басқалармен тең дәрежеде бола алатындай айтарлықтай ересекпін деп есептейді.

Қоғамымыздағы ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан мызғымас дәстүріміз — еліміздің ертеңгі болашағы жеткіншектеріміздің тұлғалық құрылымын, мінез-құлқын сапалы қалыптастыру. Бұл күн тәртібінен түспейтін өзекті мәселе. Дегенмен, қоғамымызда болып жатқан сан алуан өзгерістер жеткіншектердің шалыс басып, өмірлік өкінішке жетелейтін жайттарға жолығып жатқандары да баршылық. Жеткіншек бұл алаңсыз балалақ шақтың аяқталуымен күрделі жауапкершілік жүктейтін ересектік шақтың аралық кезеңі, оны психологияда «өтпелі кезең», «қиын кезең» деген ұғымдар аясына сыйғызады. Шын мәнінде мінез-құлықта өзгерістер көп болатын, албырттыққа бой алдыратын, асығыс шешімнің жетегіне еретін ауыр кезең. Сондықтан да отбасында жеткіншек пен ата-ананың өзара түсініпеушілігі жиі кездеседі. Осы кезде қоршаған ортаның ықпалына ерекше мән беретін жеткіншек қылмыстық жағдайларға да жиі барып жатады. Жеткіншектер арасындағы қылмыстың алдын алу мәселесі күрделі мәселе. Жеткіншектік кезең балалық шақтан ересекке өткір өтетін қиын қақтығыстық сипаттайтын адам онтогенезінің күрделі кезеңі.

Жеткіншектердің әлеуметтенуі отбасынан бастау алады. Отбасындағы психологиялық жағдай баланың болмысына әсер етпей қоймайды. Жеткіншектердің отбасындағы кейбір жағдайлармен келіспеуі олардың өздеріне жасаған ересектердің қарым-қатынасы кейде наразылығында тудырып жатады. Кейбіреулері сәтсіз отбасының бейкүнә баласы болып балалық шақтың өзінде психологиялық жарақат алса, енді біреулері толық емес отбасында тәрбиеленіп, өмірдің ащы дәмін ерте татып торығып жатса, енді біреулері ата-ана алақанының жылуын сезінбей жетімдер үйінде тәрбиеленіп, сол сияқты сансыз себептердің ықпатымен қылмыс жасауға барып тағдыр тәлкегіне түсуде [3].

Жеткіншек жастағыларды тәрбиелеу және оқыту қазіргі таңда психологиялық-педагогикалық өзекті мәселе ретінде күн тәртібінен түспей отырғаны мәлім.

Қазақстан Республикасында білім беру мен тәрбиенің мазмұнын жаңарту мәселесі алға қойылып, халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру, баланың қоршаған ортадағы қарым-қатынасын, дүниетанымын, өмірге деген көзқарасын және соған сай мінез-құлқын қалыптастыру көзделіп отыр. Сондықтан балалардың ішінде ерекше категория болып табылатыны «жеткіншек жастағыларға» адамгершілік тәрбие берудің формаларын, әдіс-тәсілдерін жетілдіру аса қажет.

Адамның өзін-өзі бағалауы туралы айтқанда, оның нәтижесі байқалады: жоғары немесе төмен, адекватты немесе адекватты емес т. б. Бірақ адамның бұл бағалауға келуін, оның қандай құралдарды қолданғанын, ол өзін тануда қандай ақпаратқа сүйенгенін білу керек. Әр түрлі факторлерге байланысты бірнеше жолмен өзін бағалауға болады. Кей адам өзінің өткен тәжірибесін талдайды, қорытынды шығарады, өз қатесін қайталамауға тырысады. Ал, кейбіреуі мұндай әрекеттер жасамайды. Кейбіреулерге өзін-өзі бағалаудың негізі өз тілегі болып табылады. Мұндай адамдар ешқашанда сын-пікірлермен келіспейді. Өзін-өзі бағалаудың маңызды негізі — қоғамдық-әлеуметтік

нормалар. Бұл кезде өзін-өзі бағалау схема бойынша құрылады: «Мен бұл нормаға сәйкес келемін, демек, мен жақсымын; сәйкес келмесе — жаманмын».

Жеткіншек тұлғасы өздігінен қалыптаспайды, олар қоршаған ортаның ықпалымен қалыптасады. Әсіресе жеткіншектерге өзге адамдармен өзара қарым-қатынаста кіші топтар ерекше әсер етеді. Ең алдымен жеткіншектердің тұлғасының қалыптасуында маңызды рольді отбасы алады. Әр түрлі авторлар сәтсіз отбасылардың әр алуан типтерін бөліп қарастырады және олардың жеткіншектердің мінез-құлықтарының ауыту жағдайларына әсерін талдап көрсетеді. Өзін-өзі бағалауды адамның өмірінің басқа психикалық көріністерінен бөліп алуға болмайды. Ол ойлаумен де, еспен де, адам өмірінің эмоционалдық өмірімен де байланысты. Өзін-өзі бағалау даму деңгейлері мен алға басу қарқынын анықтайды.

Олар өздерінің жас ерекшелік мүмкіндіктерін жоғары бағалап, ересек адамдардан еш айырмашылығымыз жоқ деген қорытындыға келеді. Осы жерден олардың дербестікке және әйгілі «тәуелсіздікке» ұмтылу сипаты көрініс табады, осы жерден өзіне деген қатынастың қиындығы және өкпешілдік, ересектердің құқықтары мен мүдделерін бағаламайтын өткір реакция көрсету сипаты байқалады. Жеткіншекке тән жоғары қозғыштықты, жеткіншектің өз мінезіне қанағаттанбаушылығын, салыстырмалы жиі және тез көңіл-күйінің ауыспалылығын ерекше атап өту керек [4].

Кәмелеттік жасқа толмаған балалардың қылмысына сыртқы ортаның жағымсыз факторлары және кәмелеттік жасқа толмаған тұлғаның өзі себеп болады. Қылмысты көбінесе педагогикалық «ушыққан», былай айтқанда «қиын» жасөспірімдер жасайды. Кәмелеттік жасқа толмаған балалар — қылмыстық топтар тарапынан ең зардап шеккендер.

Жасөспірімдер арасындағы қылмыстың өсуінің негізгі себептері жиі қамтиды:

- көптеген отбасындағы бала тәрбиесінің қанағаттанарлықсыз шарттары;
- балаларға және жасөспірімдерге педагогикалық тәрбие беру барысындағы ата-аналарға әлсіз көмек;
- көптеген мектептер мен басқа да мекемелердің білім беруінің қанағаттанарлықсыз шарттары;
- осы мекемелерде тәлімдік жұмысты жүргізетін кадрлардың әлсіз дайындығы;
- мектептен тыс мекемелерде тәрбиенің қанағаттанарлықсыз шарттары;
- кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі комитеттерінің қанағаттанарлықсыз жұмысы;
- отбасы, мектеп, бала күтімі бойынша орталықтары, балалар мен жасөспірімдердің білім беру, мәдени және басқа да мекемелер, сондай-ақ кәмелетке толмағандар арасында алдын алу полиция, қылмыстық қудалауды және сот ықпал етуге арналған қоғамдық ұйымдардың қызметіндегі формализм;
- жасөспірімдер қылмысына қарсы күрес жүргізу құқық қорғау органдарының жұмысындағы кемшіліктер [5].

Құқық бұзушының жеке басын зерделеу қажеттілігі бірінші кезекте болу себебі жасөспірімдер қылмысының деңгейі төмендейді ғана емес, сонымен қатар анық айқындылықты көрсетеді. Негізінен, жасөспірімдер арасындағы қылмыстың өзектілігін, жасөспірімдердің агрессия, қатыгездіктің түрлі нысандарымен байланыстырады. Көбінесе бұл процесс бала кезінен ересек күйге баланың ауысу тоғысында көрінеді — жеткіншек жастағы жасөспірімдердің агрессия мәселесі дәрігерлер, педагогтар мен психологтардың, сонымен қатар тұтастай қоғам үшін ең өткір мәселелердің бірі болып табылады.

Көбінесе қылмыс жасау барысында жасөспірімдерде агрессия, адуындық және дұшпандық сезімі жоғарылайды.

Агрессия мәселесі әсіресе жасөспірім кезде, қылмыстың өсу деңгейіне байланысты бірінші кезекте тұрады. Ал бұл мәселені түсіну және жасөспірімдерде агрессия деңгейін төмендету жолдарын іздестіруге бағытталған психологиялық-педагогикалық жұмыстың кемшілігімен байланысты. Жеткіншектің тұлғалық қасиеттері мен агрессивтілігінің байланысы, жасөспірімдік қылмысқа әкеледі. Аталған көріністер түрлі тәсілдермен көрініс табады, атап айтқанда:

- нашакорлықпен;
- маскүнемдікпен;
- білім алуға қызығушылықтың болмауы;
- суицидтік үрдістер;
- басқаларға зиян келтіру (қылмысқа бару).

Сондай-ақ жасөспірімдер арасындағы қылмыстың мынадай үрдістері көрсетіледі:

- ауыр және аса ауыр зорлық-зомбылық қылмыстардың өсуі;
- ұйымдасқан және топтық қылмыс санының өсуі;
- суық қару мен атыс қаруын кеңінен пайдалану;
- жеке адамға қарсы қылмыста қатыгездік және цинизм.

Көптеген авторлар қанағаттандырылмаған қажеттіліктен агрессивті мінез-құлық пайда болады дейді А. Бандура, Д.З. Скорны. Бала агрессиясы қарым-қатынастың іске асырылмаған қажеттілігін тудырады, бұл ата-ананың эмоционалдық салқындығынан туындаған қарым-қатынасынан, оның ішінде жылудың болмауынан және мейірімділіктің жоқтығынан, шектен тыс қаталдықтан және күш көрсетіп жазалауды шамадан тыс пайдалану себебінен туындайды. Ересектердің тым жиі тыйымдары мен бұйрықтары, сондай-ақ балалар мен жастардың тәуелсіздігін, дербестігін шектету іске асырылмаған қажеттілікті туындатады [6].

Баланың агрессия көріністерінің негізгі себептері мыналар болып табылады:

- құрдастарын өзіне назар аудартуға ұмтылу;
- қалаған нәтижелер алу үшін ұмтылу;
- лидер болуға ұмтылу;
- қорғаныс және кек;
- өзінің артықшылығын айқындау мақсатымен, басқа адамның қадір-қасиетіне нұқсан келтіруге ұмтылу.

Криминогендік факторларға қатысты мемлекет пен қоғамның қабылдаған шаралары, кәмелетке толмағандардың әлеуметтендіру процесі олардың әсерін азайту үшін, оңды нәтижелер бермейді. Жасөспірімнің тұлғалық қалыптасуы мен дамуы жеткіншек жаста жүзеге асады деген негіз бар. Кәмелетке толмағандардың қылмысы динамикасымен құрылымы алаңдаушылық білдіреді, сондай-ақ ересек қылмыспен тығыз қарым-қатынасы болып табылады.

Жеткіншектердің қылмыстық әрекеті жалпы халықтық мәселе, сондықтан мектеп — ата-ана — қоғамдық ұйымдар — мемлекет жүйесінде бірізді жұмыстар ұйымдастырып, оған барлық адамзаттың бірлесіп әрекет еткен жағдайда шешіледі. Әрбір адам өзінің жеке өнегесімен үлгі көрсетуі қажет.

Қоғамдық ортада жүріп жатқан әлеуметтік-психологиялық, экономикалық жаңару процестері өмірге жақсы өзгерістермен қатар, кейбір келеңсіз жағдайлардың туындауына әкеліп отыр. Солардың қатарына жұмыссыздық, ішкіштер мен қылмыстың өсуі, әсіресе жас жеткіншектердің арасындағы қылмыстық мінез-құлық, оқуды тастап, ауыр қылмыстар жасау жағы қатты аландатушылық тудырады. Осыған байланысты қылмыстық мінез-құлық танытқан балалармен әлеуметтік-психологиялық, педагогикалық жұмыстар жүргізу кейінгі кезде өзекті мәселеге айналып отыр.

Психологиялық ғылыми әдебиеттерге сүйене отырып, кейінгі зерттеу жұмыстары қылмыстық мінез-құлық динамикалы үрдіс екенін, ол біртіндеп басталып, арты үлкен трагедияға айналатыны анықталған. Қоршаған адамдар көбіне дер кезінде көңіл аудармай, аяғы ауыр қылмыскерге айналғанда кешіккендерін бір-ақ сезеді.

Еліміздегі оқу-тәрбие жұмысына байланысты болып жатқан жаңартулар білім мен тәрбие жұмысын қайта қарауды міндеттейді. Бүгінгі таңда тиянақты білім беру жүйесінде балалармен тәрбие жұмысын дамыту мақсат болып отыр. Осыған байланысты мектептің алдына қоятын ең басты мәселесінің бірі — өркениетті, прогресшіл бағыттағы, азаматтық-адамгершілік қасиеті мол, терең білімді ұрпақ тәрбиелеу. Біздің қоғамымызда әлеуметтік мәселелердің бірі бұл кейінгі кездері жастар арасындағы қылмыстық жағдайлардың жиі кездесуіне ықпал етуде [7].

Бұл қылмыс жасаушылардың тұлғаға қарсы әр түрлі жарақаттардың жиі кездесуі алаңдатуда. Әсіресе жастар арасындағы жанжалды жағдайлар, топтық төбелес, қатігездіктің, мейірімсіздіктің негізін сипаттап отыр.

Қазіргі таңдағы ересек адамдардың ауыр қылмыс жасауын салыстырмалы түрде қарастыратын болсақ, бұл адамдардың жиі қақтығыстарға түсуі мен агрессиялық мінез-құлқынан туындайтындығы іс-жүзінде дәлелденген.

Біз әлеуметтік-қоғамдық көп өзгерістердің тұрғындардың мүліктік иеліктері мен өзге де иеліктерінің түрлі формаларының куәсі болып табыламыз.

Негізінен әлеуметтік қарама-қайшылықтардан тұлғааралық және топтараралық қақтығыстар туындайды.

Психологтардың тұлғаның сан алуан өзгерістерімен кәмелеттік жасқа толмағандардың тұлғалық ерекшеліктерімен олардың біріктілігі туралы пікірлері сан алуан болып табылады. Осыған түрлі

бағыттағы жас жеткіншектердің агрессивтілік атқарылған жұмыстар мен айтылған пікірлер, жасалған жұмыстар, олардың сапалары дәлел болып отыр. Біздің елімізде агрессивтілікті мінез-құлықты түзету және олардың алдын алу, сауықтыру шаралары төңірегінде аз жұмыс атқарылмаған, демек, бұл мәселені шешуге арналған арнайы тәжірибелер қалыптасқан.

Жеткіншек кезеңінде өзін-өзі тану көп жағдайда өзін-өзі ұстай білу процесінде қалыптаса бастайды. Іс-әрекетті бағыттаудың жалпы жүйесі болып өзін-өзі бағдарлай алуы болып табылады. Өзін-өзі бағдарлай алудың ішкі түрткісі өзін-өзі бағалауы болып табылады. Қарым-қатынас әсер ете бастаған соң әр түрлі адамдардың қарым-қатынас барысында өзін-өзі бағалауы баланың басқа адамдармен қарым-қатынасқа түсу кезінде бағдарлай алады [8].

Көптеген зерттеушілер «Мен» бейнесінің қалыптасуында жеткіншектердің үлкендермен және өзімен қатарлас балалармен қарым-қатынас жасауы үлкен роль атқарады дейді. Белохвостованың зерттеулері бойынша, жеткіншектер басқа адамдармен, сол адамдарды түсіну үшін, бірге іс-әрекет жасау үшін қарым-қатынасқа түсетіндігі көрінеді. Басқа біреудің образы оларға қарым-қатынасқа түсу үшін өте маңызды. Жеткіншектердің «Мен» образының қалыптасуы басқа біреудің образының қалыптасуымен байланысты. Көп жағдайда басқа образ оның өзімен жасты адамы болып табылады. К.Н. Платонның зерттеулерінде жеткіншектің жалпы ерекшелік сапаларын оның өзімен жасты баламен байланысында көруге болады деген. Идентификация сезімін барлық жеткіншектер өткереді, ол «Мен» образын қалыптастырудағы ең маңызды кезеңі болып табылады.

Бұл кезең жеткіншектерде «Біз» образы мен «Мен» образының сапалы дамуына әсер етеді. Өзін-өзі танудың филогенетикалық аспектілерін қорытындылай келе, Боришевский өзін-өзі тану «Біз» түсінігіне жалпыға қараған сияқты қоғамдық топтардағы адамдардың жоғарға даму сатысына коллективті өзін-өзі тану болып келуі мүмкін дейді. Жеткіншек өзін-өзі тани алады, өзінің «Мен» сезімін басқалардың «Мен» сезімінен айыра алады. Жеткіншек кезеңінде өтпелі кезеңде, көптеген зерттеушілер көрсеткендей, баланың «Мен» образының қалыпсыз бола бастайды. И.С. Кон жазғандай, «Мен» образы өзінің жалпылығын жоғалтады, жеке адам өзінің «Мен» образындағы құлшынысын, талпынысын төмендетіп, қиындықтарды қалыпсыз жағдайларда көре бастайды.

Жеткіншек кезеңінде өзін-өзі танудың жаңа кезеңі басталғанда өзіне қатынасының даму кезеңі басталады. Мұнда ең маңызды сәттер болып өздерінің «Меніне» жаңа сапалы түрлер енгізеді, өзіне-өзі басқа біреумен салыстыра отырып баға береді. Жеке баға беруден жалпыға көшу, өзіне-өзінің қатынасын қалыптастыруы. Жеке сапаларға баға беру өзіне бағынышты маңызды роль атқарады. Дәл осы кезде жеке жүйесін қалыптастыру негізінде өзіне эмоционалды баға беру қалыптасады. Оперативті баға беру іс-әрекет нәтижесінде өз көзқарастарынан туындайды. Әсіресе нақты және идеалды «Меннің» сәйкес келмеуі маңызды мәселе болып табылады. И.С. Конның пікірінше, бұл сәйкес келмеушілік қалыпты жағдай, бұл когнитивті дамуды көрсетеді. Балалықтан өтпелі кезеңде өзін-өзі сынау өсе түседі [9].

Адамның қылмыстық мінез-құлқының үш негізгі факторы бар: әлеуметтік, психологиялық, биологиялық. Қылмыстық мінез-құлық әлеуметтік факторы адамның қоршаған ортасына, жанұя мүшелерінің өмір сүру қалпына мәдени құндылықтарының қалыптасуымен тығыз байланысты. Психологиялық факторлары жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерімен, мысалы, жабырқау көңіл-күйді көтеру, «экстрим», өзіндік бағаның төменгі деңгейі, өзгелердің алдында батылдық, тәуелсіздік таныту т.б. байланысты. Сонымен қатар бұл құбылыстың биологиялық факторларына тұқым қуалаушылық, жүйке жүйесі мен психикалық ауытқушылықтарды жатқызуға болады.

Қылмыстық мінез-құлықтың ерте байқалатын көрсеткіші — жеке тұлғаның әр түрлі ауытқушылықтарға душар болуы. Ең алдымен, оның әлеуметтік бағдары, мағына тудырушы мотивтік-құндылық өрісінің тарылуы, ақыл-ой қызыметінің бұзылуы сияқты түзетуге келмейтін өзгерістердің орын алуы. Сондықтан қылмыстық мінез-құлықтың алдын алу шараларын ертеден бастап, әсіресе жеткіншектерді қылмыстық әрекеттен сақтау — бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Ол үшін үгіт-насихат жұмыстарымен қатар, жанұя әлеуметтену институтының жұмысын жандандыру қажет. Өйткені көптеген жеткіншектердің қылмыстық мінез-құлықтарының механизмдерінің бірі отбасындағы тәрбие екенін ғалымдар дәлелдеді. Қазіргі кезде жеткіншек жастағы оқушылардың жалпы және психикалық дамуының жеткілікті деңгейіне қол жеткізу үшін, ең алдымен, бұрынғыша оқушыны пәндік білім, біліктердің белгілі бір жиынтығымен қаруландыру емес, оқу әрекетін қалыптастыру негізінде жеке бас тұлғасын тәрбиелеу мақсаты қойылып отырғаны белгілі.

Жеткіншектер қазіргі кезеңде тез өзгермелі мәдениетте, хаос және тұрақсыз, құбылмалы ортада өмір сүреді. Мұның өзі қылмыстың жоғарылауына әсер етеді. Бұрынғы баға жетпес құндылықтар күмәндану, сенімсіздік сезімдерін тудыра бастады. Мысалы, отбасы ертеректе сенімді, қауіпсіз ошақ болса, қазіргі кезде жанұядағы келіспеушілік, түсініспеушілік әсерінен үлкен мәселелерге (өз-өзіне қол жұмсау, қылмысқа бару т.б.) итермелуші себептерінің біріне айналып отыр.

Қазіргі жеткіншек мазмұны бойынша және әлеуметтану тенденциялары жағынан күрделі ортада өмір сүреді. Бұл, біріншіден, техника-технологиялық құралдардың жылдам жасалу қарқынымен, екіншіден, ақпараттың қанық сипаттарына, үшіншіден, экономикалық-экологиялық дағдарыстарға байланысты. Ал бұл кезегінде балаларда үмітсіздікті, ал жастарда санасыз қарсылық әрекеттерін, қоғамдық қызығушылық жақтың қасынан дамиды индивид дамуын туындатады. Адам қоғамындағы топтар ішінен осы жеткіншектер көбінесе елдегі әлеуметтік, экономикалық, моральдік тұрақсыздықта көп жапа шегеді. Олар құндылықтар мен идеалдардың ескесін бұзып, жаңасын әлі жасай алмайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Простакова Т.М. Кризис подросткового возраста. — М.: Феникс, 2009. — С. 105.
- 2 Кулагина И.Ю. Возрастная психология: развитие ребёнка с рождения до 17 лет. — М.: Изд-во УРАО, 1999. — С. 140–161.
- 3 Казанская В.Г. Подросток. Проблемы взросления. — СПб.: Питер, 2008. — 288 с.
- 4 Обухова Л.Ф. Детская (возрастная) психология: учеб. пособие. — М., 1996. — С. 188.
- 5 Шапинова С.А. Подросток: общество и закон. — Алма-Ата: Наука, 1989. — 18 с.
- 6 Кон И.С. Психология старшеклассника. — М.: Просвещение, 1980. — С. 110–112.
- 7 Долгова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. — М.: Юрид. лит., 1981.
- 8 Ақажанова А.Т. Девиантология: оқу құралы. — Алматы: Заң әдебиеті, 2009. — 126 б.
- 9 Иванова Л.Ю. Агрессивность, жестокость и отношение старшеклассников к их проявлениям // Проблемы личности профилактика отклонений в её развитии. — М.: Архангельск, 1993. — С. 97.

Д.А.Жансерикова

Психологические особенности несовершеннолетних правонарушителей

Статья посвящена психологическим особенностям несовершеннолетних правонарушителей. В ней дана оценка особенностям механизма преступного поведения, а также показаны причины, порождающие его и совершение преступлений в несовершеннолетнем возрасте. В подростковом возрасте дети как члены общества переходят на новую социальную позицию, которая формирует их самосознание. В статье раскрываются психологические особенности проблемы большей подверженности подростковых групп в обществе социальным, экономическим и моральным изменениям.

D.A.Zhanserikova

Psychological features of minors right of violators

The article is devoted to the psychological characteristics of juvenile offenders. It assessed the features of the mechanism of criminal behavior of minors, and also shows the causes of criminal behavior and crimes committed as minors. The author of the article points out that in adolescence the children as members of society are moving to the new social position which forms their identity. Since teenage groups in society are more susceptible to social, economic and moral changes in the article reveals the psychological characteristics of this problem.

References

- 1 Prostakova T.M. *The crisis of adolescence*, Moscow: Phoenix, 2009, p. 105.
- 2 Kulagina I.Yu. *Age psychology: the development of the child from birth to 17 years*, Moscow: URAO publishing 1999, p. 140–161.
- 3 Kazanskaya V.G. *Teenager. The problems of growing up*, Saint Petersburg: Peter, 2008, 288 p.
- 4 Obukhova L.F. *Children (age) psychology: tutorial*, Moscow, 1996, p. 188.
- 5 Shapinova S.A. *Teenager: Society and Law*, Alma-Ata: Nauka, 1989, 18 p.
- 6 Cohn I.S. *Psychology senior high school student*, Moscow: Prosveshchenie, 1980, p. 110–112.
- 7 Dolgova A.I. *Social and psychological aspects of juvenile delinquency*, Moscow: Yuridicheskaya literatura, 1981.
- 8 Akazhanova A.T. *Deviancy: tutorial*, Almaty: Zan adebieti, 2009, 126 p.
- 9 Ivanova L.Yu. *Coll. Problems of personality. prevention of abnormalities in her development*, Moscow; Arkhangelsk, 1993, p. 97.

К.С.Игембаева

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: Igembayeva.K_1981@mail.ru)*

Қазақ ұлтының туыстық қарым-қатынас ерекшеліктерінің ұлтық сана-сезімнің қалыптастыруына әсерін зерттеу

Мақалада қазақ отбасының ерекшеліктері және ұлттық сана-сезімді қалыптастырудағы ролі теориялық тұрғыда сипатталған. Сонымен қатар қазақ ұлтының туыстық қарым-қатынасын анықтауға бағытталған зерттеу нәтижелеріне талдау жасалған. Туыстық қарым-қатынас ерекшеліктерінің адамның ұлттық сана-сезімінің қалыптасу процесіне әсері зерттеу нәтижелерінің негізінде көрсетілген. Зерттеу әдісі ретінде сұрақнама жүргізілген. Ұлттық сана-сезім әрбір ұлт өкілінің ажырамас компоненті болғандықтан, оның қалыптасуының бір факторы ретінде туыстық қатынастар жүйесінің ерекшеліктерін алуға болады. Эксперименталдық зерттеу нәтижелері оқушылар мен ересек адамдардың туыстық қарым-қатынас ерекшеліктерін білу деңгейіне негізделді.

Кілт сөздер: қазақ ұлты, ұлттық сана-сезім, отбасы, туыстық қатынастар, салт-дәстүр, этнос, ұлттық біртектілену, нағашы жұрт, өз жұрты, қайын жұрт.

Туыстық қарым-қатынас қазақта бір-біріне қол үшін беріп, көмек көрсету тұрғысында да өзінің кең пейіл бауырмалдығымен, дархандылығымен, жомарттығымен байқалады. «Балалығыңды сағынсаң — нағашыңа бар, жігіттіңді сағынсаң — қайыңа бар» дегендей, қазақ халқының туыстық ерекшеліктері бір-бірімен байланысты үш жұрттың арасындағы қатынастардан анық көрінеді.

Отбасы қоғаммен қатар дамып, қоғаммен бірге өзгеріске түседі. Ұлттық сана-сезімнің қалыптасуында, негізінен, басты рольді отбасындағы тәрбие атқарады. Ал қазақтардың жанұядағы ұлттық ерекшеліктеріне келетін болсақ, ол ең бірінші салт-дәстүрден басталады. Салт-дәстүр дегеніміз — халықтардың кәсібіне, сенім-нанымына, тіршілігіне байланысты қалыптасқан, ұрпақтан ұрпаққа ауысып отыратын қоғамдық құбылыс. Ол отбасындағы тәрбиеде қалыптасады. Жеке адам жаңа салтты ойлап шығара алмайды немесе бұрынғы қалыптасқан салтты жоғалта алмайды [1].

Осыған орай біздің зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты қазақтың туыстық қатынастарының ерекшеліктерінің ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына әсерін зерттеуге негізделді. Бұл мақаламызда ұлттық сана-сезімнің оқушылармен ересек адамдарда қалыптасу процесін салыстырмалы зерттеу негізінде ұсынғанды жөн көрдік.

Зерттеуіміздің өзектілігі туыстық қарым-қатынас ерекшеліктерінің, ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына әсер ететіндігін дәлелдеу мақсатымен анықталады.

Ұлттық психологияның құрылымдық белгілерінің бірі — ұлттық сана-сезім. Ол адамдардың ұлттық мүддесіне, салт-дәстүрлеріне, әдет-ғұрыптарына, тіліне, мәдениетіне қатынастан көрінеді. Ұлттық сана-сезімді қалыптастыруда қоғамның басты әлеуметтену институттарының бірі отбасының орны бөлек.

Ұлттық сана-сезім дегеніміз — өзінің ұлттық өкілділігін мойындай отырып, ұлтына деген сүйіспеншілік, жанашырлық, халық мұраларын, мақтанышын бағалай білу [2].

Ұлттық сана-сезім өз ұлтының әлеуметтік-этникалық мәнін түсіну, ұлтаралық қатынастарда қандай жағдайға ие екендігін, жалпы адамзат дамуында қандай үлесі барын ұғыну, әрі өзге халықтармен бірдей бостандықта өмір сүруін т.б. жағдайларды жете түсіну болып табылады. Ұлттық сана-сезімнің пайда болуы халықтардың тарихи дамуының ерекше кездерімен байланысты. Ұлттық сана-сезімнің қалыптасуында рухани-мәдени шығармалар, ұлттық рухани мұралар үлкен роль атқарады. Ұлттық сана-сезімді әрбір топ өздігінше қалыптастырып, негізгі топтық мүддеге, мұқтаждыққа, тілегіне, талабына сай жүзеге асыруға тырысады. Ұлт өкілі алдымен өзінің сол ұлт мүшесі екендігін мойындамаса, оның барлық өміріндегі тарихи-әлеуметтік, саяси және мәдени құбылыстарына, жеріне, еліне, халық батырларына, қайраткерлеріне т.б. деген мақтаныш сезімі, қуанышы болмаса, онда шындыққа толы шынайы ұлттық сана-сезімнің болуы мүмкін емес. Себебі белгілі бір ұлттың өкілі емес адам жоқ. Соған сәйкес ол ұлттық психологиясын алдымен өз ұлтын сезінуден, оған жауапкершілікпен қараудан бастауынан қарастыру қажет [3].

Ұлттық ерекшеліктердің өзі ұлттардың табиғатымен шарттас емес, олардың дамуының тарихи жағдайларына байланысты. Ұлттық сана-сезімді ұлтшылдық көріністен ажырата білу керек. Ұлттық сана-сезім ұлттық өмірдің табиғи компоненті болса, ұлтшылдық ұлттық сана-сезімнің бұрмаланған, жалған түрі болып табылады. Адамның рухани байлығы оның ұлттық сана-сезімімен байланысты.

Қоғамның дамуының тарихи қалыптасуының барлық кезеңінде адамдардың әлеуметтік қоғамы қалыптасқан. А.Г.Харчев: «Отбасы — ата-ана мен балалардың өзара қарым-қатынасы және мүшелерінің бір-бірімен туысқандық қатынастары арқылы көрінетін нақтылы тарихи, әлеуметтік кіші топ жүйесі», — деп көрсетеді.

Халықтар өмірінің деңгейі өзгеруіне сәйкес дәстүрлер де ауысады, дамиды. Қазақ халқы: «Дәстүрдің озығы бар, дәурені өткен тозығы бар», — деп заман талабына сай дәстүрлерді дәріптеп, тәлім-тәрбиенің пәрменді құралы ретінде пайдаланып келген. Мысалы, көп жылдар бойы «діни мейрам» деген жаңсақ көзқараспен Наурыз мейрамын еліміз мүлде атаусыз қалдырып келсе, қазіргі демократия кезінде ол қайта жаңғыртылып, жалпы халық мейрамына айналды. Салт-дәстүр белгілі бір әдет-ғұрыптарымен байланыста туады. Мысалы, бала тәрбиесімен байланысты шілдехана, сүйінші сұрау, бесікке салу, сүндетке отырғызу; ал үйленумен байланысты құда түсу, жасау беру т.б. салт-дәстүрлер қазақ халқында ежелден сақталған. Мұны тұрмыс-салт дәстүрлері деп атайды. Оған байланысты әдет-ғұрыптарымен салт-дәстүрлерде халықтың арман-тілегі, ой-пікірі, келешек ұрпаққа айтар өсиеті көрініс беріп отырады.

Олардың барлығы тойларда, жиындарда, сонымен қатар туыстық қарым-қатынастарда жүзеге асырылады. Осындайда жастайынан баланы келешекке дайындайтын отбасының ролі, атқаратын қызметі өте ерекше. Қазақ халқының отбасында жастар жағына имандылық қасиеттерді дарыта отырып, тәрбие берген. Қызды құтты жеріне шығарып салу, келін түсіру, құда күту, нәрестені бесікке салу т.б. эстетикалық тәрбиенің құралы болған.

Осының бәрінде ынтымақ, кішіпейілдік пен қайырымдылық, адамдық пен шыншылдық рухын ардақтап отырған. Халқымыздың дәстүрлерінде қол алысып амандасуға ерекше көңіл бөлген. Әрбір қазақ жанұясында жас баланы сәби кезінен үлкендермен қол алысып амандаса білу дағдысына үйреткен. «Ағаңның қолын ал», — деп жатады ата-ана. Осы тәлімді ұстанған қазақ жұртында әдетте бірінші болып жасы кішілердің үлкендерге қол беру дағдысы қалыптасқан. Бұл үлкенге деген ілтипаттың, қадірлеудің белгісі.

Үлкенге сәлем беру, орын беру, жол беру, баса көктеп өтпеу, үйіне келе қалса, атын байлап, есік ашып, төрге шығарып, аттандыру сияқты дәстүрлер өмір бойы ескірмейді.

Қазақ меймандос халық, ол ең жақсы төсенішін қонағының астына төсейді, асының дәмдісін соның алдына жаяды. Қазақта «түбін білмеген — түгін білмейді» деген сөз бар. Жеті атасына дейін жазбай білетін халқымыздың айрықша қасиеті осында. Міне, сондықтан да «қазақ шыққан тегін зерделеп, отбасында балаға жастайынан бастап үйретіп, ұрпағының ертеңіне ерекше мән берген» — деп, Н. Елікбаев өз еңбегінде көрсетеді [4].

Қазақ дәстүрінде жастардың үлкендер бар жерге адуындап кіріп, асқақтай сөйлеуі сөкеттік саналады. Сырттан жасы үлкен адам кірген кезде орнынан тұрып қарсы алу, оларды атқа қолтығынан демеп мінгізу, сөйлесу, әңгімелесу барысында ізет пен ілтипат танытып отыру секілді жасы кішілерге тән әдеп салттары бар. Осы орайда ата жолын, қонақ кәдені, сыбағаны, жеңге назын, келін ізетін, күйеу мізетін, сәлем салуға, көңіл айтуға деп қойған ұл мен қыз осындай ұғымдардың тек атын ғана емес, затын да білуге талпынатынына шек келтіруге болмайды.

«Ердің де, әйелдің де өзіне тән тиісті міндеттері бар. Тиісті міндеттерін дұрыс бөліп атқарса, онда қуаныш та, өмір мәні де толық болады», — делінген Құранда. Әйелдің міндеттерінің ең қасиеттісі — бала туу, оны шыр еткеннен тәрбиелеп өсіру, жеткізу. Еркек бұл кезде тек қосалқы көмек бере алуы мүмкін. Бұл шақта анадан өзге ешкім де сәбиге қамқор бола алмайды. Сол себепті сәби сезіну түйсігі арқылы анасынан қамқорлық пен қорған табады. Ана мен бала арасындағы өте нәзік дәнекер-талшықты табиғаттың өзі қалыптастырған. Сол себепті де әйелдер өте нәзік, ер адамның қорғауы мен көмегіне зәру.

Отбасының ұлттық сана-сезімді қалыптастыруда алатын орны маңызды. Ұлттық психологияның құрылымдық күрделі элементтерінің бірі — ұлттық сана-сезім. Ол қоғамдағы өз орнын түсінудің белгілі бір сатысына жеткен этникалық-әлеуметтік топтардың тарихи формасы ұлттарға тән. Э.Ренан «ұлт — адамдардың бірге өмір сүруге келісушілік тілегі» десе, Ф.В. Бромлей: «Ұлттық сана-сезім — адамдардың өз этносының қасиеті туралы көзқарасы, халықтың психикалық қоймасы мен мәдениеті көрінетін көзқарасы», — деген. Ұлт бар жерде ұлттық сезім де бар және оны құрметтеу заңды.

Ұлттық ерекшеліктердің өзі ұлттардың табиғатымен шарттас, олардың дамуының тарихи жағдайларына байланысты. Ұлттық сана-сезім дегеніміз — өзінің ұлттық өкілділігін мойындай отырып, ұлтына деген сүйіспеншілік, жанашырлық, халық мұраларын, мақтанышын бағалай білу [5].

Ұлттық сана-сезім өз ұлтының әлеуметтік-этникалық мәнін түсіну, ұлтаралық қатынастарда қандай жағдайға ие екендігін, жалпы адамзат дамуында қандай үлесі барын ұғыну, әрі өзге халықтармен бірдей бостандықта өмір сүруін т.б. жағдайларды жете түсіну болып табылады. «Ұлттық сана-сезімнің пайда болуы халықтардың тарихи дамуының ерекше кездерімен байланысты», — дейді Ф.В. Бромлей өз еңбегінде.

Ұлттық сана-сезімнің қалыптасуында рухани-мәдени шығармалар, ұлттық рухани мұралар үлкен роль атқарады. Ұлттық сана-сезімді әрбір топ өздігінше қалыптастырып, негізгі топтық мүддеге, мұқтаждыққа, тілегіне, талабына сай жүзеге асыруға тырысады.

Ұлт өкілі алдымен өзінің сол ұлт мүшесі екендігін мойындамаса, оның барлық өміріндегі тарихи-әлеуметтік, саяси және мәдени құбылыстарына, жеріне, еліне, халық батырларына, қайраткерлеріне т.б. деген мақтаныш сезімі, қуанышы болмаса, онда шындыққа толы шынайы ұлттық сана-сезімнің болуы мүмкін емес. Соған сәйкес ол ұлттық психологиясын алдымен өз ұлтын сезінуден, оған жауапкершілікпен қараудан бастауынан қарастыру қажет. Ұлттық ерекшеліктердің өзі ұлттардың табиғатымен шарттас емес, олардың дамуының тарихи жағдайларына байланысты. Ұлттық сана-сезімді ұлтшылдық көріністен ажырата білу керек. Ұлттық сана-сезім ұлттық өмірдің табиғи компоненті болса, ұлтшылдық ұлттық сана-сезімнің бұлмаланған, жалған түрі болып табылады. Адамның рухани байлығы оның ұлттық сана-сезімімен байланысты.

Рухани байлық көптеген фактілерді жинап, оны ұмытпауға тырысу және сол фактілердің қандай заңдылықтарға бағынатынын білуде. Әрбір адамның рухани өмірінің байлығы оның ұлттық қадір-қасиетімен де өлшенеді. Ұлттық өзіндік сананы зерттеуде Б.Ф. Поршнева «біз — адамдардың еліктеу, еру, норма, тәртіптерді меңгеруі» десе, «олар — осы механизмдердің негізінде бір қауымның екіншісінен бөлектенуі», деп көрсетеді [6].

Сонымен ұлттық сана-сезім әрбір ұлттың ажырамас бөлігі ретінде, адамның күнделікті тұрмысында көрінетін, өз ұлтының мәдени-тарихи дамуына көзқарасын білдіретін компонент болып табылады.

Этнос дегеніміз — тарихи даму барысында құрылған адамдар тобы. Өз ұлтының пайда болуына деген қызығушылық әр түрлі формада көрінеді. Ол ұлттық біртектілік ұғымымен байланысты. Бұл ұғым XIX ғасырдың екінші жартысында пайда болған. Этникалық біртектілік дегеніміз — жеке адамның әлеуметтік біртектілігінің бір бөлігі. Оның екі компонентін бөліп көрсетуге болады. Олар: когнитивті (өз тобы туралы білімдер және сол топтың мүшесі ретінде сезінуі) және аффективті (өз тобының сапаларын бағалауы). Балада отбасында тәрбиелену барысында ұлттық біртектілік ата-анасының ұлтына, тұрып жатқан жеріне, тіліне және мәдениетіне байланысты.

Баланың бойындағы ұлттық біртектілік жасөспірімдік шақта этникалық топқа жататындығы, эмоционалдық бағалаушылығы арқылы көрінеді. Ұлттық біртектілік адамның полиэтникалық немесе моноэтникалық ортасына да қатысты. Этникалық біртектілік процесі адамның бір топтың мүшесі деп сезінуіне ғана байланысты емес, сонымен қатар топтың индивидті қабылдауына да байланысты болады. Ол адамның жүріс-тұрысында, қоршаған ортаға бағдар жасауында және бағыттылықтарында көрінеді. Д. Мид пен Г. Теджфел біртектілік этнос аралық қарым-қатынаста қалыптасады деп көрсетеді. Э.Эриксон әлеуметтік психологияда біртектілікті қарастыруда идеологияның әсері ерекше екендігін көрсетеді. Ал этнопсихологияда — біртектілікті танымдық процестерімен, таптаурындармен, бағыттылықпен және фрустрация, агрессиямен бірге қарастыра отырып, ұлттық біртектіліктің бес типін бөліп көрсеткен.

Ұлттық біртектіліктің типтеріне қалыпты, этноцентристік, этнобасымдылық біртектілік, этникалық фанатизм және этникалық индефференттік жатады.

Ұлттық сана-сезім индивидтің өз ұлтына деген қатынастарын айқындау формасы ретінде үш элементтен тұрады. Олар: а) адамның белгілі бір ұлттың өкілі екенін сезінуден; ә) сол ұлттың жетістіктерін мақтан тұтудан; б) ұлттық және өзінің ұлтқа тәндігін қадірлеу.

Адам өз ұлтының құндылықтарын, ережелерін меңгере отырып, ұлттық мәдениеттілікке көтеріледі. Сезім алдымен дара көрінетін психологиялық қалып, ол өнер арқылы қоғамданып жалпыланады, яғни ұлттық сезімнің де қоғамдануы, өнер мен мәдениет негізінде болады. Әр адам өз ұлтының мәдениетін, басқа да құндылықтарын неғұрлым тереңірек білсе, соғұрлым ұлттық сана-сезімі жоғары деңгейде болады.

Ұлттық сананың қалыптасуындағы мәдениет, өнер рольдерін ашуда Л.С.Выготскийдің триадасы «сана — мәдениет — жүріс-тұрыс» туралы пікірін тіккары қалдыруға болмайды. Себебі әр ұлт өзінің ұлт болып қалыптасуында өзінің рухани мәдениеті: әдебиеті, өнері, ғылымы арқылы мінез-құлық, сана-сезім ерекшеліктерін анық көрсетеді. Қандай да болмасын халықтың өмір ұзақтығы, мәдениетінің ұрпақтан ұрпаққа беріліп, ұлт бастамасы «баланың» өз мәдениетіне ену мүмкіндігімен анықталады.

Баланың тілі шыққаннан бастап, оның ой-сезімі, санасы бесік жыры арқылы қалыптасып, қанына сіңе бастайды. Өйткені бала жастайынан ауыз әдебиетінің асылдары арқылы ұлттық сана-сезімін жетілдіріп, қалыптастырады. Ұлт өкілінің әлеуметтенуі, яғни ұлттық сана-сезімнің жетілуі, оның өз ұлтының құндылықтарын ажырата білуінде көрінеді. Ендеше ұлттық өзіндік сананың қалыптасуы әлеуметтік процесі барысында мәдениет арқылы жүзеге асады. Ұлт өкілдерінің рухани мәдениетті, яғни халық әндерін, ертегілерін, салт-дәстүрлерін және т.б. білу деңгейі, ұлттық сана-сезімнің дамуына әсер етеді.

Мәдениет мазмұнының әсерін өлшеуде, дәстүрдің әр түрлі элементтері: құндылықтар, ережелер, салттар т.б. негізі құрылым компоненттері алынады. Г.Тормандистің пікірінше, оны мәдени синдром деп атай отырып, бұл мәдени синдромның санасын анықтауда жеке адамның автономдық бағдары алынса, ал оның жалпы халықтық сипатын мәдени синдромның отбасына, руға, т.б. тигізетін әсерін анықтауға болады, деп көрсетеді.

Адам өз халқының салт-дәстүрлерін, мәдениетін, әдебиетін терең білген сайын, оның ұлттық сана-сезім деңгейі жоғары дәрежеде болады. Біз оны қазақ ұлтының туыстық қарым-қатынасын анықтауға бағытталған зерттеу нәтижелерін талдау барысында сипаттап көрсетеміз.

Зерттеу барысында қазақтың туыстық қарым-қатынас ерекшелігін анықтау сұрақнамасын оқушылар мен ересек адамдарға жүргіздік. Бұл зерттеу оқушылар мен ересек адамдардың қазақтағы туыстық қарым-қатынастардың ерекшеліктерін білу деңгейін, яғни білімдерін анықтау мақсатын, қояды.

Сұрақнаманың жауаптарын балдық көрсеткіштермен белгілеп, соңынан контент-талдау әдісінің көмегімен пайыздық (%) көрсеткіштерін есептедік.

Нақты сұрақнаманың нәтижесіне жүгінсек, екі топтың да білім деңгейлері өте жақсы деген көрсеткішті көрсетті. Нәтижесінде оқушылар сұрақнамаға жауап беруде өз жұртының туыстық қатынастары бойынша 30%, нағашы жұрты бойынша 50 %, ал қайын жұрт бойынша 20% білім деңгейлерін көрсеткен. Ал ересек адамдар өз жұртының туыстық қатынастары бойынша 50%, нағашы жұрты бойынша 30%, қайын жұрты бойынша 20% білім деңгейлерін көрсеткен (кестені қара.).

К е с т е

Оқушылар мен ересек адамдардың қазақтың туыстық қарым-қатынастары бойынша білім деңгейлері

Топтар	Нағашы жұрты, %	Өз жұрты, %	Қайын жұрты, %
Оқушылар	50	30	20
Ересек адамдар	30	50	20

Оқушылардың үш жұрт бойынша, анасы жақтан туысатын нағашы жұртының туыстық ерекшеліктерін 50%-ы біледі екен. Бұл олардың немере мен жиеннің айырмашылықтары, жалпы жиен деп кімді айтады, «нағашылап келу», «қырық серкешті алу» деген не, неліктен «ерке жиен» деп атаудың жауаптарын жақсы білетіндіктерін көрсетеді. Нағашы туысқандарының ішінен, әсіресе нағашы ағалары мен бөлелерін жақсы көретіндіктері, нағашы туысқандардың «қырық серкешті» бөліп беруі, еркелету, бетін қақпай, айтқандарын орындауымен байланыстыруға болады. Ал өз жұрты бойынша, яғни әкесі жағынан туысатын, туыстық ерекшеліктерді 30%-ға білетіндіктерін көрсетті. Бұл немере туысқан деген кім, жеті атаны білудің мақсаты, шөпшек пен туажат туралы түсініктері жайлы білулерін көрсетеді. Ал қайын жұрттың туыстық ерекшеліктерін 20%-ға білулерін, оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай, яғни қайын жұрттары әлі болмағандықтан, жалпы елестетулері бар екендігі, білімдерінің аз деңгейлілігімен түсіндіруге болады.

Қазақтың туысқандық қарым-қатынасының ерекшелігін анықтау сұрақнамасын оқушыларға жүргізу барысында барлығы өте жақсы білім деңгейін көрсетті. Орта көрсеткіш 83%-ға тең болды. Туыстық қарым-қатынас қазақта бір-біріне қол ұшын беріп, көмек көрсету тұрғысында өзінің кең пейіл, бауырмалдығымен, дархандылығымен, жомарттылығымен айқын байқалады. Оқушылардың

туыстық қарым-қатынаста, мәселен, енші беру, нағашылап келу, үлкендерді қадірлеу, жеті атаны білу, әр туыстың орнын, кімнің қалай туысатынын білу, олардың ұлттық әлеуметтену деңгейінің жоғары деңгейде екендігін көрсетеді. «Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар» дегенді халық тегін айтпаған. Аға мен қарындастың арасында болатын ерекше туысқандық сыйластықты, жеңге мен қайынының арасындағы сырластықты оқушылар көрсеткен. Туыстық қатынасы жақын нағашы жұртының ішінен ерекше бөлелерін жақсы көріп, нағашы атасы мен әжесіне, үлкендерге деген сый-құрмет, нәзік ілтипат, кішіге деген қалтқысыз қамқорлық лебі, оқушылардың қазақтың туыстық қарым-қатынастарына ерекше мән беретіндіктерін және ұлттық әлеуметтену деңгейінің жоғарылығын көрсетеді.

Ересек адамдардың әкесі жағынан туысатын өз жұртының туыстық ерекшеліктерін 50%-ға біледі екен. Бұл адамдардың жеті атаға толмаған жағдайда бір-бірімен қыз алыспау, жеті ұрпақты білу, «немеурін» немесе «үме» деген не, аға мен қарындастың қарым-қатынас ерекшеліктерін білулерін, туысқандарының ішінде үш жұрттан өз жұрттарын жақын тұтатындықтарын көрсетеді. Ал анасы жағынан туысатын нағашы жұртының туыстық ерекшеліктерін 30%-ға біледі екен, яғни, жиен, бөле, нағашы аға, нағашы апа туралы білімдерінің бар екендігін көрсетеді. Ал қайын жұртының туыстық ерекшеліктерін 20%-ға біледі екен. Ол үлкен адамдардың құда, құдағи, балдыз, бажа, күйеудің сыбағасы жайлы білімдерінің бар болғанымен, жақын тұтпайдындығымен, алдыңғы қатарларға қоймайтындығымен түсіндіруге болады.

Қазақтың туысқандық қарым-қатынасының ерекшелігін анықтау сұрақнамасын ересек адамдарға жүргізу барысында барлығы өте жақсы білім деңгейін көрсетті. Орта көрсеткіш 87%-ға тең болды. Өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұртының туыстық ерекшелігін білу мақсатында қойылған сұрақтарға толығымен жауап берген. Шаңырақты ұстап қалатын кенже бала, қадірлі адам — үлкен аға, аға мен қарындас арасындағы сыйластық, қайыны мен жеңгесінің арасындағы қарым-қатынас, бөле, жиен, абысындар, бажалар, күйеудің сыбағасы, қайын жұртқа қатысты туыстық қатынастарды білулерін, біріншіден, ересек адамдардың жас ерекшеліктеріне сай барлығының отбастарының болуымен, екіншіден, ұлттық әлеуметтену деңгейінің жоғарылығымен байланыстыруға болады. Халқымыздың ғұрпы бойынша келіндердің күйеуінің туыстарына ат қою, жиендердің «қырық серкешті алуы» нағашысына еркіндігін, еркелігін білдіреді, «сүйек жаңғырту» салтын білулері т.б. халқымыздың тұрмысындағы ғасырлар бойы бұлжымай қалыптасып келген дәстүрлердің әлі де ұмытылмағандығын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, егер біз отбасында ұлттық сана-сезім гүл шашқан әрі жеміс беретін ағашқа айналуын қаласақ, онда оны ұлттық топыраққа, мәдени көректік ортаға отырғызуымыз керек. Сонда ғана оның тамыры ұлттық сана-сезім, ал ұшар басы туыстық қарым-қатынастардың кеңінен дамуына мүмкіндік береді. Бұдан халқымыздың ұлттық рухы көтеріліп, ұлттық сана-сезім өз дейгейіне жете бермек деген ойдамыз.

Әр адам өзінің өмір жолында халқының құндылығын, бағыт-бағдарын дәріс етіп, атадан балаға мұра ретінде қалдыра береді. Сөйтіп, әр ұлт өкілінің әр адамның рухани, мәдени байлығы, ұлттық сана-сезімі өсе береді.

Қорыта келгенде, қазақтың туысқандық қарым-қатынасының ерекшеліктерін оқушылар да, ересек адамдар да өте жақсы деңгейде білетіндіктері, сонымен қатар үш жұрттың ішінен оқушылардың нағашы жұрттың, ал ересек адамдардың өз жұртының туыстық ерекшеліктерін жетік білулері, ұлттық әлеуметтену деңгейінің жоғары дәрежеде екендігін көрсетеді. Ал бұл өз мәнінде ұлттық сана-сезімнің қалыптасқандығын білдіреді деп айта аламыз.

Біз алдағы зерттеу жұмыстарымызда тақырыбымыздың мақсатына сәйкес, қазақтың туыстық қарым-қатынас ерекшеліктерінің, оның ішінде жаңсақ нанымдардың да ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына әсер ететіндігін эксперименталдық тұрғыда зерттеуді жөн көріп отырмыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Штейнталь Л., Лацарус С. Мысли о народной психологии. Основы этнической психологии / Под ред. А.О.Боронаева. — СПб., 1991. — С. 105.
- 2 Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. — М.: Наука, 1983. — С. 107.
- 3 Джакупов С.М. Теоретические и прикладные проблемы социализации личности. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2000. — С. 86.
- 4 Елікбаев Н. Ұлттық психология. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1992. — 35-б.

- 5 Джандильдин Н. Природа национальной психологии. — Алматы, 1981. — С. 88.
- 6 Поршнев Б.Ф. Принципы социально-этнической психологии. — М.: Наука, 1987. — С. 123.

К.С.Игембаева

Исследование влияния особенностей родственных взаимоотношений казахского народа на формирование национального самосознания

В статье дан теоретический и практический анализ родственных отношений казахского народа. Основная проблема исследования — формирование национального самосознания через родственные отношения. Приведена оценка особенностей казахской семьи и показана ее роль в формировании национального самосознания. В экспериментальной части дается полное описание проведенного исследования. В качестве инструментального материала использовался опросник, вопросы которого направлены на изучение влияния особенностей национальных родственных отношений. Результаты экспериментального исследования ориентированы на уровень знания о родственных отношениях и учеников, и взрослых людей.

K.S.Igembayeva

The research influence of features of related relationship of the kazakh people, on formation of national consciousness

Article on the subject «Research Influence of Features of Related Relationship of the Kazakh People, on Formation of National Consciousness» opens the theoretical and practical analysis of this problem. As the main problem of research the problem of formation of national consciousness, through the related relations is considered. In it the assessment of an osobennosteykazakhsy family and a role in formation of national consciousness is given. In experimental part the complete description of the conducted research is given. As tool material the author's questionnaire was used. Questions of the questionnaire are directed on studying of influence of features of the national related relations. This perspective has the practical and theoretical importance today.

References

- 1 Steintal L., Lazarus S. *Thoughts about folk psychology. Fundamentals of ethnic psychology*, edit A.O.Boronaev, Saint Petersburg, 1991, p. 105.
- 2 Bromley Yu.V. *Ethnos and Ethnography*, Moscow: Nauka, 1983, p. 107.
- 3 Dzhakupov S.M. *Theoretical and applied problems of socializati personality*, Almaty: Kazakh University publishing, 2000, p. 86.
- 4 Elikbaev N. *National psychology*, Almaty: Kazakh University publishing, 1992, p. 35.
- 5 Jandildin N. *The nature of national psychology*, Almaty, 1981, p. 88.
- 6 Porshnev B.F. *Principles of social and ethnic psychology*, Moscow: Nauka, 1987, p. 123.

N.K.Magzumova¹, S.Benčič², Zh.M.Tentekbayeva¹

¹*Ye.A.Buketov Karaganda State University;*

²*Pan-European University, Bratislava, Slovakia
(E-mail: bencic77@gmail.com)*

Professional thinking of psychologists in the studying of the subject of psychology

Actual and important problem of specialists-psychologists training is purposeful and systematic formation of their professional features of mental activity. Today the problem of purposeful formation of professional thinking of psychologists isn't formulated as one of priority in high school preparation. In this article the problem of psychological science in theoretical and practical aspects of formation students- psychologists' professional thinking which considerably define success of their activity in the future is considered. Actually it is links of one chain, between them there is an internal connection which can't be understood, considering these manifestations separately, alone. Thus, an actual and important problem of training of specialists-psychologists is a purposeful and systematic formation of their professional features of mental activity.

Key words: professional thinking, representations of knowledge, mental activity, valuable and semantic relation to psychology, psychodiagnostics, analytical-synthetical activity, cause and effect relations, professional activity.

Reflections about the subject of psychology are important in connection with a question on which decision in many respects depends further progress of psychological science, both in theoretical, and in practical its aspects, this is the question of thinking of the psychologist: what it must be to provide successful knowledge of various psychic reality which makes an essence of his work. Connection of these two questions — theoretical-methodological about the subject of psychology and practice-oriented about specifics of the professional thinking of psychologist is obvious since it is clear that the thinking of the learning subject has to correspond to the reality learned by him [1; 26].

The problem of professional thinking of experts of various profiles started being studied actively from the second half of the XX century. Such scientists as B.F. Teplov, V.A. Chebysheva, A.A. Batalov, Z.A. Reshetova, E.A. Klimov, D.N. Zavalishina, K.M. Romanov, etc. in their works tried to open essence of this phenomenon and to analyse structure and specifics of its functioning. Specifics of professional thinking are in many respects caused by features of professional activity in general, and also those tasks which the expert should solve in the course of its performance. The greatest interest for us represents professional thinking of the psychologist.

The huge attention to a problem of formation of psychological thinking and vocational training of psychologists in the works is given by K.M. Romanov. He considers that in psychology the complete concept of psychological training of students isn't developed yet. The traditional approach to the solution of this problem dominating in the modern education system is focused, mainly, on formation of knowledge, skills which are certainly necessary for future expert, however aren't sufficient for statement and the effective solution of possible psychological tasks. Researches of the author show that the most widespread methodical forms of teaching psychology are the lecture, seminar and laboratory researches which don't allow to form fully psychological thinking and scientific knowledge. Student's knowledge forming in the course of such lessons is not scientific, but everyday, not really acting, but formal, not generalized and abstract, but narrow according to the contents and attached to concrete situations. As a result, students aren't capable to allocate the corresponding mental phenomena in the conditions of real practice [2; 112–134].

The significant contribution to development of this problem was made by such scientist as A.A. Gopkalo who allocated the following characteristics of professional thinking of the psychologist: practical orientation, communication with the emotional sphere, strong-willed and cognitive processes, flexibility, ability to allocate essential, interaction of figurative and conceptual components. A.A. Gopkalo notes that the formation of certain types and forms of thinking are of great importance for professional activity of the psychologist. As the author notes: «... level of their functioning can be the factor which defines degree of readiness, formation of the expert, possibility of forecasting of his professional development».

Considerable scientific interest causes studying not only different types and styles of professional thinking of the psychologist, but also a subject of this thinking. G.S. Abramova, being guided by the cultural and

historical theory of L.S. Vygotsky, as such subject allocates the psychological reality recorded in its qualitatively specific characteristics and available to possible influences and self-influences, moreover possible: «when activity of the person is read as the text — mental manifestation as the text». Reliability of thinking of the psychologist is defined by the contents in it the scientific concepts allowing to enter complete characteristics of the subject, to fix, describe them, and also to influence them, distinguishing new properties.

S.V. Petrova, considering concept as the main unit of the analysis of professional thinking, marked out distinctive feature of psychological and pedagogical concepts: big degree of generality which is shown in tendency of the psychologist to allocation of the generalized characteristics of object. Psychologists apply patrimonial transformation as a way of an operationalization of concepts. In practical activities psychologists apply the attributive generalized transformation of concepts characteristics of the pupil and transformation in terms of the generalized actions — attempts to generalize properties and actions of the defined object. Psychologists are inclined to analyze situations of professional activity by their generalization.

On the basis of the concept of theoretical thinking and substantial generalization by V.P. Andronov approach to formation of students' professional thinking was developed. The author pays much attention to a problem of a goal formation, a problem definition, planning and forecasting in the structure of professional thinking. Educational activity of students on practical lessons is based as construction and the stage-by-stage decision of system of the professional tasks representing situations of professional reality. The solution of these tasks allows future experts to seize the main components of theoretical thinking [3; 159–178].

The base of psychological education is made by general psychology which is studied at first as «Introduction to psychology», then in the form of profound study of its main sections one of which makes the theme «Thinking». The considerable part of materials is studied at seminars. Students seize empirical methods of research of thinking in practical works. Since a third year students specialize in primary branches of psychological science: psychology of work, age, pedagogical, medical, social psychology, psychophysiology. The general psychology also represents special area of specialization of students. Thus, the theme «Thinking» is considered as it were in four different aspects: 1) as the section «Introduction to Psychology», 2) as the section of the systematic course «General Psychology», 3) as the section of branch courses (in courses of «Pathopsychology» and «Neuropsychology» the question of thinking pathology is considered, «The age psychology» — a problem of ontogenetic development of thinking), 4) as an area of specialization in the general psychology. In other words, «thinking» as a teaching subject (and scientific researches) is rather differentiated now. This manual is focused first of all on the second of the listed aspects of consideration, but can partially be used and within the fourth aspect.

The thinking arises as the process included in life activity, while developing it turns into rather independent activity having the motives, the purposes, the ways. By means of thinking one of levels of mental reflection including both conscious, and unconscious components is provided, thinking as activity is regulated by these reflections. Activity is always developed in time, it procedural therefore it is impossible to oppose characteristics as mental process and as activity. Products of thinking enter that integrated education which A.N. Leontyev called «image of the world», and at the same time make its qualitatively peculiar component. The thinking is included in communication, it makes a necessary component of impact on other person, acts of communication, is included in processes of interpersonal knowledge. The thinking can take the form of joint activity. At a certain stage of development of people it is capable to mental communication (to «playing» of the interactions with other people in the intellectual plan). The thinking of the person is personally caused the same as it is caused also by his individual features. The thinking is a necessary component of reflection of the personality and itself becomes an object of this reflection. Problems development of psychology of thinking in structure of primary branches of psychological science (differential psychology, psychophysiology, psychology of work, management, social, age, pedagogical, medical psychology) demands the special analysis [4; 480].

We will consider as this theoretical representation is connected with a practical question of formation of students-psychologists' professional thinking considerably defining success of their activity in the future, and by what features it has to be characterized.

One of the possible answers consists in that the good psychologist has to own the sufficient volume of professional knowledge, skills. However only existence of knowledge doesn't guarantee achievement one of the main goals of professional activity of the psychologist — finding (understanding) of the valid reason of this or that psychological phenomenon, act of the person or his behavior in general.

Other answer consists that for increase of efficiency of psychologists' professional activity it is necessary to provide with sufficient amount of the perfect psychodiagnostic means, characterized by high resolu-

tion ability. However it won't be a cardinal solution as now the psychodiagnostics reached such stage when only the increase in quantity of techniques or their improvement can't already provide significant improvement of psychologists' professional activity.

B.S. Bratus and A.N. Zhdan note that «... the profession of the psychologist should be seized not as skill, a set of abilities, private views, but as knowledge type» [5; 175]. Professional features of thinking of the psychologist are caused, first of all, by need of understanding of the internal mechanisms and laws of development hidden from direct supervision as persons in general, and separate mental processes and conditions of the person, emotional experiences, the relations, interests, the reasons of emergence of various psychological problems. Watching external data of behavior of the person in various situations, comparing these or those characteristics of the activity which is carried out by it, revealing connections between separate psychological indicators, the psychologist carries out own hardest analytical-synthetical activity directed, eventually, on understanding of an inner world of other person. Without having established such connection, without having understood the true reason of this or that problem of the person, the psychologist won't be able to help him effectively, so, his professional activity will be unsuccessful. Thus, an actual and important problem of training of specialists-psychologists is a purposeful and systematic formation of their professional features of mental activity.

In the professional activity the psychologist directly deals with observed symptoms, external behavioural indicators, on the basis of studying, comparison, interpretation of which he has to take out the judgment about some psychological phenomenon, its reasons which don't yield to direct perception. Thus, it operates with two components of object psycho-diagnostic testing — external (visible) and internal (invisible) which have to be in the field of his professional consciousness at the same time.

From the methodological point of view, professional activity of the practical psychologist with need is based on the following essentially important provisions stated by L.S. Vygotsky and S.L. Rubenstein: about lack of direct, mirror coincidence of essence of things to its manifestation and about existence at the same time internal and external unities; about impossibility of automatic establishment of the real reason of this or that phenomenon only on the basis of studying of externally observed manifestations; about need of cognitive processing of external, behavioural data taking into account their system communication with the psychological processes proceeding at the level hidden from direct supervision for penetration into internal essence of mental processes [6; 200].

According to these provisions, the practical psychologist, analyzing visible manifestations, builds the mental hypothetical two-level construct including multiple theoretically possible cause and effect relationships between concrete external manifestations and their psychological reasons, recreating, thus, several possible and at the first stage of psychodiagnostic process of still equiprobable options of the developed internal psychological picture. If ratios between external indicators of any mental act and its internal psychological nature would be mirror, then, as noted S.L. Rubenstein, the psychological knowledge would be excessive. In reality there is a polysemy of such ratio therefore, considering probabilistic character of causal relationships between external manifestations and the developed internal conditions. There must be several theoretical reasonable options of an internal picture: the more are they, the higher is the probability of that the reason which really caused it also will get to number of the hypothetical reasons of this concrete psychological phenomenon.

Thus, the main professional objective of the practical psychologist defining requirements to its mental activity consists in ability to construct such hypothetical two-level construct. For this purpose it is necessary, first, from the external level containing various behavioural manifestations flexibly to pass to the internal (causal) level (direct prospect); secondly, to be capable to operate with this construct. For this purpose it is necessary not only to recreate mentally internal structure of the mental phenomenon, but also to be able from internal to pass to external (in the return prospect), thus, expecting those concrete difficulties which can arise at the subject at the behavioural level at insufficient development or incorrectly developed system and structural organization of these or those mental processes.

As condition of success of the practical psychologist' activity also acts integrity and structure of his professional knowledge: how quickly and adequately to the challenge will be carried out the selection from all set of his professional knowledge of those fragments which then are synthesized in a theoretical basis of the solved problem [7; 30]. In researches of psychologists connection of intelligence of the leader with efficiency of his activity is considered especially often. Researches speak about special efficiency of the manager able to create the atmosphere of motivation, the leader possessing experience who is able to improve the relations with the higher administration and subordinates. Also it is indicated other side of intelligence —

practical intelligence, that is the work directed on the solution of practical tasks. The assessment of professional thinking of psychologists as differentially-integrated can be carried out on a number of internal and external indicators. To the number of internal indicators are referred:

1. Representation clearness in consciousness of the psychologist of two hierarchical levels of psychological space — external, containing various behavioural, motive, verbal indicators, and internal (invisible) on which mental processes proceed, lack of functioning of which are the reason, for example, of these or those educational difficulties and features of behavior.

2. Ability to make randomly and flexibly transition from one level to another, i.e. ability to carry out free transition from the analysis of external indicators, characteristics, signs, various manifestations of a mental state to analytical-synthetic consideration of their possible psychological reasons and back.

3. Clearness and sensibleness of implementation of purposeful mental process, beginning with the objectively set starting point formulated in inquiry at clear representation in consciousness of border between two levels.

4. Stability, flexibility and generality of the cogitative operations connected with the analysis and synthesis of psychological knowledge of external manifestations and the internal reasons of this phenomenon.

Systemacity of thinking of psychologists. Other essential characteristic of professional thinking of psychologists is its systemacity. Formation of system thinking the most important problem of modern education. To think systemically means to consider real object as multidimensional whole taking into account a set of the determining factors, being guided thus mainly by probabilistic statistical regularities, to be able to synthesize knowledge from various areas, firmly relying on fundamental knowledge and regularities [8; 85].

Systemacity of professional thinking of psychologists is based on clear understanding of that various externally observed indicators of behavior and activity can be different, externally not connected manifestations of the same features of psychological processes and qualities. As a rule, accident and episode of these manifestations only the seeming. Actually it is links of one chain, between them there is an internal connection which can't be understood, considering these manifestations separately, alone. Otherwise it leads to their various interpretations [9; 200]. Only having united these manifestations in a certain system of the cause and effect relations in which this phenomenon is included and within which it is realized, it is possible to establish by theoretical reflections the internal psychological features which are an immediate cause of these various external manifestations. For the formation of qualities of the psychologist the manager needs to know the psychological features of the person which help to understand people, adequately to estimate their condition, mood, behavior and psychological barriers, obstacles which disturb the correct perception and an assessment of other person. He has to be able to choose in relation to everyone such form of communication which would answer his specific features, follow rules of etiquette, as a sign of respect for himself and to the people surrounding him.

Today the problem of purposeful formation of psychologists' professional thinking isn't formulated as one of priority in high school preparation. Therefore in the course of teaching students' professional thinking is formed obviously insufficiently. Only with accumulation of experience of psychological work the thinking of the expert in a varying degree gets the demanded professional qualitative characteristics. The empirical data which were received during the studying process of the decision by practical psychologists formation of diagnostic tasks as one of the type of their professional activity, and also results of supervision over features of course of students- psychologists' mental activity in the process of their vocational training testify to it.

For increase of the level of students-psychologists' professional education the expansion of the arsenal of psychodiagnostic means used by psychologists and the development of the logical party of diagnostic thinking it is necessary to consider as, certainly, necessary, but not the only and obviously not sufficient way of increase of psychologists' professional skill [10; 104].

Achievement of this purpose seems in two interconnected directions. One of them consists, first, in the development of accurate differentiation of the indicators relating to external, observed, visible, behavioural level, and indicators of internal level where the mental processes hidden from direct supervision are presented, shortcomings of which development are subject to the psychological analysis. Secondly, in training to make intellectual comparisons of indicators of external and internal levels in their various cause and effect relations in direct and return prospects. And, thirdly, to fulfill skills of mental operating by the psychological constructs created in imagination: to transform their structure and the contents, to change the location of the set indicator related to external or internal levels at first chosen independently, and then objectively set by inquiry.

Other direction is connected with the formation and development of the ordered, structured, internally disjointed system of professional knowledge in students. In this regard the process of the organization of knowledge assimilation in which the central place belongs to the training program is of great importance. The program not only fixes that is subject to assimilation, i.e. objectify the content of knowledge, but its logician, its structural orderliness define, set activities for their assimilation. The logic of the program turns into logic of thinking, is transformed to structure of mental activity of trainees (P.Ya. Galperin). In this regard it is necessary to emphasize the importance of accurate substantial and structural orderliness of the training program of each separate course given to students in the process of their vocational training [11; 340].

Formation of professional thinking demands from students not only specification and emphasis of subject and methodological bases of each training course, but also structuring curricula and accurate sequence of introduction of new psychological disciplines. Thus it is necessary that each discipline was acquired in connection with other given training courses, and the sequence of introduction of knowledge has to consider the objective law of mental development of the person and his knowledge — the law of system differentiation. It dictates accurately set sequence of representation of knowledge, starting with those which give the most general and complete representations, data on mentality, conditions of its development and the main regularities of mental reflection, passing gradually to the subject matters which are clear up and concretize action of the general regularities in relation to concrete areas of psychology [13]. For increase of efficiency of psychologists' professional activity it is necessary to provide with the sufficient amount of perfect characterized by high resolution ability psychodiagnostic means. However and it won't be a cardinal solution as nowadays the psychodiagnostics reached such stage when only the increase in quantity of techniques or their improvement can't already provide significant improvement of professional activity of psychologists [12; 35].

In each subject discipline within the available opportunities definitely should be carried out the emphasis or differentiation of that what are the external indicators of mental activity, and what should be treated to internal dynamics, the contents and structure of mental processes.

Considerable scientific interest causes studying not only different types and styles of professional thinking of the psychologist, but also a subject of this thinking. G.S. Abramova, being guided by the cultural and historical theory of L.S. Vygotsky, as such subject allocates the psychological reality recorded in its qualitatively specific characteristics and available to possible influences and self-influences, moreover possible: «when activity of the person is read as the text — mental manifestation as the text» [13; 104]. Reliability of psychologist's thinking is defined by the contents in it the scientific concepts allowing to enter complete characteristics of a subject, to fix, describe them, and also to influence them, distinguishing new properties.

S.V. Petrova, considering concept as the main unit of the analysis of professional thinking, marked out the distinctive feature of psychology and pedagogical concepts: big degree of generality which is shown in tendency of the psychologist to allocation of the generalized characteristics of object. Psychologists apply patrimonial transformation as a way of an operationalization of concepts. In practical activities psychologists apply the attributive generalized transformation of concepts characteristics of the pupil and transformation in terms of the generalized actions — attempts to generalize properties and actions of the defined object. Psychologists are inclined to analyze situations of professional activity by their generalization [14; 133].

Generalizing results of above-mentioned researches it is possible to draw the following conclusions:

- The professional thinking of the psychologist functions in the system of interpersonal knowledge and is directed on a subjective reconstruction of psychological characteristics of the person as a personality.
- Reliability of thinking is defined by the contents in it the scientific concepts which are realized in practical activities.
- The factor defining degree of formation of the expert, his readiness to professional activity is the level of professional thinking functioning which defines success of its implementation.
- The professional tasks and situations used in the course of training of students act as a development tool of professional thinking and, as a result, means of professional activity development.
- To be able to solve practical professional problems the student needs to possess a scientific categorial conceptual framework that is repeatedly noted in state standard specification as in truly scientific concept the way of the solution of a practical task is implicitly hidden. Thus, possessing the concepts, the expert also possesses the ways of solution of professional tasks.

References

- 1 *Ануфриев А.Ф., Костромича С.И.* Решение диагностических задач практическим психологом в системе образования // Вопросы психологии. — 2000. — № 6. — С. 26–37.
- 2 *Романов К.М.* Психологический практикум: учеб. пособие / К.М. Романов. — Саранск: Изд-во Морд. ун-та, 2003. — 164 с.
- 3 *Андронов В.П.* Психология профессионального мышления / В.П. Андронов. — Саранск, 2000. — 208 с.
- 4 *Гопкало А.А.* Динамика структуры и содержания субъективной модели профессии психолога на разных этапах профессиональной подготовки: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / Анастасия Александровна Гопкало. — Казань, 2003. — 157 с.
- 5 *Братусь Б.С., Ждан А.Н.* Кафедра общей психологии в МГУ им. М.В. Ломоносова (К 250-летию Московского университета) // Вопросы психологии. — 2005. — № 1. — С. 126–138.
- 6 *Картер Ф., Рассел К.* Развивайте интеллект. Упражнения для развития творческого мышления, памяти, сообразительности и интеллекта. — М.: АСТ-Астрель, 2003. — 185 с.
- 7 *Рубинштейн С.Л.* Предмет и задачи психологии как науки // Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2002. — С. 28–33.
- 8 *Локалова Н.П.* Как помочь слабоуспевающему школьнику. Психодиагностические таблицы: причины и коррекция трудностей при обучении младших школьников русскому языку, чтению и математике. — М.: Ось-89, 2007. — 200 с.
- 9 *Ломов Б.Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии. — М.: Наука, 1984. — 222 с.
- 10 *Новик И.Б.* Системный стиль мышления. Сер. Философия. — М.: Знание, 1986. — № 1. — 105 с.
- 11 *Кузьмин В.П.* Гносеологические проблемы системного знания. Сер. Философия. — М.: Знание, 1983. — № 11. — 95 с.
- 12 *Формирование системного мышления в обучении: учеб. пособие для вузов / Под ред. З.А. Решетова.* — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. — 34 с.
- 13 *Чуприкова Н.И.* Психика и предмет психологии в свете достижений современной нейронауки // Вопросы психологии. — 2004. — № 2. — С. 104–118.
- 14 *Чуприкова Н.И.* Умственное развитие и обучение. К обоснованию системно-структурного подхода. — М.: МПСИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2003. — 75 с.

Н.Қ.Мағзұмова, С.Бенчич, Ж.М.Тентекбаева

Психологияның және психологтың кәсіби ойлау пәнін зерттеу

Психолог-мамандардың дайындығында көкейкесті және маңызды болып мақсаттылық және жүйелілік құрылым табылады, себебі олар ойлау қызметінің кәсіби өзгешеліктерінің бірі. Қазірде психологтың кәсіби ойлау қабілеті, мақсаттылық құрылымының мақсаты сияқты, жоғары оқу орындарында басымдыққа ие емес. Мақалада психологиялық және психологтың кәсіби ойлауы келешекте маңызды шара болып айқындалды.

Н.К.Мағзұмова, С.Бенчич, Ж.М.Тентекбаева

Изучение предмета психологии и профессионального мышления психологов

Актуальной и важной задачей подготовки специалистов-психологов является целенаправленное и систематическое формирование у них профессиональных особенностей мыслительной деятельности. На сегодняшний день задача целенаправленного формирования профессионального мышления психологов не сформулирована как одна из приоритетных в вузовской подготовке. В данной статье рассматривается проблема психологической науки в теоретическом и практическом аспектах формирования у студентов-психологов профессионального мышления, в значительной мере определяющего успешность их деятельности в будущем.

References

- 1 Anufriyev A.F., Kostromicha S.I. *Psychology questions*, 2000, 6, p. 26–37.
- 2 Romanov K.M. *Psychological practical work: Teaching aid*, K.M. Romanov, Saransk: Publ. house of Mordovia University, 2003, 164 p.
- 3 Andronov V.P. *Psychology of professional thinking*, V.P. Andronov, Saransk, 2000, 208 p.
- 4 Gopkalo A.A. *Dynamics of structure and the maintenance of subjective model of a profession of the psychologist at different stages of vocational training*: thesis... Candidate of Psychological Sciences: 19.00.03 / Anastasia Aleksandrovna Gopkalo, Kazan, 2003, 157 p.
- 5 Bratus B.S., Zhdan A.N. *Psychology questions*, 2005, 1, p. 126–138.
- 6 Carter F., Russell K. *Develop your intelligence. Exercises for development of creative thinking, memory, ingenuity and intelligence*, Moscow: AST–Astrel, 2003, 185 p.
- 7 Rubenstein S.L. *Fundamentals of the general psychology*, Saint Petersburg: Piter, 2002, p. 28–33.
- 8 Lokalova N.P. *How to help to the not making progress school student. Psychodiagnostic tables: the reasons and correction of difficulties during the training of younger school students in Russian, reading and mathematics*, Moscow: Os–89, 2007, 200 p.
- 9 Lomov B.F. *Methodological and theoretical problems of psychology*, Moscow: Science, 1984, 222 p.
- 10 Novick I.B. *System style of thinking. Philosophy series*, Moscow: Knowledge, 1986, 1, 105 p.
- 11 Kuzmin V.P. *Gnoseological problems of system knowledge. Philosophy series*, Moscow: Knowledge, 1983, 11, 95 p.
- 12 Formation of system thinking in training Teaching aid for higher education institutions, under the editorship of Z.A.Reshetov, Moscow: UNITY-DANA, 2002, 34 p.
- 13 Chuprikova N.I. *Psychology questions*, 2004, 2, p. 104–118.
- 14 Chuprikova N.I. *Intellectual development and training. To justification of system and structural approach*, Moscow: MPSI; Voronezh: NPO «MODEK», 2003, 75 p.

R.Sh.Sabirova, Ye.Sairanuly

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: yergazy.sairanuly@gmail.com)*

Psychological aspects of extremist activity

This scientific article is devoted to the problem of the psychological aspects of such an important social problem as extremism. Extremism — is a complex phenomenon, despite the fact that its complexity is often difficult to see and understand. Today, all of us know about the nature and the reasons of extremism few. In this article the main theoretical approaches to definition of concept of extremism are considered. One of forms of manifestation of extremism is the terrorism. In article psychological aspects of terrorist activity, psychological factors the mechanisms inducing to membership in the extremist organization, specific features and psychological inclined to extremist activity are considered.

Key words: Extremism, extremist group, terrorism, religion, value, involvement, personality, behavior, attitude, individual, violence.

Nowadays violence is an essential element of public relations. It is present in the relations between individuals and between nations and states. Its forms are varied and range from coercion and threats to the physical destruction. The fact of the possibility of violence against the person exerts on a huge emotional impact forces to change the strategy of behavior, make thoughtless actions or inaction. Survival instinct is a powerful tool, which is often used by some individual and the state to achieve their goals.

Today both political extremists and ordinary criminals and criminalized businessmen and simply unhealthy singles have successfully mastered the technique of intimidation of their opponents. Currently, we know little about the nature and causes of terrorism, and the individual incentives of individual terrorist behavior. This occurs, among other reasons, because we have not learned how to allocate its varieties, we are in constant search of the unique motive which generates extremist behavior.

Today, we still know little about the nature and causes of extremism, personality and individual incentives of extremist behavior. Studies have shown that topical issue of control over extremism is a scientific and official understanding of given acts of certain forces and circumstances that give rise to them, and the adoption of political, legal and other measures to prevent and suppress extremist activity. An important role in the development of measures to prevent and combat extremist manifestations occupies the study of the psychological nature of the phenomenon. It should be borne in mind that the psychology of terrorist activity has a significant specificity, sometimes little intelligible, if we start from the generally accepted motivational and behavioral standards. «Effective anti-terrorism policy, — writes the American researcher D. Hubbard — depends on understanding what the terrorists think and why they do what they are doing; if we take ourselves as a model, the behavior of the terrorists would seem inexplicable».

Under the Extremism (extremist activity) in the legal doctrine means: 1) the activities of individuals and various organizations (religious, social, etc.) to plan, organize, prepare and commit acts aimed at violent change of the constitutional order and violation of the integrity of the country, undermining national security, seizure or appropriation of authority power, the establishment of illegal armed formations, commission of terrorist acts, etc.; 2) outreach and public demonstration of Nazi and similar attributes or symbols; 3) public calls for such activities; 4) the financing of such activities. Thus, the definition of terrorism is one of the complex problems of world science and practice of the fight against crime. Currently, there are a huge number of concepts of terrorism, none of which are recognized as generally accepted. This situation is due to both the complexity of the phenomenon itself which is terrorism, and subjective factors that exist at the national and international levels.

Majority of works on the study of the problem of terrorism is of criminological and penal in nature. Psychological research in this field appeared relatively recently. Therefore, the amount of work in this direction is very small and does not correspond to the severity of the problem. Existing research on the psychological problems of terrorism, mainly aimed at the study of typology and motives of terrorism and the terrorist structure of personality, decision-making process in the commission of a crime, etc.

Let's consider the main theoretical approaches to the definition of the concept of extremism.

Extremism — is a complex phenomenon, despite the fact that its complexity is often difficult to see and understand. The easiest way is to define it as the actions (as well as beliefs, attitudes to something or someone, feelings, actions, strategies) personality, far from the usual common. In the context of the conflict is a demonstration of rigid forms of conflict resolution. However, the designation of the activities of individuals and groups as «extremist» and a definition of what should be considered «normal» or «conventional» — is always subjective and political issue. Thus, we assume that any discussion on the topic of extremism affects the following.

Usually, some extremist actions by some people regarded as fair and virtuous (e.g. prosocial «struggle for freedom») and other extremist actions — as unfair and immoral (antisocial «terrorism»). It depends on the values, political beliefs, moral constraints of the evaluator, as well as his/her relationship with the figure.

In addition, the same human moral assessment of the same extremist actions (for example, the use of the tactics of guerrilla warfare by Nelson Mandela against the South African government) may vary depending on the conditions — leadership, world opinion, crises, «details of historical account» and so on. Thus, the modern and the historical context in which the action takes place extremist actions forms our views on it.

The difference between the forces is also important in determining extremism. During the conflict, the actions of the members of the weaker groups often seem to be more extreme than the same actions of members of a strong group defending the status quo. In addition, extreme measures will be used by probably marginal people and groups who are considering a more normative form of conflict resolution as unavailable to them, or treat them with prejudice. However, the dominant groups too often resort to extreme actions. Extremist actions are often associated with violence, although extremist groups may differ in preference of a violent or nonviolent tactics allowed by the level of violence, preferred targets for their violence (from infrastructure to military personnel and civilians and even children). Again, the weaker groups are more likely to use and take direct and episodic forms of violence (such as explosions of suicide bombers) whereas dominant groups tend to be more structured and institutionalized forms of violence (such as the use of secret torture or informal resolution of police brutality).

Despite the fact that the extremists and groups (such as Hamas or Islamic Jihad) are often seen as linked together and agreed upon mischief, it is important to understand that within them may be conflicts and ambivalent behavior of the group members. For example, some members of Hamas may be very different in their willingness to enter into negotiations with the Palestinian Authority and, finally, with certain factions in Israel.

Finally, the main problem is that extremism that is present in situations of prolonged conflict — is not as cruel, but the most notable from actions of the parties. The rigid and intolerant extremist position is extremely difficult to change.

It should be noted that in the legal literature terrorism is regarded as an extreme form manifestations of extremism.

«Terrorism» — is violence or the threat of violence against individuals or organizations, as well as the destruction (damage) of or the threat of destruction (damage) property and other material objects, endanger people's lives, causing significant property damage or other socially dangerous consequences, carried out for the purpose of undermining public security, terrorizing the population or influencing the authorities decision adoption, favorable to terrorists or to satisfy their illegal property and (or) other interests; encroachment on life of a statesman or public figure, committed to end its state or other political activity or out of revenge for such activity; the attack on the representative of a foreign country or an employee of an international organization under international protection, as well as on the office accommodations or vehicles of persons using international protection if the offense is committed for the purpose of provoking war, or complication of international relations.

A psychological approach to the problem of terrorism shows us the desire of individuals to solve problems extremely by the maximalist measures that is pushing them to extremism.

The research of activities of terrorist groups (at the moment there are about 500 associations of this kind) demonstrates a variety of forms of violence against the person: physical, property, moral and psychological. Methods for moral and psychological violence are part of the methods of physical violence and property, as a terrorist is always striving to intimidate real or perceived enemy. At the same time, the moral and psychological violence against a specific person or group can act as an independent method of violence. It is important to note that the moral and psychological violence, carried out by means of blackmail, threats, defamation and similar actions aimed at seeding man, bullying him, elimination from mental equilibrium.

Modern terrorism psychologically has a number of distinctive features:

Firstly, extremism is the way of psychological pressure. Its distinguishing feature is the deliberate creation of a condition of fear, depression and tension. Its main object is not those who are victims but those who survived. Accordingly, it deals not only material, economic and political damage, but also the painful moral injury to society.

Secondly, the extremism includes nihilism — the rejection of the common ethics, as a cultural foundation. Human values are rejected or reduced to nothing — they just do not exist for modern terrorism as an extreme form of extremism. It denies the basic human right — the right to life. Well-known English researcher Wilkinson writes that «terrorism is fundamentally different from other forms of violence not just by cruelty, but also by the highest degree of immorality, unscrupulous and uncontrollability» [1]. It is an effective tool to collect radical youth from marginalized sections of society and guide it to the decoys.

Thirdly, the extremism is distinguished for its public nature of execution. Extremist movements do not exist without wide publicity, open demanded requirement. Extremists take into account the public outcry caused by their actions, followed by the indictment of law enforcement and government officials, allegedly unable to protect citizens, and it is always a challenge to society. Its base contains of impaired human life.

Fourthly, now a modern extremism is closely associated with the modern mass media. Amoralism of extremists underlined by the fact, that sometimes the most violent crimes are committed for the sake of external effect, which is often sought through the mass media. The extremists need, perhaps, a large audience, the maximum echo, a wide resonance. They usually suggest and calculate reaction of political parties and governments, the general public. They do not know any boundaries spatially, and has only political and psychological borders. The media creates for extremism «virtual space», through which it would be possible to achieve political and psychological impact on the real world. It is no coincidence that in recent years have increasingly raised the issue of the moral responsibility of the media [2].

What motivates a person to engage in extremist activities, what motives are pushing for membership in an extremist organization? The answer must be found in the depths of its psychology. Definitely, there are social, political, economic and many other causes of extremism, but they are refracted in the personality and the presence of certain personal factors, psychological mechanisms, personal predisposition and, finally, lead man into the ranks of extremists.

Psychologists have distinguished a number of personal predispositions, which often become incentive motive of individuals on entering the path of terrorism as an extreme form of extremism [3]. Excess concentration on the protection of the «I» by the projection of a constant aggressive defense readiness; lack of personal identity, low self-esteem, the individual elements of the splitting; a strong need in joining the group, i.e. in a group identification or affiliation; experience a large degree social injustice with a tendency to project onto the public the reasons for their failures; social exclusion and alienation, the feeling of being on the margins of society and loss of life perspective. This is not to say that given a set of these characteristics is somehow generalized psychological profile of the individual extremist. This is not to say that given set of these characteristics are somehow generalized psychological profile of the individual of extremist. Significant role, in some cases, play a political and ideological motives in joining extremist groups. Nevertheless, they are often appears to be a form of rationalization of deeper personal motives — commitment to strengthening personal identity and, most importantly, the needs of belonging to a group. Extremist groups in the psychological sense relieve the individual incomplete or split of psychosocial identity.

It becomes for him a stabilizing psychological basis, which allows feeling aholistic person, an important component in his identity and finding meaning in life, a powerful engine of spiritual, valuable and behavioral stereotyping.

Individuality of extremist characterizes negative attitude, which occurs under the influence of a number of factors. First of all, it refers to the discrepancy between the image of the ideal model of the world and oneself in reality and the possibilities of self-realization. This contradiction with the ideal is transformed into a subjective sense of personal and social inadequacy; as a result, the extremist individuality represents the position, «I'm good, the world is bad». This position becomes a tool of moral self-defense which allows justifying any destructive actions. Thus, the extremist activities assume the characteristics of destructive self-realization. At the same time through the negation appears a new speculative concept of self-righteousness, which reduces to a minimum the possibility of a positive impact on extremist groups and individual extremist.

It is clear that extremism is caused by complex factors. Forthcoming extremists come to this path under the influence of the society, family and the media — to the greatest extent they are affected by the trendy ideas in given environment. Religious affiliation is the only, but quite important factor. Religious views allow

the leaders of extremist organizations to recruit new supporters easier and to subsume under the ideological base of their actions. But, at the same time, every extremist group pursues specific policy objectives. The combination of sacred religious principles and short-term political objectives are inherently absurd, but this contradiction does not bother adherents of extremist ideology. Extremism is severe because extremists usually have nothing to lose. In most cases, they are under the influence of religion or other ideologies that glorify martyrdom and self-sacrifice.

Besides the personal factors, there are series of socio-psychological factors, which ensure the involvement in extremist activities. Among them are the following:

- The use of different kinds of psychotechnologies aimed at «brainwashing» (inspiring effects, indoctrination, brainwashing, etc.);
- The mechanism of group identification, providing people with flawed self-assessment opportunity to feel like a complete person, joining one of the «elected, destined to correct the world»;
- Deindividuation of mind — there is a «group think» the contents of which are split by the members of the group without any criticism and any attempt to self-independence. The confrontation defines the main content of the thought. The world is divided into «ours» and «not ours». Everything that comes about «ours», any of their statements and actions are completely discouraged. All that comes from «not ours», are antecedently condemned and declared vicious. Any information contrary to this fixed installation is blocked and not perceived;
- Conflict situations, especially the confrontation with law enforcement, are fairly often criminal and anti-social experience;
- Personal contacts with members of terrorist organizations [4].
- Responsiveness of extremist group leaders to victims. Kelman observes that «responsiveness to the other's needs and fears is a fairly common form of influence in normal social relations» [5].

Subjects entered the ranks of the radical group (hereinafter: the extremists) — usually come from the various social classes and walks of life. There are a set of certain personality traits which must be possessed by extremists. Appears considerable personal changes associated with the ownership of an individual, by a certain culture and its acceptance as a valuable system, describes Conway. German scientists (Bayer, Keitel and etc.) observed such changes in soldiers, and defined it as «bounce». «Bounces» i.e. abrupt changes also occur when joining the extremist organization, because a person renounces his membership in a particular social group, drops the connection with society and is forced to keep an underground existence [6].

By studying the different social groups, by consultation with a variety of people, consultants and social psychologists have made the following conclusions. There are certain social characteristics of individuals who are prone to rapid changes — «bounce»: hysterics, people inclined to paranoia disorders, psycho-asthenia dependent personality types, hyper-ward, people from broken, dysfunctional families, people with disabilities who have experienced several psychological trauma, people with developed eidetic perception (hallucination in reality), prone to confabulation (a kind of «false memories», «hallucination memories»), children, grandchildren and relatives of cultists or terrorists [7].

The genesis of the formation and behavior of «involvement» of the person depends on the following factors: upbringing, education, attitude, opportunities for self-realization in modern life, society that surrounds this person. The mechanism of extremism is deeply ingrained in a person, disguised by layers of speech justifications. The most common triggers for extremist actions are a sense of hopelessness of the situation, which turned out to be a minority, a violation of psychological comfort, which impels to assess a situation as serious. Thus, involvement in cults happens to individuals who are in a state of emotional imbalance, most of all, it may be post-traumatic stress. With a wide variety of extremist and religious groups all have in common blind devotion of adherents of the organization to goals and ideals.

It can be assumed that these goals and ideals push people to join the organization. Although at times it is not necessary. The goals and ideals are the logical explanation of belonging to such organizations. The real reason is the clear need for group affiliation and a deeper sense of self-identity.

The feeling of alienation that occurs in these situations, push the person to join the group, seeming to him as antisocial, as he did. A strong need for such involvement in the group of people, connected with the problems of self-identity is a distinctive and common feature of all the terrorists.

Identification with the antisocial group provides such people a social role, albeit negative. Exiting from the group for the «involved» person is almost impossible — it is like a psychological suicide. Representations of adherent of grouping may be similar to the views of some women, who preserve the unhappy mar-

riage for the reason that it's better than being alone. For the «involved» person to get out of grouping is equivalent to a loss of identity. «Involved» person usually has low self-esteem so that to refuse to re-found self-identification is not possible. So people who are not among the authoritarians become members of rigid authoritarian groups. By engaging in such a group, they gain protection from the fear of authoritarianism and tyranny. Thus, any attack to a group is perceived as an attack on themselves. Therefore, any action from the outside considerably strengthens group cohesion. The religious extremist organizations have usually high percentage of aggressive paranoia. These individuals tend to externalize, causal attribution and the search for external factors to explain their own inadequacy. Eric Hoffer fully confirmed it by the conclusions in his monograph named «Orthodox», where clearly demonstrated that the majority of religious cults characterized by the image of a common enemy, which can be blamed for all the internal problems of a religious organization. So the enemy can be Satan, the government, other religions, etc.

Also, psychologists identified the paradox that for many terrorists the typical psychological feature is the deep fear of death. According to experts, terrorists seek to death — their own and others, trying to overcome own fear, «come over it». In childhood and adolescence potential suicide bombers may demonstrate an increased interest in the topic of death and in adulthood they deliberately choose a mortal variant of self-realization.

Thus, the actual and perspective direction for the development of science is the problem of extremism psychology research. Researchers are interested in the psychological, personal and socio-psychological aspects of this problem. Psychology of extremism, as we were convinced, is one of the most important branches of modern psychology.

References

- 1 *Wilkinson P.* Political Terrorism. — New York: Halsted Press, 1974. — P. 18.
- 2 *Соснин В.А.* Современный терроризм: Социально-психологический анализ / В.А.Соснин, Т.А.Нестик. — М.: Ин-т психологии РАН, 2008. — 412 с.
- 3 Психологи о терроризме (материалы круглого стола) // Психологический журнал. — 1995. — № 4. — 102 с.
- 4 *Асямов С.В.* Психология современного терроризма // Цит. — 2005. — № 11. — [ЭР]. Режим доступа: <http://yurpsy.fatal.ru/files/stat/8.htm>
- 5 *Kelman H.C.* Social-Psychological Dimensions of International Conflict. — Washington DC: United States Institute of Peace Press, 1997. — 203 p.
- 6 *Хоффер Э.* Истинноверующий. Личность, власть и массовые общественные движения. — Альпина Бизнес Букс, 2004. — 200 с.
- 7 *Масиенко Ю.* Если террористы стучатся в двери. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.wdi.ru>.

Р.Ш.Сабилова, Е.Сайранұлы

Экстремистік әрекеттің психологиялық аспектілері

Мақала экстремизм сияқты өзекті әлеуметтік мәселенің психологиялық қырларын қарастыруға арналған. Экстремизм — оның күрделілігінің жиі көрінуі және түсінілуі қиын болғанына қарамастан, күрделі құбылыс. Бүгінгі таңда біз әлі болса да экстремизмнің себептері мен оның табиғаты жайында аз білеміз. Авторлар «экстремизм» түсінігіне негізгі теориялық көзқарастар тұрғысын келіп, зерттеген. Экстремизмнің көрінуінің бір формасы терроризм болып табылады. Мақалада террористік іс-әрекетінің психологиялық аспектілері, экстремистік ұйымның мүшесі болуға итермелейтін психологиялық факторлар, экстремистік іс-әрекетке бейімділігінің психологиялық механизмдер мен индивидуалды ерекшеліктері қарастырылған.

Р.Ш.Сабирова, Е.Сайранулы

Психологические аспекты экстремистской деятельности

В статье рассмотрены психологические аспекты такой актуальной социальной проблемы, как экстремизм. Экстремизм — это сложное явление, несмотря на то, что его сложность часто трудно увидеть и понять. Сегодня мы все еще мало знаем о природе и причинах экстремизма. Авторами выделены главные теоретические подходы к определению понятия «экстремизма», одной из форм проявления которого является терроризм, а также проанализированы психологические аспекты террористической деятельности, психологические факторы, побуждающие к членству в экстремистской организации, индивидуальные особенности и психологические механизмы тех, кто склонен к экстремистской деятельности.

References

- 1 Wilkinson P. *Political Terrorism*, New York: Halsted Press, 1974, p. 18.
- 2 Sosnin V.A. *Modern terrorism: Social-psychological analysis*, V.A.Sosnin, T.A.Nestik, Moscow: Institute of Psychology, Russian Academy of Sciences, 2008, 412 p.
- 3 *Psychological journal*, 1995, 4, 102 p.
- 4 Asyamov S.V. *Shield*, 2005, number 11, [ER]. Access mode: <http://yurpsy.fatal.ru/files/stat/8.htm>
- 5 Kelman H.S. *Social-Psychological Dimensions of International Conflict*, Washington DC: United States Institute of Peace Press, 1997, 203 p.
- 6 Hoffer E. *True believer. Personality, power and mass social movements*, Alpina Business Books, 2004, 200 p.
- 7 Masienko Yu. *If terrorists are knocking at the door*, [ER]. Access mode: <http://www.wdi.ru>.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdrakhmanova, K.K.** — Candidate of history sciences, associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Adambek, B.K.** — Candidate of history sciences, professor of the Department of world history and international relations, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Amrina, M.S.** — Candidate of history sciences, associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Baigozhina, G.M.** — Master on humanity sciences, senior lecturer of the Department of world economy and international relations, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz.
- Baimukanova, M.T.** — Candidate of pedagogic sciences, associate professor of the Department of social work, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Baturina, L.L.** — Candidate of history sciences, professor of the Department of world history and international relations, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Benčíč, S.** — PhD, Pan-European University, Bratislava, Slovakia.
- Donetskaja, N.A.** — Master of economic sciences, senior lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Dosova, B.A.** — Candidate of history sciences, associate professor of the Department of world history and international relations, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Eskazinova, Zh.A.** — Master of pedagogical sciences, senior teacher of the Department of English and lingodidactics, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Igembaeva, K.S.** — Master of psychology, senior lecturer of the Department of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Karsybayeva, Z.A.** — Candidate of history sciences, associate professor of the Department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kokumbaeva, B.** — Doctor of philosophical sciences, professor of the Pavlodar State Pedagogical Institute.
- Koshenova, R.** — Doctor of philosophy, professor of the Department of philosophy, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana.
- Magzumova, N.K.** — Master of psychology and pedagogies, senior lecturer of the Department of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Marchenkov, V.** — PhD, professor, Ohio University, USA.
- Mondira, Dutta** — PhD, professor, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India.
- Nurbayev, Zh.E.** — Candidate of historical sciences, senior lecturer of the Department of Kazakhstan history and General subjects, Kazakh Humanitarian Law University, Astana.
- Omarov, A.B.** — Master student, 2 year, the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Omirbayev, A.B.** — Master student, 2 year, the Department of Journalism, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Rezvushkina, T.A.** — Master of sociology, senior lecturer of the Department of political sciences, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Sabirova, R.Sh.** — Candidate of psychological sciences, professor of the Department of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

- Sairanuly, Ye.** — Master student, 1 year, the Department of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Sakabai, K.T.** — Master of history, senior lecturer of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Seidigazym, N.O.** — Master of pedagogical sciences, senior lecturer of the Department of social work and social pedagogy, faculty of philosophy and psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Shapagatova, D.D.** — Master student, 1 year, the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Sherimbetova, Z.C.** — Master student, 1 year, the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Shormanbaeva, D.G.** — PhD, Karaganda State Technical University.
- Shotbakova, L.K.** — Candidate of history sciences, associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Shukurov, R.M.** — Doctor of historical sciences, associate professor, M.V.Lomonosov Moscow University.
- Smagulov, B.A.** — Master student, 2 year, the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Stambulov, S.B.** — PhD, senior lecturer of the Department of world history and international relations, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Temirton, G. (Sadykova)** — PhD, Scientific secretary, Central State Museum of Republic of Kazakhstan, Almaty.
- Tentekbayeva, Zh.M.** — Master of pedagogical sciences, senior lecturer of the Department of foreign languages, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Thzyoyn, Thzi** — Head of the Department of the Russian language, faculty of foreign languages, Shihezi University, China.
- Uralbayeva, Sh.K.** — Master of philosophy, lecturer of the Department of philosophy, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana.
- Uskembayev, K.C.** — Candidate of history sciences, associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zhakupbekova, D.A.** — Master of philosophy, senior lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zhanserikova, D.A.** — Candidate of psychological sciences, associate professor of the Department of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zhukenova, A.S.** — Master student, 2 year, faculty of international relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana.
- Zhumanova, A.Z.** — PhD, senior lecturer of the Department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zhusupova, B.J.** — Master of philosophy, senior lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.